

УДК 94

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160>

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи і засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Патриляк Іван, д-р іст. наук, проф. (Україна) Біленький Сергій, д-р філософії, доц. (Канада); Боровик Микола, канд. іст. наук, доц. (Україна); Гуменний Сергій, д-р філософії (Україна); Есельчик Сергій, д-р іст. наук, проф. (Канада); Йокубаускас Вітаутас, д-р гуманітар. наук (історія) (Литовська Республіка); Коваль Андрій, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); Мотиль Олександр, д-р іст. наук, проф. (США); Нарвселіус Елеонора, канд. іст. наук (Швеція); Орлик Світлана, д-р іст. наук, проф. (Україна); Пшеничний Тарас, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); Рижов Сергій, канд. іст. наук, доц. (Україна)
Адреса редколегії	історичний факультет вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; факс 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Затверджено	вченою радою історичного факультету 30.06.25 (протокол №12)
Зареєстровано	Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення Рішення № 1089 від 28.03.24 Ідентифікатор друкованого медіа: R30-03811
Атестовано	Міністерством освіти і науки України (категорія Б) Наказ № 1643 від 28.12.19
Індексування	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідectво про внесення до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" 6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpcc@knu.ua

BULLETIN

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640 (Print)

HISTORY

1(160)/2025

Established in 1958

UDC 94

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160>

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

CHIEF EDITOR	Patryliak Ivan, DSc (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Bilenky Serhii, PhD, Assoc. Prof. (Canada); Borovyk Mykola, PhD (History), Assoc. Prof. (Ukraine); Humennyi Serhii, PhD (Ukraine); Jokubauskas Vytautas, DSc (History) (Lithuania); Koval Andrii, PhD (History) (Assist. of Chief Ed.) (Ukraine); Motyl Alexander, DSc (History), Prof. (USA); Narvselius Eleonora, PhD (History) (Sweden); Orlyk Svitlana, DSc (History), Prof. (Ukraine); Pshenychnyy Taras, DSc (History) (Deputy Chief Ed.) (Ukraine); Ryzhov Serhii, PhD (History), Assoc. Prof. (Ukraine); Yekelchik Serhii, DSc (History), Prof. (Canada)
Address	Faculty of History 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; fax 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Approved by	the Academic Council of the Faculty of History 30.06.25 (protocol № 12)
Registered by	the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine Decision № 1089 of 28.03.24 Identifier of printed media: R30-03811
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B) Order № 1643 dated 28.12.19
Indexing	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Founder and publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" Certificate of entry into the State Register ДК № 1103 dated 31.10.02
Address	PPC "Kyiv University" 14, Taras Shevchenko blvd., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

БАРСУКОВ Олександр Просопографічний метод у дослідженнях регіональних еліт (на матеріалах козацької старшини Лубенського полку середини XVII – другої половини XVIII століття)	5
БЕРЕГОВИЙ Владислав Походження, соціальний статус, світська професія та початковий християнський період Кипріяна Карфагенського	13
ГРИЩЕНКО Тарас Міжнародна стратегія Збігнєва Бжезінського в історичних дослідженнях	19
ГУМЕННИЙ Сергій До питання про дефініювання нелегальної діяльності на Тарнопільській ділянці польсько-радянського кордону під час Голодомору 1932–1933 років	26
ДАНИЛЕВИЧ Аліса, КОЛОМІЄЦЬ Наталія Образ сільської жінки в українських народних піснях	33
КАЛИТЕНКО Таміла Відображення міфологічних сюжетів у творчості учасників неформального художнього об'єднання "Сад богів"	42
КОЛЕСНИК Віктор, ЧЕБЕРЯКО Оксана З надією і розчаруванням: І Дума в суспільно-політичній публіцистиці Михайла Грушевського	50
ЛАВРЕНЧУК Тимур, РУККАС Андрій Реагування громадян Української РСР на події "празької весни" 1968 року (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)	56
МАГЛАКЕЛІДЗЕ Давид Планування та реалізація США повоєнної трансформації Іраку після повалення уряду С. Хусейна (травень 2003 р. – червень 2004 р.)	68
МИРОНЮК Олена Рецепція естетичних принципів Поля Сезанна в художньому дискурсі модерності	74
РОМАНЧЕНКО Карина, ІВАНИЦЬКА Лілія Стильова палітра сценографії Алли Горської на прикладі ескізів до вистави "Отак загинув Гуска"	79
СЕРГІЄНКО Всеволод Музей як інструмент реполонізації Сілезії: творення образу "повернених земель" (1948–1956)	84
СИМОНЕНКО Ірина Декоративно-художнє оформлення інтер'єру Наддніпрянщини у другій половині XX століття	90
ТИМКІВ Антон Концепція "коренів" української державності в добу Української революції	100
ФЕДОСЄЄВ Нікіта Початки наукового вивчення давньогрецького вазопису: становлення дисципліни на зламі XIX–XX століть і внесок Джона Бізлі	106
ЩИБРЯ Володимир, ОВЕРЧУК Оксана Маркери українства: вишиті сорочки Луганщини із фондової колекції Національного музею народної архітектури та побуту України	111
Відомості про авторів	117

CONTENTS

BARSUKOV Oleksandr Prosopographical method in the study of regional elites (based on the materials of the cossack officials of the Lubny cossack regiment of the mid-17th – second half of the 18th century)	5
BEREGOVYI Vladyslav Origin, social status, secular profession and early christian period of Cyprian of Carthage.....	13
HRYSHCHENKO Taras Historical studies of Zbigniew Brzezinski's international strategy	19
HUMENNYI Serhii On the question of defining illegal activities in the Ternopil section of the Polish-Soviet border during the Holodomor of 1932–1933	26
DANYLEVYCH Alisa, KOLOMIIETS Nataliia The image of the rural woman in ukrainian folk songs.....	33
KALYTENKO Tamila The representation of mythological plots in works of the participants of the informal art association "Garden of gods".....	42
KOLESNYK Viktor, CHEBERIAKO Oksana With hope and disapointment: the first duma in the socio-political journalism of Mykhailo Hrushevsky.....	50
LAVRECHUK Tymur, RUKKAS Andrii The reaction of the citizens of the Ukrainian SSR to the events of the Prague spring of 1968 (based on the documents of the branch state archive of the security service of Ukraine)	56
MAGLAKELIDZE David U.S. planning and implementation of post-war transformation in Iraq after the overthrow of Saddam Hussein's Government (May 2003 – June 2004).....	68
MYRONIUK Olena Reception of the aesthetic principles of Paul Cézanne in the artistic discourse of modernity.....	74
ROMANCHENKO Karyna, IVANYTSKA Liliia The style palette of Alla Horska's scenography on the example of sketches for the play "That's how the Guska died"	79
SERHIIENKO Vsevolod The museum as an instrument of repolonization of Silesia: creating the image of the recovered territories (1948–1956)	84
SYMONENKO Iryna Decorative and artistic interior design of the Dnipran region in the second half of the 20th century.....	90
TYMKIV Anton Concepts of the "roots" of Ukrainian statehood during the Ukrainian revolution	100
FIEDOSIEIEV Nikita The beginnings of the scholarly study of ancient greek vase painting: the formation of the discipline at the turn of the 19th–20th centuries and the contribution of John Beazley	106
SHCHYBRIA Volodymyr, OVERCHUK Oksana Markers of Ukrainian identity: embroidered shirts of the Luhansk region from the collection of the national museum of folk architecture and folkways of Ukraine	111
Information about the authors	117

ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ МЕТОД У ДОСЛІДЖЕННЯХ РЕГІОНАЛЬНИХ ЕЛІТ (НА МАТЕРІАЛАХ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЛУБЕНЬСЬКОГО ПОЛКУ СЕРЕДИНИ XVII – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ)

Вступ. Застосування методу просопографії стало важливим напрямом в історичних дослідженнях, особливо у контексті вивчення еліт і соціальних груп. Зародившись у XIX ст., цей метод остаточно оформився як окрема дисципліна у XX ст. завдяки Лоренсу Стоуну, який визначив його як інструмент для вивчення кар'єрних траєкторій, соціальних зв'язків та економічної діяльності представників конкретних груп. У пропонованій статті проаналізовано застосування методу просопографії до вивчення козацької старшини Лубенського полку, а також розглянуто роль джерельної бази й історіографії в дослідженні регіональних еліт.

Методи. В основу дослідження покладено просопографічний метод, за допомогою якого створено анкету для аналізу кар'єрних траєкторій, соціальних зв'язків та економічної діяльності представників козацької старшини Лубенського полку. Також у дослідженні застосовано хронологічний підхід і принцип історизму під час аналізу історіографії та джерельної бази питання.

Результати. Унаслідок дослідження окреслено етапи становлення просопографічного методу в українській історіографії та зібрано корпус джерел, що сприяє вивченню козацької еліти Лубенського полку в її регіональному і загальнодержавному контекстах. У статті також запропоновано структуру анкети, що дає змогу виявити кар'єрні траєкторії, соціальні зв'язки, економічну активність і рівень політичного впливу представників полкової старшини.

Висновки. На основі аналізу історіографії, джерел і просопографічних анкет визначено можливості застосування просопографічного методу для дослідження регіональних еліт, зокрема старшини Лубенського полку в структурі Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, козацька старшина, Лубенський полк, просопографія, еліта, історичні джерела, соціальні історія.

Вступ

Метод просопографії є продуктивним інструментом дослідження соціальних еліт, що зародився у XIX ст., а в XX ст. він остаточно оформився як окрема дисципліна. Просопографія – це метод історичного аналізу, що передбачає пошук, атрибуцію та аналіз біографічних відомостей про соціальні спільноти різного типу (класи, стани, соціо-професійні, релігійні, гендерні та інші групи) з метою повного відтворення минулого як історії людей. Термін *просопографія* походить від давньогрецького *πρόσωπον* – *особа* та *γράφω* – *пишу*. Спершу він був пов'язаний із риторичною фігурою *πρόσωποποιία* ("просопопеї"), що передбачала уявне наділення неживих об'єктів або осіб мовленням для того, щоб поглянути з іншого боку на описувану подію чи історичну персону відсторонено, ніби говорячи від імені давно померлої особи, спираючись на її мотиви і погляди. Силу цієї фігури мови описав римський ритор Квінтіліан, вона ніби здатна "спускати богів з неба, викликати мертвих і давати голоси містам і державам" (*Institutio Oratoria* by Quintilian, 2002, p. 393). У сучасній історичній науці цей термін почали активно використовувати завдяки британському історіку Лоуренсу Стоуну, який у 1971 р. описав його як метод вивчення колективних біографій, за допомогою уніфікованих запитань "про народження і смерть, шлюб і родину, соціальне походження і успадковане економічне становище, місце проживання, освіту, розмір і джерело особистого багатства, рід занять, віросповідання, досвід роботи на посаді тощо" (Stone, 1971, p. 46). Утім, варто зауважити, що ще раніше термін використовували німецькі вчені Е. Клебс, Г. Дессау та П. фон Рохден, які у 1897 р. опублікували "*Prosopographia Imperii Romani*" (Луговий, 2020, с. 7).

Л. Стоун визначив два основні напрями застосування цього методу: 1) аналіз політичних мереж і структур влади, 2) дослідження соціальної мобільності через

родинні та статусні зв'язки. Він також зауважив, що просопографію спершу використовували переважно в політичній історії, але поступово вона стала ключовим інструментом соціальної історії (Stone, 1971, p. 46–47). Щодо недоліків методу як засобу до пояснення історичних процесів, то Стоун наголошує: "просопографія не має всіх відповідей, але вона ідеально підходить для виявлення мережі

соціально-психологічних зв'язків, що об'єднують групу" (Stone, 1971, p. 66). Отже, просопографія – це метод історичного аналізу, що допомагає дослідникам розкривати колективні характеристики соціальних груп, їхні взаємозв'язки та вплив на історичні процеси.

Створення колективного портрету окремої спільноти ставить за мету розкрити особливості окремої групи, спільні та відмінні риси її представників, на основі обраних у дослідженні критеріїв. Просопографія концентрується на розкритті, через окремих персон, тенденцій розвитку суспільства загалом, відповідно, цю науку цікавить не видатна, а пересічна особистість. Водночас у просопографії існує дві основні школи: "елітистська", що обмежується визначеною кількістю особистостей і їхньою характеристикою, і "статистично-налаштована масова", яка концентрується на великих масах населення (Stone, 1971, p. 47–48). Нині існує потреба в обох підходах під час дослідження соціальної історії України ранньомодерного часу взагалі й Гетьманщини зокрема. У дослідженні соціальних еліт і зокрема козацької старшини, звісно, доречнішим буде використання напрацювань "елітистської" школи. Власне, і сам Л. Стоун підтверджує, що просопографія найкраще діє у процесі дослідження невеликих груп населення, чітко обмеженого відтинку часу і з використанням широкого кола джерел, і, навпаки, "чим нижче опускається людина в соціальній системі, тим біднішою стає документація" (Stone, 1971, p. 58), але це не відкидає застосування статистичних

підрахунків для визначення загального контексту досліджуваного періоду. Перевагою методу просопографії є можливість створення колективних портретів окремої спільноти, спираючись на обрані дослідником параметри характеристики, такі як: походження, родинні зв'язки, статки, управлінська діяльність, донаторська діяльність тощо. Зазначений метод допомагає визначити портрет "типового" представника старшини, спираючись на узагальнені статистичні дані щодо кожного із підібраних параметрів, проте його недоліком і є якраз узагальнення, до якого вимушений вдаватися автор, для створення загального образу певної спільноти, випускаючи окремі деталі, нетипові явища для окремих представників старшини. Саме тому його варто поєднувати з біографічними колонками / додатками чи детальними розборами біографій окремих представників старшини, тоді таке дослідження буде повним і максимально системним.

У зарубіжній історіографії питання дослідження еліт посідало та посідає важливе місце. Власне, основні методологічні принципи використання цього підходу в дослідженні біографій відомих осіб були напрацьовані саме в західній науці. Першою її основною тематикою дослідження для західних істориків у цій сфері, як було вже згадано, стало дослідження історії Римської імперії і її військових формувань, оскільки відтоді збереглося багато історичних джерел, за якими можна було б встановити хронологію служби і життя римських військових і правителів. Прикладом збирання та структуризації біографічної інформації про військову еліту є робота С. Мелуона "Legio XX Valeria Victrix" (Malone, 2006) про історію XX римського легіону. Проте найближчими за структурою і тематикою до української старшини є праці польських дослідників, що висвітлюють історію урядників українських земель під владою Польщі, а саме енциклопедичні роботи А. Гасьоровського "Urzednicy wojewodztwa kijowskiego i czernichowskiego XV–XVIII wieku" (Gasiorowskii, 1987) і "Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV–XVIII wieku" (Gasiorowskii, 1987).

Актуальність теми. Проблематика дослідження старшинських спільнот Гетьманщини не нова як для дослідників XIX ст., так і для сучасних. Вона висвітлена в численних монографіях, а документи, що стосуються історії старшини, неодноразово досліджувалися й публікувалися. Біографії багатьох старшин детально описані, однак залишається проблема недостатнього застосування просопографічного методу у вивченні старшинської спільноти козацьких полків загалом, зокрема Лубенського, що ускладнює аналіз старшинської еліти як соціальної та політичної спільноти і її впливу на перебіг історії Гетьманщини. Просопографічний підхід до цих груп владної еліти Гетьманщини ще не застосовували, що дає змогу виявити соціальні зв'язки, кар'єрні траєкторії та економічну діяльність старшини, проте його використання у вивченні полкової та сотенної адміністрації залишається обмеженим.

Методи

З огляду на актуальність дослідження, задля досягнення поставлених завдань, у публікації було використано комплекс методів історичного аналізу, відібраних відповідно до специфіки теми. Принципи хронологічної послідовності, об'єктивності та системності використано для аналізу історіографії та джерельної бази, що допомогло всебічно охарактеризувати стан розроблення проблеми та виявити потенціал джерел для подальшого дослідження старшинської спільноти. Просопографічний метод, що став основою дослідження, дав змогу розробити уніфіковану анкету для фіксації біографічних даних

про старшину Лубенського полку, його застосування допоможе виявити соціальне походження, родинні зв'язки, визначити освіту, кар'єрні траєкторії та форми участі в адміністративному, політичному й суспільному житті Гетьманщини, розмір статків, донаторську та меценатську діяльність старшини. Потреба в застосуванні просопографічного методу для дослідження еліти Лубенського полку є нагальною, адже це сприятиме кращому розумінню старшинської еліти інших полків й, у перспективі, створенню цілісної картини еволюції та розвитку старшинської спільноти Гетьманщини.

Результати

Українська історіографія має не дуже великий дорожок, як у царині теорії просопографії, так і конкретно-історичних досліджень із застосуванням цього методу. Роботи, що стосуються методології просопографічних досліджень й аналізу окремих соціальних і професійних груп населення, представлені в працях українських науковців: О. Казакевич (2016), Н. Паславської (2012), О. Поповича (2011), Т. Чубіної (2009), О. Лугового (2020), В. Томазова (2006). Вони проливають світло на дослідження окремих груп населення України, спираючись на специфіку наявної джерельної бази й основні методологічні підходи до дослідження колективних біографій. Не можна не погодитися з підходом до аналізу козацької старшини Т. Чубіної, яка у своїй методологічній праці з просопографії козацької старшини наголошує на трьох основних чинниках, що впливають на формування особи: чинник часу ("дух епохи"), генетичний та сімейний чинники (Чубіна, 2009, с. 109–110). Проте варто окремо наголосити на їхній взаємопов'язаності і неможливості розгляду сімейного чинника старшинського роду окремо від чинника часу, оскільки власне близькість і переплетеність сімейних уз знатних козацьких родів і визначали соціальну взаємодію старшини, її середовище зростання, розвитку, подальші кар'єрні стратегії, погляди й політичну позицію (захист прав старшини).

У вітчизняних дослідженнях старшинської спільноти особливо важливими є праці перших дослідників XIX ст., які виходили із середовища козацької старшини, знатних родів Гетьманщини, і досліджували історію своїх родів, рідного краю і козацької держави; вони висвітлювали історію Гетьманщини загалом, охоплюючи як хід політичних подій, так й елементи біографій окремих представників старшини (Бантшиш-Каменський, 1822; Маркевич, 1843), наводили публікації універсалів гетьманів, договорів з московською державою й інших документів (Бантшиш-Каменський, 1858). Уже у другій половині XIX ст. починають з'являтися більш деталізовані праці, які, окрім загальної історії, детально описують особливості регіональної старшини Гетьманщини. Це, зокрема, праці дослідника О. Лазаревського з історії старшинських родів України (1876), про історію заселення Лубенщини (1896b), козацького періоду її історії (1896a). У XX ст. з'являється значна кількість візіонерських історичних праць, що вибудовують загальну концепцію національної історії і, зокрема висвітлюють історію Гетьманщини (Грушевський, 1922/1956; 1928/1957; 1931/1957, 1936/1958), об'ємні збірки біографій козацької старшини, у яких систематизовано і структуровано інформацію про представників найбільших старшинських родів (Модзалевський, 1908; 1910; 1912; 1914; Шурляков, 1996), краєзнавчі розвідки про Лубенщину (Милорадович, 1904), історію старшинських груп (Астряб, 1916, с. 71–83). Когорта перших українських істориків зробила значний внесок у накопичення джерел з історії козацьких полків, а також здійснила спробу аналізу й осмислення їхньої діяльності,

створення загальної концепції історії. Уже дослідники кінця ХХ–ХХІ ст. значно доповнили дані історичних праць попередників новими фактами і концепціями, структурували і розширили списки старшини і дані про їхній внесок в історію країни. До них належать автори бібліографічних покажчиків старшини з наявними біографіями і списками старшин (Кривошея, 2010; Кривошея, В., Кривошея І., & Кривошея, 2009; Заруба, 2011; Панашенко, 1997), праць про адміністративний устрій Гетьманщини і козацьку еліту як стан (Кривошея, 2008а; 2008b; Заруба, 2007), біографічні дослідження окремих представників старшини (Павленко, 2003; 2004; Пришляк, 2017). Значну методологічну базу в просопографічному дослідженні старшинських спільнот окремих полків, груп і періодів історії напрацювали науковці: В. Паламарчук – досліджував полковників часів Національно-визвольної війни й аналізував старшинську спільноту Ніжинського полку (2016а; 2016b), І. Кривошея – дослідження старшини Уманського (2012), Полтавського (2011) та інших полків, С. Токарев – дослідження Ніжинського полку (2016), С. Аброскін з колегами – дослідження Київського полку (2004) і А. Лаєвський – дослідження старшини Стародубського полку (2016). Ці дослідження демонструють детальний аналіз старшинської спільноти: основних родів, службового шляху та статків, участі у суспільному, економічному і політичному житті країни, їхнього внеску в культурне життя у вигляді освітніх ініціатив і пожертв на церкву тощо.

Що стосується біографій лубенської полкової старшини, то вперше описані вони були у згаданих працях О. Лазаревського. Ці напрацювання мають велику цінність у дослідженні полкової спільноти, але вони були переважно "очерками" історії Лубенського полку і регіону загалом, тому не завжди несли достатньо інформації. Детальніший аналіз біографій представників старшини Лубенського полку пропонують уже пізніші дослідження, які: описують біографії полковників побічно, зокрема Правобережний вектор політики лубенського полковника Гамалії, що виражався у протистоянні правобережному гетьману Павлу Тетері і у відносинах із гетьманом Дорошенком (Газін, 2007; Смолій, & Степанков, 2011), проводять аналіз певних постатей, на основі джерел, зокрема біографію Якова Марковича розкрито у праці О. Зінченко на основі його щоденника (2017). Окремо від інших варто відзначити історика І. Козюра, оскільки він першим створив просопографічний портрет полковників Лубенського полку у праці "Лубенські полковники: колективний портрет управлінських кадрів" (Козюра, 2016), його підходи до класифікації, аналізу і характеристики лубенських полковників значно вплинули на розвиток просопографічних досліджень регіону і, попри стислість праці, внесли значну кількість фактологічного матеріалу, напрямків для дослідження. Із неопублікованих на сьогодні праць, особливу цінність несе дослідження М. Астряба "Малоросійський Лубенський полк", у якому міститься важлива інформація про історію Лубенщини, Лубенського полку і його старшини, але цей рукопис ще очікує свого видання.

Загалом перші дослідження старшинської спільноти ХІХ ст. були або у формі загальних нарисів, у контексті загального історичного наративу, або у формі збірників біографій старшинських родів без чіткої дослідницької складової, щодо ХХ ст., то це був період історії мас: дослідження селянських рухів, робітничих виступів тощо, – еліта, за ідеологією марксизму, була спільнотою пригноблених, якій не варто приділяти багато уваги, хоча загальні праці з історії Гетьманщини в цей час виходили.

Просопографічний метод у дослідженні старшинської спільноти Гетьманщини набув широкого вжитку вже в час незалежності України, з'явилось широке коло просопографічних досліджень як теоретичних, щодо методології, так і практичних, із використанням просопографії. Найбільш широко метод просопографії представлений у дослідженнях С. Токарева Ніжинського полку і А. Лаєвського Стародубського полку, проте в них відсутній аналіз усіх груп старшини: сотенна, полкова, військові товариші, – а також наявні питання до обраних параметрів аналізу і їхнього застосування, але це детальніше буде описано далі під час опису просопографічної анкети.

Джерела дослідження. При просопографічному дослідженні козацької старшини як окремого полку, так і Гетьманщини загалом особливо важливим є аналіз джерел. На їхній основі можна проаналізувати: політичну діяльність старшини (участь у гетьманських радах, відносини з гетьманами, дипломатичні зв'язки), військовий аспект управління (бойові кампанії, оборону кордонів, стосунки з найманими військами, організацію військових підрозділів), економічний стан полку (структуру господарства, основні види промислів, податкову систему, взаємодію з містами та ремісничими цехами), соціальний склад спільноти (походження, мобільність у старшинському середовищі), адміністративне управління (місцеву владу, судочинство, збір податків, зв'язки з містами та селянством), родинні зв'язки (династичні шлюби, вплив через родичів на політичні процеси), земельні володіння (структуру власності, використання земель, доходи від промислів і торгівлі, конфлікти щодо маєтностей), благодійну діяльність (заснування храмів, підтримку освітніх закладів, меценатство) тощо. Далі буде представлено основні групи джерел, ось їхня стисла характеристика за категоріями:

• **Писемні**, вони охоплюють архівні матеріали та публікації джерел. Джерела першої підгрупи стосуються Центрального державного історичного архіву міста Києва, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського й інших архівних установ. Це, зокрема, документи: Генеральної військової канцелярії, Першої і Другої Малоросійських колегій, сотенних канцелярій, Лубенської полкової канцелярії, суду тощо, – ці офіційні папери стосуються управлінської діяльності полковників (організація війська, укази, контроль порядку і суду), реєстрів (реєстри війська, переписи населення), судових справ (скарги на старшину і з боку старшини), майнових (надання власності, судові справи щодо власності), що допомагають виявити адміністративні, соціально-економічні та культурні аспекти життя Лубенського полку, що, зі свого боку, дає змогу детально вивчити організаційні й адміністративні питання полку. До другої підгрупи належать: публікації документів (універсалів українських гетьманів та лубенських полковників, полкової документації, документації церковних установ) і джерел особистого походження (щоденників, записок, віршів, приватних листів старшини, заповітів тощо), – вони містять розпорядження про надання маєтностей, захист володінь старшини й монастирів, накази про дії, статистичні підрахунки населення полку, а також дають змогу пролити світло на приватне життя і характер, статки і цінності старшини. Це такі публікації джерел: "Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)" (2004), "Універсали Івана Мазепи (1687–1709)" 2 частини (2002; 2006), "Універсали Павла Полуботка (1722–1723)" (2008), а також джерела з праці Ю. Мицика "3 універсалів гетьманів і

полковників XVII ст." (2019), В. Пришляка "Записна книга Лубенського полку 1730 року" (2012); а також щоденники Михайла Ханенка (Лазаревський, 1884), Якова Марковича (Лазаревський, 1893), Петра Апостола (Лазаревський, 1895), упорядником яких є Олександр Лазаревський, духівниця Павла Мартоса з аналізом А. Попружної (2015), а також "3 документації Мгарського монастиря XVII–XVIII століть" Ю. Мицика (2020).

• **Зображальні** джерела, що передбачають: подаровані полковниками євангелія (Напрестольні Євангелії..., 2005, с. 23–24), ктиторські ікони (Леонтія Свічки із Ікони "Розп'яття" Й. Івановича (Розп'яття з портретом козака Леонтія Свічки, б. д.), портрети (Григорія Гамалії (Експозиція Національного художнього музею України, Ж-181), Максима Ілляшенка (Лазаревський, 1891), Леонтія Свічки (Стороженки, 1908, с. 19), Якова Марковича (Маркович, 1859), надгробки, церковні споруди, родинні герби і печатки. Представлені вони в джерелах з праці Г. Лукомського та В. Модзалевського "Малоросійський гербовник" (1993), численних дослідженнях історичних портретів і матеріальних джерел. Зазначена група джерел допомагає краще розкрити суспільний внесок полковників, охарактеризувати їхні статки і походження.

Наявна джерельна база дає змогу створити детальні історичні портрети Лубенської старшини, розкрити її управлінський стиль, особисте життя та риси характеру, а також охарактеризувати життя полку загалом і вплив на нього старшини. Проте недоліком сучасного стану розроблення проблеми є недостатнє залучення іноземних джерел (Польщі, Литви та ін.).

Анкета просопографічного аналізу. У процесі дослідження козацької старшини Лубенського полку, надзвичайно важливим є використання просопографічної анкети, для збору даних щодо кожної окремої особистості, що потім оброблятимуться за допомогою статистичних методик. Параметри характеристики старшинської спільноти окремих полків уже були окреслені в працях згаданих раніше дослідників, варто згадати найдетальніші з них. Дослідження Ніжинського полку С. Токарева пропонує власні параметри характеристики козацької старшини: походження козацької старшини, військова та дипломатична діяльність, громадсько-політична та благодійницька діяльність, землеволодіння (Токарев, 2016, с. 2); дослідник же Стародубського полку А. Лаєвський характеризує старшину за: походженням та історичними долями, землеволодінням, участю у суспільно-політичному житті, військовою службою, культурно-просвітницькою та меценатською діяльністю (Лаєвський, 2016, с. 2). У зазначених працях виконано доволі детальний аналіз контексту епохи й особливостей полкової організації в загальнодержавному контексті. Вони здійснюють неоціненний внесок у дослідження козацької еліти Гетьманщини, але часом занадто фрагментарно ставлять питання, що робить аналіз окремих аспектів доволі загальним, наприклад, військова і дипломатична діяльність об'єднана в один пункт, хоча вона має зовсім різну специфіку і необхідні навички: це є доволі доречним в умовах загальної характеристики полкової старшини, але тоді виникає питання відсутності аналізу адміністративної і судової діяльності в цьому пункті характеристики; інформацію подано у формі послідовного викладу подій історії полку, а не аналізу старшинської спільноти, зокрема окремих її груп (полкова, сотенна, значкові і бунчужкові товариші). Саме тому для аналізу старшинської спільноти Лубенського полку мають бути розроблені нові "запитання", звісно, урахувавши всі недоліки і здобутки попередніх праць, для детальнішої характеристики.

На основі наявних у нас даних, ми ставимо до кожної особи запитання, за якими маємо визначити: яку інформацію ми можемо дізнатися у процесі аналізу кожної історичної постаті з обраного переліку на основі того, які є спільні заняття і характеристики обраної групи. Після цього ми створюємо список "запитань", які будуть спільними для всієї групи. До таких запитань належать, наприклад, ПІБ (прізвище ім'я по батькові особи), роки життя, місце народження, процес служби, статки особи тощо. Важливим є те, щоб ці запитання були призначені для характеристики загальних понять, що стосуються більшості членів спільноти: кількість дітей, статків, характер служби тощо – і не концентрувалися на другорядних деталях (напр., особистих якостях), – адже перед нами поставлено завдання характеристики не окремої особистості, а цілої спільноти, що передбачає певне узагальнення і погляд на спільне, радше чим характеристику локальних особливостей кожної окремої людини, друге – переважно використовується у біографічних дослідженнях.

Раніше нами було проведено дослідження "Просопографічний портрет полковників Лубенського полку середини XVII – кінця XVIII століть", на основі таких параметрів: соціальне походження, освіта і кар'єрний шлях до посідання уряду, характеристика управління, кар'єрний шлях після посідання уряду, родичі, нащадки, сімейні зв'язки, статки, донаторська і харитативна діяльність. Дослідження продемонструвало основні характеристики цієї спільноти як очільників полку, але залишило білі плями в питанні характеристики полкової, сотенної старшини, значкових і бунчужкових товаришів, які теж відіграли важливу участь у формуванні і розвитку полку. Тому, спираючись на методологічні підходи попередніх робіт, а також досвід власного дослідження, далі пропонуємо анкету просопографічного аналізу старшинської спільноти Лубенського полку, що буде використана для дослідження всіх згаданих груп:

№ п/п

ПІБ. Прізвище, ім'я і по-батькові особи дали.

Біографічна довідка. Коротка інформація про роки життя, освіту і уряди старшини, для кращої навігації.

Соціальне походження. У цьому пункті буде окреслено основні групи, з яких походила старшина: селянство, рядове козацтво, міщани, священники, козацька старшина і шляхта. Буде проаналізовано співвідношення кількості представників кожного стану у форматі: просте чи знатне походження. До знатного варто віднести шляхетське, родини священників і козацької старшини, а простого – селянства, міщанства і рядового козацтва. Зазначена статистична оцінка, звісно, матиме як свої переваги: покаже соціальне походження козацької старшини у кожній групі (полкового рівня, сотенного і "неурядових" значкових і бунчужкових товаришів), а також продемонструє зміну складу старшини з часом. Очікується, що на сотенному рівні буде більше вихідців із простолюду, а на полковому – знатного походження, також передбачається, що ситуація буде змінюватися з часом: у XVII ст. вихідців із простолюду, яких винесла на вершину історії революція Хмельницького буде більше, у XVIII ст. значна частина старшини вже закріплюється в своєму знатному середовищі і не допускати нових членів.

Сім'я та родинні зв'язки. У цьому пункті буде проведена характеристика старшинських родів, зокрема: визначені і статистично підраховані найбагатші роди за впливом і кількістю членів; роди, що мали найбільше шлюбних зв'язків з іншими; окреслені споріднені роди і явище кумівства як чинник просовування на посади. Також важливим елементом характеристики будуть нащадки:

підрховано середню кількість дітей у родині старшини і подальшу їхню долю (служба стопами батька чи інша сфера, збідніння і занепад роду чи розвиток і збагачення). Зазначений пункт допоможе визначити найвпливовіші роди і їхнє місце в житті Гетьманщини. Очікуємо, що найбільше впливових родів буде серед полкової старшини і бунчукового товариства як наближених до Гетьмана, але не виключено, що траплятимуться і випадки доволі заможних вихідців із сотенної старшини і значкового товариства, які "взяли під контроль" окремі сотні, розмістивши на всіх важливих посадах своїх нащадків.

Кар'єра та службова діяльність. Цей пункт є важливим для характеристики кар'єрного шляху старшини, зокрема: кар'єрних траєкторій (з яких посад, що давали можливість просування, починали службу; на які призначали за вислугою років; які перспективи взагалі мав полк для подальшого розвитку на генеральних посадах тощо), часу перебування на урядах (на одних уряди частіше змінювали керівників, інші дозволяли бути десятки років), політичної діяльності (дипломатичні місії, союзи і договори, які укладала старшина тощо), військової діяльності (участь у військових кампаніях, надані військові звання та заслуги старшини), адміністративної і судової діяльності (опис стилю управління, конкретні адміністративні та судові рішення, проведені реформи, видані універсали, а також судові функції, які здійснювалися на території полку). У цьому пункті особливу увагу варто звернути не так на окремих представників полку і їхні кар'єрні успіхи, хоча це теж важливий елемент характеристики, а на найбільш впливові роди і їхнє місце в загальній управлінській системі Гетьманщини; варті уваги їхні повноваження в уряді, адже, наприклад, посада полковника передбачала об'єднання законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, що сприяло узурпації та зловживанню на посаді. Також важливо прослідкувати поступове втручання Московії в процеси управління та призначення на посади в Гетьманщині, що призвело у підсумку, до ліквідації автономії. Прогнозовані результати дослідження зазначеного аспекту життя старшини дають змогу наочно продемонструвати повноваження, функції та службовий шлях старшини. Очікується, що на початку існування Гетьманщини у XVII ст., через політичну нестабільність, "молодий" вік держави і поки що недосвідченість кадрів, урядовці будуть змінюватися частіше, а вже у XVIII ст. основні старшинські роди закріпляться і зміни будуть рідшими, хоча не варто відкидати індивідуальних особливостей окремих сотень, а також урядів бунчукових і значкових товаришів, на які під кінець XVIII ст. дедалі більше призначали вихідців із міщанства й інших станів, як на типову посаду за вислугу років, і більшу концентрацію урядів на канцелярській функції, діловодстві, ураховуючи, тим паче, ліквідацію Гетьманщини, під систему якої і були підлаштовані спочатку ці уряди.

Статки й господарська діяльність. Зазначений пункт міститиме інформацію про земельні володіння старшини: маєтки, села, хутори, промисли, кількість підданих тощо (буде підрховано і їхню середня кількість у полку та в кожному уряді і спільноті старшини – сотенній, полковій, військовому товариству (бунчуковому і значковому)), також у ньому буде проаналізовано майнові конфлікти між представниками старшини та старшини з народом. Окремо будуть проаналізовані наявні заповіти старшини і їхні розпорядження щодо спадку (скільки отримали їхні діти), а також доля їх володінь (нащадки продовжили наживати нові маєтності чи розтратили і занепали). Очікуваний результат аналізу цього пункту: покаже середній рівень заможності старшини, стратегію

управління маєтностями та способи їхнього набуття (за службу, купівля, спадкові чи насильно відчужені), відмінність у заможності полкової і сотенної старшини, адже полкова має більше зв'язків і влади, хоча скоригувати оцінку можуть заможні сотенні роди, яким удалося нажити значні статки й укріпитися в сотні.

Освіта. У цьому пункті буде оцінено загальний рівень освіченості старшини, залежно від періоду, описано навчальні заклади, у яких здобувала освіту старшина (найпопулярніша – Києво-Могилянська академія), наведено інформацію про їхніх наставників і вчителів, що впливали на їх погляди, успішність, знання мов і навички письма (особливо актуально для перших представників полкової старшини, які були вихідцями із простолюду). Очікуваний підсумок аналізу цього пункту покаже відмінності у рівні освіченості різних груп старшини залежно від періоду (XVII чи XVIII ст.) і статків, адже представники полкової старшини могли забезпечити, завдяки більшим статкам, кращу освіту своїм дітям у Європі і в духовній столиці – Києві, сотенна ж старшина – переважно, варто гадати, забезпечували освіту в місцевих школах при церквах.

Донаторство й меценатство. Тут буде описано всі випадки благодійності старшини: їхні внески в розвиток громад, будівництво церков, шкіл, лікарень або інших установ, будуть зазначені випадки, коли старшина фінансово підтримувала культурні або релігійні центри: розвиток освіти, пожертви церквам тощо. Зокрема, буде прослідковано: які посадовці (сотники, полковники та ін.) і родини робили найбільші внески (хоча часто це не корелюється, бо внески робили наприкінці життя, після декількох посад, але іноді це відбувалося на посадах в урядах і зазначено в універсалах), можна порівняти розмір внеску "прижиттєвого" сотника і полковника (який помер, перебуваючи на посаді в уряді і довго його займав), окреслити найпопулярніший характер пожертв (земля, коштовності, гроші і т. д.) і їх отримувача (церкви, школи, виробництва та ін.), а також їхній середній розмір. Очікувані результати допоможуть оцінити основні напрямки пожертв (очікується, що це буде церква, ураховуючи релігійну свідомість тогочасного суспільства), головних жертводавців (роди, уряди), внесок козацької старшини в культурно-релігійне життя Гетьманщини, у розвиток освіти, науки й економіки регіону Лубенщини.

Загалом просопографічна анкета має надати широке уявлення про соціальне, фінансове, політичне і династичне становище старшини Лубенського полку, а підібрані параметри характеристики допоможуть краще охарактеризувати кожен окремий аспект життя козацької еліти: походження, родину, службу, статки, освіту і донаторську діяльність. Надавши відповіді на поставлені питання, можна буде не тільки охарактеризувати полк у загальній управлінській системі Гетьманщини, а й визначити зв'язки його старшини між собою і з аналогічними спільнотами інших полків, а також імперськими елітами й визначити їхній вплив. Зрозумілим є також, що акцент у дослідженні буде завжди більшим на військову й адміністративну діяльність управлінців, через специфіку наявних у нас джерел (документи Генеральної військової канцелярії, Малоросійських колегій, полкових судів тощо), але дослідження інших сфер життя старшини теж не має виходити із фокусу уваги, адже тільки так можна скласти комплексну картину про її становище.

Дискусія і висновки

Просопографія як метод дає змогу простежити особистісні й колективні характеристики представників козацької старшини, їхні соціальні зв'язки, кар'єрні траєкторії й економічну діяльність. Вагомий внесок у її розвиток

зробили вітчизняні й зарубіжні історики XIX–XXI ст., заклали основу для комплексного підходу до вивчення еліти ранньомодерного періоду. Подальші дослідження потребують удосконалення методології, розширення джерельної бази, зокрема шляхом залучення молододосліджених архівних матеріалів, а також цифрових технологій для систематизації даних. Це сприятиме глибшому розумінню ролі козацької старшини у формуванні політичної й соціальної структури Гетьманщини та її місця в загальноєвропейському контексті. На основі доступних джерел: архівних документів, реєстрів, літописів, тестаментів, універсалів і приватного листування, – можна реконструювати біографії представників козацької старшини, використовуючи створення анкет для їхнього аналізу, щоб визначити їхній вплив на політичне, військове й економічне життя Гетьманщини. Водночас комплексне вивчення старшини окремих полків потребує подальшого збору, аналізу та систематизації інформації, адже детальні просопографічні дослідження більшості козацьких полків наразі відсутні, а, оскільки Гетьманщина – це єдиний політичний організм, пов'язаний тісною мережею особистісних і майнових зв'язків представників різних полків, то це робить поки неможливим комплексний аналіз будь-якого полку, тому що він так чи інакше буде досліджений окремо від загальнодержавного контексту, а це, зі свого боку, ускладнює створення цілісної картини суспільного та політичного життя Гетьманщини загалом.

Список використаних джерел

- Аброскін, П., Кривошея, В., & Стасенко, О. (2004). *Київщина козацька: люди і долі*. Видавничий дім "Стилос".
- Астряб, М. (1916). *Войсковая и городская старшина в малороссийских полках в 1725 г.* (Т. 14). ТПУАК.
- Бантис-Каменський, Д. (1822). *История Малой России со времени присоединения оной къ Российскому государству при царе Алексее Михайловиче съ краткимъ обзорениемъ первобытнаго состоянія сего края* (Ч. 4, гл. 38). Тип. Семена Селивановскаго.
- Бантис-Каменський, Д. (1858). *Источники Малороссийской истории* (Ч. 1). Университетская типография.
- Розп'яття з портретом козака Леонтія Св'чки (б. д.). Полтавщина. Кін. XVII ст. Колекція Національного художнього музею України.
- Газін, В. (2007). *Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет*. Аксіома.
- Грушевський, М. (1956). *Історія України-Руси: Т. 8. Від Куруківщини до Кумейщини (1626–1638)*. Видавниче товариство "Книгоспілка". (Оригінал опубліковано 1922 р.).
- Грушевський, М. (1957). *Історія України-Руси: Т. 9, Ч. 1. Перша половина Хмельниччини. Роки 1650–1653*. Видавниче товариство "Книгоспілка". (Оригінал опубліковано 1928 р.).
- Грушевський, М. (1957). *Історія України-Руси: Т. 9, Ч. 2. Друга половина Хмельниччини. Роки 1654–1657 (закінчення)*. Видавниче товариство "Книгоспілка". (Оригінал опубліковано 1931 р.).
- Грушевський, М. (1958). *Історія України-Руси: Т. 10. Від смерті Хмельницького до Гадяцької угоди*. Видавниче товариство "Книгоспілка". (Оригінал опубліковано 1936 р.).
- Експозиція Національного художнього музею України, інвентарний номер Ж-181.
- Заруба, В. (2007). *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.* ПП "Ліра ЛТД".
- Заруба, В. (2011). *Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки*. ЛІРА.
- Зінченко, О. (2017). *"Домашній протокол" 1717–1767 рр. генерального підскарб'я Якова Марковича в контексті українського щоденника XVIII ст.* [Дис. канд. філол. наук, Національна академія наук України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zinchenko_Olha/Domashnij_protokol_1717-1767_gg_heneralnoho_pidskarbia_Yakova_Markovycha_v_konteksti_ukrainskoho_sc.pdf?PHPSESSID=579fv3utf0do99vogcg59q88f5
- Казакевич, О. (2016). *Просопографія Київської Старої Громади (друга половина XIX століття). Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*, 3(11), 50–54.
- Козюра, І. (2016). *Лубенські полковники: колективний портрет управлінських кадрів. Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання, практична реалізація. Економічна думка*, 2(2), 133–137.
- Кривошея, В. (2008а). *Козацька еліта Гетьманщини*. ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України.
- Кривошея, В. (2008б). *Козацька еліта в національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)*. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 39, 7–36.
- Кривошея, В. (2010). *Козацька старшина Гетьманщини*. Стилос.
- Кривошея, В., Кривошея І., & Кривошея О. (2009). *Неурядова старшина Гетьманщини*. Стилос.
- Кривошея, І. (2011). *Неурядова старшина Полтавського полку в другій половині XVII – першій третині XVIII ст.* *Гілея*, 52, 216–235.
- Кривошея, І. (2012). *Джерела до історії та генеалогії шляхти Правобережної України: список родів, внесених до родовідної книги Київської губернії по Уманському повіту кінця XVIII – першої третини XIX ст. (літера С)*. *Генеалогічні записки*, 10, 36–44.
- Лаєвський, А. (2016). *Козацька старшина Стародубського полку у другій половині XVII–XVIII ст.* [Дис. канд. іст. наук, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка]. https://uacademic.info/ua/document/0417U002362#google_vignette
- Лазаревський, О. (1876). *Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках*. Тип. Грачева и К.
- Лазаревський, О. (Ред.) (1884). *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727–1753). Киевская старина* (прилож. к журн.). Т. 10. Лазаревський, О. (1891). Максим Илляшенко, полковник лубенский: 1667–1687 гг. *Київська старовина*, 1.
- Лазаревський, О. (Ред.). (1893). *Дневник Якова Марковича (1717–1767 гг.). Киевская старина*. Ч. I (1717–1725 гг.).
- Лазаревський, О. (Ред.). (1895). *Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.). Киевская старина*. Т. 50(7/8), отд. 2, 100–155.
- Лазаревський, О. (1896а). *Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. Чтения в историческом обществе Нестора Лепетисца*, 2. Типография Корчак-Новицкого.
- Лазаревський, О. (1896б). *Лубенщина и князя Вишневецкие (1590–1648 гг.)*. Типография Корчак-Новицкого.
- Луговий, О. (2020). *Просопографія в історичному дослідженні*. Одеський національний університет ім. І. М. Мечникова.
- Лукомський, Г., & Модзалевський, В. (1993). *Малоросійський гербовник*. Видавництво "Либідь" при Київському університеті.
- Маркевич, М. (1843). *История Малороссии*. Тип. Августа Семена.
- Маркович, О. (Ред.). (1859). *Щоденні записки Малоросійського підскарб'я генерального Якова Марковича: Ч. 1. Портрети Якова Марковича (1696–1770) та його тітки – Анастасії Скоропадської (1667–1729)*. Друкарня В. Гот'є.
- Милорадович, В. (1904). *Степова Лубенщина. Київська старовина*, 36–73.
- Мицик, Ю. (2019). *3 універсалів гетьманів і полковників XVII ст. Київські історичні студії*, 1, 79–85.
- Мицик, Ю. (2020). *3 документації Мгарського монастиря XVII–XVIII століть (Лубни, Лохвиця, Снітин). Український археографічний щорічник*, 23–24, 587–609.
- Модзалевський, В. (1908). *Малоросійський Родословник*. Т. 1: А–Д. Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К.
- Модзалевський, В. (1910). *Малоросійський Родословник*. Т. 2: Е–К. Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К.
- Модзалевський, В. (1912). *Малоросійський Родословник*. Т. 3: Л–О. Типо-літографія "С. В. Кульженко".
- Модзалевський, В. (1914). *Малоросійський Родословник*. Т. 4: П–С. Типо-літографія "С. В. Кульженко".
- Напрестольні Євангелії XVI–XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. (2005). Видавництво "КВЦ".
- Павленко, С. (2003). *Іван Мазепа*. Видавничий дім "Альтернативи".
- Павленко, С. (2004). *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники*. Видавничий дім "КМ Академія".
- Паламарчук, В. (2016б). *Просопографічний портрет полковників Війська Запорозького часів Національно-визвольної війни середини XVII ст.: джерелознавчий аспект*. *Полілог*, 3, 39–44.
- Паламарчук, В. (2016а). *Полковники Ніжинського полку часів Національно-визвольної війни середини XVII ст.: просопографічний портрет*. *Українське порто-франко*, 3, 17–23.
- Панашенко, В. (1997). *Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.)*. Ін-т історії України НАН України.
- Паславський, Н. (2012). *Просопографія львівського міщанства першої половини XVI ст. (на прикладі кравецьких родин руського походження)*. *Генеалогічні записки*, 10, 5–21.
- Попович, О. (2011). *Просопографія як метод дослідження культури сліпих козарів*. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія*, 2, 101–113.
- Попружна, А. (2015). *Неопублікована духовниця П. Мартоса середини XVIII ст. з колекції О. Лазаревського*. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, 1, 147–150.
- Пришляк, В. (2012). *Записна книга лубенського полку 1730 року. Український археографічний щорічник*, 16, 694–700.
- Пришляк, В. (2017). *Миргородський полковник Павло Апостол (1727–1736). Україна в Центральній-Східній Європі*, 17, 205–224.
- Смолий, В., & Степанков, В. (2011). *Петро Дорошенко: Політичний портрет*. Темпора.

Стороженки: фамильный архив (1908). (Т. 6, 19). Stanford University Libraries. ark:/13960/s26pk195mpr.

Токарев, С. (2016). *Козацька старшина Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст.* [Автореф. дис. канд. іст. наук]. Чернігівський національний педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка.

Томазов, В. (2006). *Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XX ст.)*. Вид. дім "Стилос".

Універсали Івана Мазепи (1687–1709). (2002). (І. Бутич, Упоряд.). Ч. І. Центральний державний історичний архів України. Київ, Україна.

Універсали Івана Мазепи (1687–1709). (2006). (І. Бутич, В. Ринсевич, Упоряд.). Ч. II. Центральний державний історичний архів України. Київ, Україна.

Універсали Павла Полуботка (1722–1723). (2008). (В. Ринсевич, Упоряд.). Центральний державний історичний архів України. Київ, Україна.

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) (2004). (І. Бутич, В. Ринсевич, & І. Тесленко, Упоряд.). Центральний державний історичний архів України. Київ, Україна.

Чубіна, Т. (2009). Просопографія як метод дослідження козацько-старшинських родів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 26, 109–110.

Шурляков, С. (Упоряд.). (1996). *Модзалевський, В. Малоросійський родословник* (Т. 5. Вип. 1), Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Київ, Україна.

Gasiorowski, A. (Ed.). (1987). *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV–XVIII wieku* (T. III). Wydawnictwo Polska Akademia Nauk.

Gasiorowski, A. (Ed.). (2002). *Urzednicy wojewodztwa kijowskiego i czernichowskiego XV–XVIII wieku* (T. III). Biblioteka Kornika.

Malone, S. (2006). *Legio XX Valeria Victrix: Prosopography, archaeology and history*. BAR Publishing

Quintilian. (2002). *The Orator's Education* (Vol. IV, Books 9–10, D. A. Russell, Edited and trans.). Harvard University Press,

Stone, L. (1971). Prosopography. *Historical Studies Today*, 100, 1.

References

Abroskin, P., Kryvosheia, V., & Stasenko, O. (2004). *Kyiv Cossack region: people and destinies*. Stylos Publishing House [in Ukrainian].

Astriab, M. (1916). *Military and city officers in Little Russia regiments in 1725* (Vol. 14). TPUAK [in Russian].

Bantysh-Kamenskiy, D. (1822). *History of Little Russia since its accession to the Russian state under Tsar Alexei Mikhailovich with a brief review of the primitive state of this region* (Part 4, Chap. 38). Type. Semyon Selivanovsky [in Russian].

Bantysh-Kamenskiy, D. (1858). *Istochniki Malorossiyskoi istorii* (Part 1). Univ. Type [in Russian].

Chubina, T. (2009) Prosopography as a method of researching Cossack and yeoman families. *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University*, 26, 109–110 [in Ukrainian].

Exposition of the National Art Museum of Ukraine, inventory number Zh-181 [in Ukrainian].

Gasiorowski, A. (Ed.). (1987). *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV–XVIII wieku* (T. III). Wydawnictwo Polska Akademia Nauk.

Gasiorowski, A. (Ed.). (2002). *Urzednicy wojewodztwa kijowskiego i czernichowskiego XV–XVIII wieku* (T. III). Biblioteka Kornika.

Gazin, V. (2007) *Hetman Pavlo Teteria: A socio-political portrait*. Axiom [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1956). *History of Ukraine-Rus': Vol. 8. From Kurukivka to Kumeiky (1626–1638)*. Publishing Society "Knyhospilka". (Originally published 1922) [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1957). *History of Ukraine-Rus': Vol. 9, Part 1. The first half of the Khmelnytsky era. Years 1650–1653*. Publishing Society "Knyhospilka". (Originally published 1928) [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1957). *History of Ukraine-Rus': Vol. 9, Part 2. The second half of the Khmelnytsky era. Years 1654–1657 (conclusion)*. Publishing Society "Knyhospilka". (Originally published 1931) [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1958). *History of Ukraine-Rus': Vol. 10. From the death of Khmelnytsky to the Hadiach Agreement*. Publishing Society "Knyhospilka". (Originally published 1936) [in Ukrainian].

Kazakevych, O. (2016). Prosopography of the Kyiv Old Community (the second half of the nineteenth century). Topical issues of social sciences and history of medicine. *Joint Ukrainian-Romanian scientific journal*, 3(11), 50–54 [in Ukrainian].

Koziura, I. (2016). Lubny Colonels: a collective portrait of managerial personnel. Regional policy: historical origins, legislative regulation, practical implementation. *Economic thought*, 2(2), 133–137 [in Ukrainian].

Kryvosheia, I. (2011). Non-governmental officers of the Poltava Regiment in the second half of the XVII – first third of the XVIII century. *Gileia*, 52, 216–235 [in Ukrainian].

Kryvosheia, V. (2008a). *Cossack elite of the Hetmanate*. I.F. Kuras Institute of Pedagogical and Ethnological Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Kryvosheia, I. (2012). Sources for the history and genealogy of the gentry of Right-Bank Ukraine: a list of families included in the genealogical book of the Kyiv province in Uman district in the late eighteenth - first third of the nineteenth century (letter C). *Genealogical notes*, 10, 36–44 [in Ukrainian].

Kryvosheia, V. (2008b). Cossack elite in the national revolution of the mid-seventeenth century (Hetmanate of Yuriy Khmelnytskyi). *Scientific Notes [Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 39, 7–36 [in Ukrainian].

Kryvosheia, V. (2010). *Cossack officers of the Hetmanate*. Stylos [in Ukrainian].

Kryvosheia, V., Kryvosheia, I., & Kryvosheia, O. (2009). Non-governmental officers of the Hetmanate. Stylos [in Ukrainian].

Laeviskyi, A. (2016). Cossack officers of the Starodubsk regiment in the second half of the XVII – XVIII centuries. [PhD dissertation in History, Chernihiv National Pedagogical University named after T. G. Shevchenko] [in Ukrainian]. https://uacademic.info/ua/document/0417U002362#google_vignette

Lazarevskiy, O. (1876). *Sketches of Little Russian Surnames. Materials for the history of society in the XVII and XVIII centuries*. Type. Gracheva and K. [in Russian].

Lazarevskiy, O. (1891). Maksym Ilyashenko, colonel of Lubny: 1667–1687. *Kyivska staryna*, 1 [in Russian].

Lazarevskiy, O. (1896a). Historical sketches of Poltava Lubny region in the 17th and 18th centuries. *Readings in the historical society of Nestor the Chronicler*, 2. Korchak-Novytskyi's printing house.

Lazarevskiy, O. (1896b). Lubenshchyna and the Princes of Vyshnevetsky (1590–1648). Type. Korchak-Novytskyi [in Russian].

Lazarevskiy, O. (Ed.). (1884). Diary of the General Horunge Mykola Khanenko (1727–1753). *Kyivska staryna* (Kyiv antiquity). Vol. 10. Printing house of G. T. Korchak-Novitz [in Russian].

Lazarevskiy, O. (Ed.). (1893). Diary of Yakov Markovych (1717–1767). *Kyivska Staryna*. Part I (1717–1725) [in Russian].

Lazarevskiy, O. (Ed.). (1895). Diary of Petro Danylovych Apostol (May 1725 – May 1727). *Kyivska staryna*. Vol. 50(7/8), 2, 100–155 [in Russian].

Luhovyi, O. (2020). *Prosopography in historical research*. Odesa I. I. Mechnikov National University [in Ukrainian].

Lukomskiy, H., & Modzalevskiy, V. (1993). *Little Russian Armoury*. Lybid Publishing House at Kyiv University [in Ukrainian].

Malone, S. (2006). *Legio XX Valeria Victrix: Prosopography, archaeology and history*. BAR Publishing

Markevych, M. (1843). *History of Malorossia*. August Semen's type [in Russian].

Markovych, O. (Ed.). (1859). *Daily Notes of the Little Russian Treasury of General Yakov Markovych. Part 1: Portraits of Yakov Markovych (1896–1770) and his aunt Anastasia Skoropadska (1667–1729)*. Printed by V. Gauthier [in Russian].

Miloradovych, V. (1904). *Steppe Lubenshchyna*. Kyiv antiquities. 36–73 [in Russian].

Modzalevskiy, V. (1908). *Little Russian Genealogy. Vol. 1: A–D*. Printing House of G. L. Fronkevych & Co [in Russian].

Modzalevskiy, V. (1910). *Little Russian Rodoslovnyk. Vol. 2: E–K*. Printing House of G. L. Fronkevych & Co [in Russian].

Modzalevskiy, V. (1912). *Little Russian Rodoslovnyk. Vol. 3: L–O*. Typo-Lithography of S. V. Kulzhenko [in Russian].

Modzalevskiy, V. (1914). *Little Russian Rodoslovnyk. Vol. 4: P–S*. Typo-Lithography of S. V. Kulzhenko [in Russian].

Mytsyk, Y. (2019). From the wagons of hetmans and colonels of the seventeenth century. *Kyiv Historical Studies*, 1, 79–85 [in Ukrainian].

Mytsyk, Y. (2020). From the documentation of the Mgor Monastery of the seventeenth and eighteenth centuries (Lubny, Lohvytsia, Snityn). *Ukrainian archaeological yearbook*, 23–24, 587–609 [in Ukrainian].

Crucifixion with the portrait of Cossack Leontii Svichka (n. d.). Poltava region. Late 17th century. Collection of the National Art Museum of Ukraine [in Ukrainian].

Palamarchuk, V. (2016a). Colonels of the Nizhyn Regiment during the National Liberation War of the mid-seventeenth century: a prosopographic portrait. *Ukrainian porta-franca*, 3, 17–23 [in Ukrainian].

Palamarchuk, V. (2016b). Prosopographical portrait of the colonels of the Zaporozhian Army during the National Liberation War of the mid-seventeenth century: source study aspect. *Polylog*, 3, 39–44 [in Ukrainian].

Panashenko, V. (1997). *Regimental management in Ukraine (mid-seventeenth – eighteenth centuries)*. Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Paslavska, N. (2012). Prosopography of the Lviv bourgeoisie of the first half of the sixteenth century (on the example of tailor families of Russian origin). *Genealogical notes*, 10, 5–21 [in Ukrainian].

Pavlenko, S. (2003). *Ivan Mazepa*. Alternatives Publishing House [in Ukrainian].

Pavlenko, S. (2004). *Hetman Mazepa's environment: associates and supporters*. KM Academy Publishing House [in Ukrainian].

Popovych, O. (2011) Prosopography as a method of studying the culture of blind kobzars. *Bulletin of Mariupol State University. Series: philosophy, culturology, sociology*, 2, 101–113 [in Ukrainian].

Popruzha, A. (2015). Unpublished confessional of P. Martos of the mid-eighteenth century from the collection of O. Lazarevskiy. *Scientific Notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University*, 1, 147–150 [in Ukrainian].

Prishliak, V. (2012). The record book of the Lubny regiment of 1730. *Ukrainian archaeological yearbook*, 16, 694–700 [in Ukrainian].

- Pryshliak, V. (2017). Colonel Pavlo Apostol of Myrhorod (1727–1736). *Ukraine in Central and Eastern Europe*, 17, 205–224 [in Ukrainian].
- Quintilian. (2002). *The Orator's Education* (Vol. IV, Books 9–10, D. A. Russell, Edited and trans.). Harvard University Press.
- Shurlyakov, C. (Ed.). (1996). *Modzalevskyi, V. Malorossiysky Rodoslovyk. Ukrainian genealogical society* (Vol. 5. Issue). Vernadsky Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
- Smolii, V., & Stepankov, V. (2011). *Petro Doroshenko: A political portrait. National Academy of Sciences of Ukraine*. Tempora. [in Ukrainian].
- Stone, L. (1971). Prosopography. *Historical Studies Today*, 100, 1.
- Storozhenky: family archive (1908). (Vol. 6. 19). Stanford University Libraries. <https://archive.org/details/st1908> [in Ukrainian].
- Throne Gospels of the XVI–XVIII centuries in the collection of the National Kyiv – Pechersk Historical and Cultural Reserve: Catalogue*. (2005). KVITS Publishing House [in Ukrainian].
- Tokarev, S. (2016). Cossack officers of the Nizhyn Regiment in the second half of the XVII–XVIII centuries. [Abstract of the dissertation of a candidate of historical sciences]. Chernihiv National Pedagogical University named after T.G. Shevchenko [in Ukrainian].
- Tomazov, V. (2006). *Genealogy of Cossack-officer families: historiography and sources (second half of the XVII – early XX centuries)*. Stylos Publishing House [in Ukrainian].
- Universalis of Ivan Mazepa. 1687–1709*. (2002). (I. Butych, Ed.). Part I, Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
- Universalis by Pavlo Polubotko (1722–1723)*. (2008). (V. Rynsevych, Ed.), Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
- Universalis of Ivan Mazepa (1687–1709)*. (2006). (I. Butych, & V. Rynsevych (Eds.)). Part II, Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
- Universalis of Ukrainian Hetmans from Ivan Vyhovskyi to Ivan Samoilovych (1657–1687)*. (2004). (I. Butych, V. Rynsevych, & I. Teslenko, Eds.). Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
- Zaruba, V. (2007). *Administrative and territorial structure and administration of the Zaporozhian Army in 1648–1782*. PE 'Lyra LTD' [in Ukrainian].
- Zaruba, V. (2011). *Cossack officers of the Hetmanate of Ukraine (1648–1782): personal composition and family ties*. LIRA [in Ukrainian].
- Zinchenko, O. (2017). *Home Protocol' of 1717–1767 of the General Sub-Treasurer Yakov Markovych in the Context of Ukrainian Diary of the XVIIIth Century* [PhD dissertation in Philology, National Academy of Sciences of Ukraine, T. H. Shevchenko Institute of Literature] [in Ukrainian]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zinchenko_Olha/Domashnii_protokol_1717-1767_rr_heneralnoho_pidskarbiia_Yakova_Markovycha_v_konteksti_ukrainskoho_sc.pdf?PHPSESSID=579fv3utf0do99vogcg59q88f5

Отримано редакцією журналу / Received: 16.04.25
Прорецензовано / Revised: 06.05.25
Схвалено до друку / Accepted: 25.06.25

Oleksandr BARSUKOV, PhD Student
ORCID ID: 0009-0001-3612-5273
e-mail: sashoman@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROSOPOGRAPHICAL METHOD IN THE STUDY OF REGIONAL ELITES (BASED ON THE MATERIALS OF THE COSSACK OFFICIALS OF THE LUBNY COSSACK REGIMENT OF THE MID-17th – SECOND HALF OF THE 18th CENTURY)

Background. The use of prosopography has become an important area of historical research, especially in the context of studying elites and social groups. Having originated in the nineteenth century, this method finally took shape as a separate discipline in the twentieth century, thanks to Lawrence Stone, who defined it as a tool for studying career trajectories, social connections, and economic activities of representatives of specific groups. The article analyses the application of the prosopography method to the study of the Cossack officers of the Lubny Regiment, and considers the role of the source base and historiography in the study of regional elites.

Methods. The study is based on the prosopographical method, which was used to create a questionnaire to analyse the career trajectories, social relations and economic activities of representatives of the Cossack officers of the Lubny Regiment, and the study also uses a chronological approach and the principle of historicism in analysing the historiography and source base of the issue.

Results. As a result of the study, the stages of formation of the prosopographic method in Ukrainian historiography are outlined and a corpus of sources is collected, which allows studying the Cossack elite of the Lubny Regiment in its regional and national contexts. The study also proposes a questionnaire structure that allows us to identify career trajectories, social connections, economic activity, and the degree of political influence of the regimental officers.

Conclusions. On the basis of the analysis of historiography, sources and prosopographic questionnaires, the article identifies the possibilities of using the prosopographic method to study regional elites, in particular, the sergeant major of the Lubny regiment in the structure of the Hetmanate.

Keywords: Cossack Hetmanate, Cossack Officials, Lubny Cossack regiment, prosopography, elite, historical sources, social history.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 929:27-36+2-34]:255(397)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.2>

Владислав БЕРЕГОВИЙ, асп.
ORCID ID: 0000-0001-8708-0725
e-mail: filidwarf.vladislav@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОХОДЖЕННЯ, СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС, СВІТЬСЬКА ПРОФЕСІЯ ТА ПОЧАТКОВИЙ ХРИСТІЯНСЬКИЙ ПЕРІОД КИПРІАНА КАРФАГЕНСЬКОГО

Вступ. Кипріана, єпископа Карфагена (248/249 – 258 рр. після Р. Х.), вважають одним з найавторитетніших отців ранньої церкви. Його єпископство припало на два великих гоніння: імператорів Деція Траяна та Валеріана. Діяльність Кипріана сприяла зміцненню статусу єпископа як голови християнської спільноти, а також підвищенню авторитету Африканської церкви та Карфагена як головного єпископського центру цього регіону. Більше десятка трактатів і велика кількість листів, написаних Кипріаном, слугують важливим джерелом для вивчення соціокультурних, еклезіологічних, богословських аспектів ранньої церкви III ст. після Р. Х. Кипріан був високоосвіченою, одіозною особою, яка викликала як захват, так і різку опозицію серед сучасників. Тож у пропонованій статті поставлено таку мету: проаналізувавши джерельну базу, дослідити особу Кипріана Карфагенського, а саме його походження, соціальний і майновий статус, світську професію в його дохристиянський етап життя, а також розглянути контекст прийняття ним християнства та швидке обрання на єпископа.

Методи. У дослідженні здійснено просопографічний аналіз постаті Кипріана Карфагенського, узято до уваги комплекс джерел, пов'язаних зі згадками про його соціальний статус і рід діяльності. Здійснено текстологічний аналіз власних трактатів Кипріана, що стосуються його прийняття християнства. Під час дослідження автор також робить переклад уривків джерел з мови оригіналу (латинська) й у тексті цитує власні переклади українською мовою, наводячи оригінальні фрагменти латинською задля ширшого розуміння контексту. Для реконструювання ранньої церковної кар'єри Кипріана Карфагенського використано історико-системний метод.

Результати. Визначено час, місце народження та походження Кипріана Карфагенського. На основі наявних джерел зроблено спробу реконструювати його професію. З'ясовано мотивацію прийняття ним християнства. На відміну від панівної та традиційної в історіографії позиції, що між хрещенням Кипріана та обрання його на єпископа минуло близько трьох років, автор доходить до думки, що процес сходження до єпископства був значно швидшим, а відповідно, екстраординарним в історії ранньої церкви.

Висновки. Встановлено, що Кипріан Карфагенський народився на початку III ст. після Р. Х. у Карфагені. Він вважав приміслом маетком і чималими статками, що успадкував від заможної родини. Також здобув хорошу риторичну освіту. Кипріан входив до провідних кіл місцевого нобілітету, був учителем риторики, а також, імовірно, займався адвокатською діяльністю. Після ментальної кризи та втрати світоглядних орієнтирів, він знайомиться з християнським ученням і приймає хрещення у 240-х рр. після Р. Х. Під духовним наставництвом пресвітера Цецилія Кипріан швидко ознайомлюється з текстами Святого Письма. На ранньому етапі входження до церковної спільноти він робить щедрі милостиню та роздає своє майно нужденним. Згодом це майно знову повертається паствою у його користування. Ураховуючи аристократичний статус, швидке духовне зростання, освіченість, милостиню та релігійний ентузіазм, християнська спільнота обирає Кипріана єпископом Карфагену у 248/249 р. після Р. Х.

Ключові слова: суспільства стародавнього світу, античної греко-римської цивілізації та середніх віків, християнство, раннє християнство, Римська імперія, Карфаген, Кипріан Карфагенський, патрологія, церковна історія.

Вступ

Діяльність Кипріана, єпископа Карфагену (248/249 – 258 рр. після Р. Х.), сприяла інституалізації ранньої церкви. Він доклався до зміцнення концепції, за якою церковна спільнота першочергово очолюється, контролюється й управляється єпископом, а також залишив по собі низку трактатів морально-наставницького характеру. Головування Кипріана на єпископській кафедрі Карфагену припало на нелегкий і водночас важливий для існування ранніх християн період, а саме на два широкомасштабні гоніння християн зі сторони римської влади: імператорів Деція Траяна (250–251 рр. після Р. Х.) та Валеріана (258–260 рр. після Р. Х.). Авторитет Кипріана, а також активна участь у суперечках із кліром Римської церкви та з опонентами всередині власної християнської спільноти зміцнили статус Карфагену як центру Африканської церкви. На вчення цього єпископа частково вплинув його карфагенський попередник, християнський апологет Тертулліан, а писемний спадок самого Кипріана мав великий вплив на Аврелія Августина. Окрім цього, постраждавши за християнську віру, Кипріан був возвеличений і піднесений до рангу святих мучеників своїми ж сучасниками та ввійшов у церковну традицію шанування як великий християнський єпископ Західної частини Римської імперії.

Актуальність цієї праці полягає у важливості дослідити біографію Кипріана в язичницький період його життя, спробі реконструювати його походження, майновий

і соціальний статус, світську професію, а також знайти причини першопочаткового знайомства із християнством і сходження на єпископську кафедру Карфагену. Окрім погляду на Кипріана Карфагенського як одного з отців Церкви, існує потреба в дослідженні його постаті в контексті античного римського суспільства. Адже його життя та діяльність припали як на два широкомасштабні гоніння на християн, так і на серію політико-соціальних потрясінь Римської імперії, а саме на період кризи III ст. після Р. Х.

Мета статті: розглянувши комплекс джерел, дослідити походження, соціальний статус, професію Кипріана Карфагенського у язичницький період його життя; визначити причини та перебіг подій, пов'язаних з його прийняттям християнства, а також проаналізувати причину швидкого обрання на єпископа Карфагену.

Методи

У статті використано просопографічний аналіз постаті Кипріана, єпископа Карфагену, здійснено текстологічний аналіз творів цього церковного діяча, а також агіографічних джерел, пов'язаних із ним. Проведено критичний аналіз джерел пізньоантичних отців Церкви, які у своїх роботах згадували про Кипріана Карфагенського. Шляхом історико-системного методу зроблено спробу реконструювати ранню церковну кар'єру цієї особи в контексті співвідношення моделей суспільних відносин пізньоантичного загалу та ранньохристиянського середовища.

Результати

Інформація про дохристиянський період життя Кипріана мізерна, адже пізньоантичним церковним авторам значно важливішою була його єпископська діяльність і мученицький подвиг. Незважаючи на це, існує багато свідчень, за якими можна реконструювати те, ким був Кипріан та чим займався до того, як став єпископом Карфагену. Головним джерелом є "Життя Кипріана" ("Vita Cypriani"), написане дияконом Понтієм незадовго після смерті єпископа Карфагену. Важливим також є агіографічне джерело "Проконсульські акти святого Кипріана" ("Acta Proconsularia Sancti Cypriani") – текст, що оповідає про останній етап життя єпископа, суд над ним і мученицьку смерть. Про Кипріана також згадує Лактанцій у праці "Божественні настанови" ("Institutiones Divinae"). Також в окремій главі коротко біографію Кипріана подає Єронім у творі "Про знаменитих мужів" ("De viris illustribus"). Збереглися декілька проповідей Аврелія Августина, що присвячені дню вшанування святого Кипріана. У цих проповідях Августин панегірично аналізує життєвий шлях цього церковного діяча. Окремий блок джерел формують також трактати та листи самого Кипріана. Для нашого дослідження важливим є його перший трактат "До Доната" ("Ad Donatum"), де він згадує своє прийняття християнства та побіжно описує контекст цієї події.

Кипріан Карфагенський народився на початку III ст. після Р. Х. Його точна дата народження не була відома вже Аврелію Августину, який більше ніж століття потому писав: "Коли він народжений, ми не знаємо" [Aug. Sermon. CCCX. 1] (Augustine, 1994, p. 68). Однак можна вирахувати приблизний час народження Кипріана, оскільки на момент обрання на єпископство (близько 248 р. після Р. Х.) він проживав свій середній вік, на що насамперед вказують висока освіченість і вміння володіння риторикою цього діяча, відображені в його тогочасних трактатах. Подібні навички потребували попередньої довготривалої практики. Також сам Кипріан ніде не згадує про свій молодий вік, а диякон Понтій у "Житті Кипріана", описуючи його сходження на єпископство, змальовує його як заможну та впливову особу [Vita Cypri. 2–4] (CSEL¹, 1871b, pp. XCI–XCIV). Також згадується, що пресвітер Цецилій, на початковому етапі пізнання ним християнської віри, перед своєю смертю призначив Кипріана опікуватися своєю сім'єю: "заповів йому своїх дітей та дружину" ("iam proxima commendaret illi coniugem ac liberos suos") [Vita Cypri. 4] (CSEL, 1871b, p. XCV). Усе це вказує на те, що у 240-х рр. Кипріан уже перебував у зрілому або й поважному віці. Саме тому в історіографії прийнято датувати його народження близько 200–210 рр. після Р. Х. (Sage, 1975, p. 102; Monceaux, 1914, p. 3).

Найімовірніше, місцем народження Кипріана був Карфаген, тогочасний багатий торговельний центр римської провінції Африка. На це вказує щонайменше той факт, що він володів приміським родовим маєтком поруч із цим містом. Декілька разів про це опосередковано згадується в тексті "Життя Кипріана". Диякон Понтій зазначає, що на початку прийняття християнства Кипріан пожертвував свої статки бідним: "Розпорядившись роздати майже все своє цінне майно для підтримки миру багатьох нужденних..." ("distractis rebus suis ad indigentium multorum pacem sustinendam tota prope pretia...") [Vita Cypri. 2] (CSEL, 1871b, p. XCII). Утім, наприкінці твору автор уточнює, що в період гоніння імператора Валеріана Кипріан знову перебував у своїх садах, куди по нього прийшли воїни. Згодом Диякон Понтій деталізує: "до садів, говорю, які були продані на початку його ув'язування

та були повернені милістю Бога" ("ad hortos, inquam, quos inter initia fidei suae uenditos et de Dei indulgentia restitutos...") [Vita Cypri. 15] (CSEL, 1871b, p. CVI). На перебування Кипріана у "своїх садах" перед мученицькою смертю вказує також Аврелій Августин [Aug. Sermon. CCCIX. 2] (Augustine, 1994, p. 64). Про статки, які Кипріан роздав нужденним, згадував і Єронім: "все своє багатство роздав бідним" ("omnem substantiam suam pauperibus erogavit") [Hier. De vir. ill. LXVII] (Bernoulli, 1895, p. 39). Також про сам Карфаген як місце перебування Кипріана диякон Понтій пише: "у самому місті, в якому він стільки прожив і в якому попередньо зробив багато чудового" ("in ciuitate ipsa, in qua taliter uixerat et in qua prior fecerat multa praeclara") [Vita Cypri. 19] (CSEL, 1871b, p. CIX). З наведених фрагментів бачимо, що Кипріан володів маєтком із садами, якими під час прийняття християнства пожертвував бідним. Проте незабаром сади знову були в його користуванні, тож, мабуть, вдячна паства повернула обійстя своєму єпископу. Судячи з усього, Кипріан був власником приміської вілли, довкола якої розмішувалися виноградники (Monceaux, 1914, p. 4). Учені припускають, що це обійстя перейшло йому в спадок від багатой родини (Brent, 2010, p. 25). Ураховуючи ці факти, можна стверджувати, що місцем народження й подальшого становлення Кипріана був саме Карфаген.

Соціальний статус Кипріана також можна визначити завдяки наведеним вище фрагментам. Наявність розкішного маєтку свідчить про аристократичне походження цієї особи, а на матеріальне забезпечення вказує й те, що пресвітер Цецилій заповів Кипріану опіку над своєю дружиною та дітьми. Тобто Кипріан був здатен забезпечувати сім'ю свого духовного наставника (Bobertz, 2023, p. 33). Про Кипріана як про привілейовану особу свідчить і фрагмент із "Життя Кипріана". Автор пише, що перед судом і мученицькою смертю до нього: "збиралися багато почесних і відомих рангами та кров'ю [осіб], також шляхетних знатністю світу цього, які у той час через давню з ним дружбу спонукали до прихистку..." ("conueniebant interim plures egregii et clarissimi ordinis et sanguinis, sed et saeculi nobilitate generosi, qui propter amicitiam eius antiquam secessum subinde suaderent...") [Vita Cypri. 14] (CSEL, 1871b, p. CV). Звідси випливає, що він мав впливових друзів і знав представників знатних родів місцевого нобілітету. Зауважимо також, що на суд до проконсула Африки Галерія Максима везли Кипріана у візку, а перед своєю стратою єпископ попросив заплатити двадцять п'ять золотих монет кату за виконання смертельного вироку [Act. Cypri. 3–4] (Musurillo, 1972, pp. 173–175). Судячи з таких його дій, а також із фактів матеріального забезпечення, знайомства з впливовими особами Карфагену, наявності власної вілли, можна стверджувати, що Кипріан входив до провінційних кіл місцевої аристократії.

Професія Кипріана є предметом дискусії в історичній науці. Адже свідченнях ще навіть античних церковних авторів різнилися. У "Житті Кипріана" автор не називає його конкретної професії та зазначає, що до прийняття християнства: "можливо благочестива душа і була занурена в навчання та хороші мистецтва" ("fuerint licet studia et bonae artes deuotum pectus imbuerint") [Vita Cypri. 2] (CSEL, 1871b, p. XCI).

Лактанцій охарактеризував Кипріана такими словами: "Тому єдиним винятковим і відомим був Кипріан, оскільки сам раніше зазнав великої слави завдяки професії ораторського мистецтва, і написав багато чарівного у

¹ CSEL – скороч. від Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (Корпус латинських церковних творів).

своєму жанрі. Він же був добродушного, красномовного, привабливого і відкритого (що є найбільшою доблестю мови) характеру, що ти не міг би відрізнити, чи був він вишуканіший у промові, чи успішніший у поясненні, чи сильніший у доказовості".

("Unus igitur praecipuus, et clarus extitit Cyprianus, quoniam et magnam sibi gloriam ex artis oratoriae professione quaesierat, et admodum multa conscripsit in suo genere miranda. Erat enim ingenio facili, copioso, suavi, et (quae sermonis maxima est virtus) aperto, ut discernere nequeas, utrumne ornatior in eloquendo, an felicius in explicando, an potentior in persuadendo fuerit") [Lac. Inst. Div. V. 1] (CSEL, 1890, p. 402).

Еронім вказував, що Кипріан був учителем риторики: "Кипріан Африканський спершу славно навчає риторику" ("Cyprianus Afer primum gloriose rhetoricam docuit") [Hier. De vir. ill. LXVII] (Bernoulli, 1895, p. 39).

Аврелій Августин у промовах на день ушанування пам'яті Кипріана теж наголошував на його красномовстві та вмінні писати достойні праці, а також нагадував, що його промови до прийняття християнства лунали у судових протистояннях [Serm. 310. 4; serm. 312. 4] (p. 69, 83).

З огляду на такий спектр позначення вмінь Кипріана та діяльності до його навернення в християнство, в історіографії немає одностайної думки щодо того, яку професію він обіймав, будучи язичником. Е. Бенсон вказує, що Кипріан був адвокатом (Benson, 1897, p. 1, 4), П. Монсо схиляється до того, що – відомим ритором, однак поєднував це з адвокатською діяльністю (Monceaux, 1914, p. 4–5), М. Сейдж у своєму огляді дійшов висновку, що Кипріан був ритором, однак учений вказав на складність питання, чи можна вважати також його долученням до судових справ (Sage, 1975, pp. 111–112). В. Фрейд у своєму дослідженні церкви римської Африки назвав його правником / адвокатом (Freud, 1952, p. 131). В. Кларк в окремому розгляді професії Кипріана зазначив, що він був ритором і чітких доказів вважати його адвокатом немає (Clarke, 1965, p. 638). Ч. Бобертц не дав власного визначення його попередній професії (Bobertz, 2023, p. 42).

Джерелом, на яке варто детально звернути увагу у спробі реконструкції як світської професії, так і Кипріанового язичницького життя, є його перший трактат "До Доната", написаний незадовго після навернення у християнство. На початку Кипріан пише про осінь як час канікул і чудово пору року для збирання врожаю [Ad. Donat. I] (Cyprianus, 1868, p. 3–4). Це може трактуватися на користь того, що Кипріан веде мову про юридичну перерву восени, але риторичні школи теж закривались у цей час. Тож цей фрагмент не додає точності, про який саме відпочинок веде мову Кипріан і як саме це було пов'язано з його професією (Sage, 1975, p. 111). Далі у трактаті Кипріан піддає критиці тамтешній язичницький лад. Однак зауваги, про які він пише, найімовірніше, стосуються його власного пережитого досвіду. Згадка про корумпованість і несправедливість судів також наявна: на ній автор зупиняється деталізовано [Ad. Donat. X] (CSEL, 1868, pp. 11–12). Це може свідчити про причетність Кипріана до судових справ: він бачив проблему їхнього функціонування ізсередини. До цього ж зауважимо, що "Проконсульські акти святого Кипріана" теж свідчать, що єпископ перед своєю кончиною виважено поведився перед проконсулом. Його відповіді були чіткими та лаконічними, що може свідчити про попередній досвід участі в судових справах, публічних ораторських промовах під час суду тощо. Звісно ж, "Проконсульські акти" – це агіографічне джерело, головною метою якого є зобразити єпископа як святого мученика, але в його основі лежав

реальний запис судового процесу над Кипріаном та його діалоги з проконсулами Африки Аспасієм Патерном і Галерієм Максимом у 257–258 рр. після Р. Х. З огляду на наведені докази, ми схилиємося до того, що відкидати дотичність Кипріана до судових справ не варто. Найімовірніше, він був ритором у Карфагені, як і зазначав Еронім, а згодом або змінив вид своєї діяльності на адвокатську, або ж поєднував ці дві професії, на що певним чином вказує Лактанцій та Аврелій Августин.

Про своє знайомство із християнством та навернення Кипріан оповідає самостійно у першому трактаті "До Доната". Працю написано задля настанови його товариша Доната, який, мабуть, був ще катехуменом й готувався прийняти християнство. Тож "До Доната" певною мірою є наслідком саморефлексії Кипріана, описом його власного нещодавно пережитого досвіду (Engberg, 2012, p. 141, 143). Про прийняття хрещення автор зазначає таке:

"Коли я лежав у темряві та у сліпій ночі і коли розхристаний і невпевнений гойдався в морі бурхливого століття, коли заблукав стежкою, я, що не відав свого життя, чужий істини і світла, вважав складним і зовсім несподіваним для тодішніх моїх звичок, що божественне милосердя передвіщало мені спасіння, щоб хтось міг заново відродитися та одухотворитися хрещенням цілющої води для нового життя, відкинути себе попереднього, залишаючись навіть у міні, преобразитися духом і розумом". ("Ego cum in tenebris atque in nocte caeca iacerem cumque in salo iactantis saeculi notabundus ac dubius uestigiis oberrantibus fluctuarem uitae meae nescius, ueritatis ac lucis alienus, difficile prorsus ac durum pro illis tunc moribus opinabar, quod in salutem mihi diuina indulgentia pollicebatur, ut quis renasci denuo posset utque in nonam uitam lauacro aquae salutaris animatus, quod prius fuerat, exponeret et corporis licet manente conpage hominem animo ac mente mutaret") [Cyp. Ad Don. III] (CSEL, 1868, p. 5).

Як бачимо, Кипріан описує прийняття християнства як наслідок його світоглядного пошуку. Зауважимо, що він був сучасником нестабільної політико-економічної ситуації, що тривала у Римській державі, починаючи щонайменше із 235 р. після Р. Х., тобто з убивства імператора Александра Севера та початку правління солдатських імператорів. Постійні заколоти правителів, зміни у владній верхівці, підвищення податків за правління Максиміана Фракийця призводили до бунтів, зокрема в Африці у 238 р. після Р. Х. (Ando, 2008, pp. 20–38). Ця нестабільна ситуація, поза сумнівом, вплинула і на ритора й адвоката Кипріана, який загалом розчарувався у життєдіяльності тогочасного язичницького суспільства. Християнство у цьому випадку пропонувало мораль милосердя, очікування приходу месії. Тож, судячи з того, як у трактаті "До Доната" Кипріан критикує тамтешній лад, а саме вказує на безглуздість гладіаторських боїв, розбещеність патрона серед своїх клієнтів, велику кількість розбійників, смертність серед мешканців імперії тощо, автор переживав ментальну кризу та втрату світоглядних орієнтирів серед язичницького суспільства. Наслідком цього стало прийняття ним християнства (Sage, 1975, p. 120–121).

Диякон Понтій про цей переломний момент у житті Кипріана зазначає таке: "Після того, як він ознайомився зі священним писанням й темрява світу розсіялася, він поринув у світло духовної мудрості" ("postquam et sacras litteras didicit et mundi nube discussa in lucem sapientiae spiritalis emersit") [Vita Cyp. 2] (CSEL, 1871b, p. XCI).

Далі у цьому джерелі описується його стрімкий духовний прогрес, під час якого неофіт Кипріан швидко опановував Святе Письмо: *"він почав ставати досконалим швидко стрімкістю любові, раніше ніж цього навчився"* (*"impleret, et praerpropera uelocitate pietatis paene ante coepit perfectus esse quam disceret"*) [Vita Cypr. II] (CSEL, 1871b, р. XCII).

Духовним наставником Кипріана був раніше згаданий нами пресвітер Цецилій: *"Корисним було йому теж, як нам відомо, товариство зі справедливим мужем і гідним пам'яті Цецилієм, уже в роках поважним пресвітером, який його направляв від мирського обману до сприйняття справжньої божественності"* (*"Erat sane illi etiam de nobis contubernium uiri iusti et laudabilis memoriae Caeciliani et aetate tunc et honore presbyteri, qui eum ad agnitionem uerae diuinitatis a saeculari errore correxerat"*) [Vita Cypr. 4] (CSEL, 1871b, р. XCIV).

За свідченням Єроніма, Кипріан узяв у цей час також когномен Цецилій (Cecilius) від свого духовного наставника [Hier. De vir. ill. LXVII] (Bernoulli, 1895, р. 39). Тому у християнському середовищі й носив ім'я Цецилій Кипріан. Тасцій – було іменем, відомим серед язичницького загалу.

Після хрещення та стрімкого духовного навчання, Кипріан роздає своє майно бідним, про що повідомляють "Життя Кипріана" та Єронім, як зазначалося нами вище.

Панівною думкою в історіографії є те, що Кипріан прийняв хрещення близько 246 р. після Р. Х., можливо весною, на свято Воскресіння Христового (Sage, 1975, р. 118; Monceaux, 1914, р. 6; Benson, 1897, р. XXII).

Однак з огляду на те, що автор "Життя Кипріана" вказує на його доволі стрімкий шлях у сходженні на єпископство, існує й альтернативна думка щодо раннього церковного поступу Кипріана. Ч. Боберц, зокрема, висловлює думку, що Кипріан дуже швидко був обраний на єпископа після прийняття хрещення, адже вдячна паства вибрала багатого аристократа як свого патрона (Bobertz, 2023 р. 31–57). Нещодавно М. Гасман також частково підтримав позицію Ч. Боберца та вказав, що традиційний підхід до датування Кипріанового хрещення у 245/246 р. є надто умовним та не спирається на конкретні факти (Gassman, 2019, р. 6–7).

Ми дізнаємося про те, що Кипріан був обраний на єпископа у 248/249 р. після Р. Х. з його власного листа римському єпископу Корнелію, написаному близько 252 р., у якому єпископ Карфагену вказує, що це вже четвертий рік його перебування на цій посаді [Cyp. Ep. 59. 6] (CSEL, 1871a, р. 673; Sage, 1975, р. 138;). З огляду на це, вважалося, що Кипріан попередньо перебував близько року на посаді пресвітера, а до того пізнавав Святе Письмо як катехумен і мирянин. Тому реконструювалася приблизна хронологія, початок якої датувався 245/246 р. після Р. Х. Утім, Ч. Боберц доречно зауважив, що диякон Понтій не вказує на поступове сходження Кипріана на єпископство.

Автор "Життя Кипріана" описує церковний шлях Кипріана як непересічний випадок швидкого духовного прогресу:

"...почав ставати досконалим швидко стрімкістю любові до Бога, раніше ніж цього навчився. Тож скажу, хто з попередників, зробив таке? ... Ніхто не пожинав, як тільки посіяв, ніхто не збирав врожай ще з молодого винограду, ніхто, насадивши дерева, не вишукував відразу зрілі плоди. У ньому ж все творилося неймовірно швидко" (*"...praerpropera uelocitate pietatis paene ante coepit perfectus esse quam disceret. quis oro de ueteribus hoc fecit? ... nemo metit statim ut seuit, nemo uindemiam de nouellis scrobibus expressit, nemo adhuc cummaxime plantatis*

arbusculis matura poma quaesivit. in illo omnia incredibiliter cucurrerunt") [Vita Cypr. 2] (CSEL, 1871b, pp. XCII–XCIII).

Ч. Боберц висуває тезу, що Кипріан був обраний відразу і на посаду пресвітера, і на посаду єпископа (Bobertz, 2023, р. 43–47). Ми схилиємося до думки, що Кипріан усе ж спершу перебував у сані пресвітера, а вже згодом обрався паствою на єпископа. Однак інтервал між вступом на ці церковні ранги був зовсім незначним. Загалом, швидкість обрання Кипріана на єпископа була екстраординарною. На нетиповість ситуації та певне порушення усталеної традиції вказує й те, що під час обрання Кипріана на єпископство були невдоволені особи. Найімовірніше, опоненти непокоїлися таким блискавичним обранням на очільника церкви Карфагену ще недавнього катехумена та неофіта. Диякон Понтій про це пише так:

"Кажу з небажанням, проте мушу сказати, що були й ті, хто йому чинив супротив, але це тільки посилювало його перемогу: адже, він з такою лагідністю терпіння, так доброзичливо уступив і милосердно їм вибачив, що після того, на здивування багатьом, вони стали його близькими і найкращими друзями" (*"inuittus dico, sed dicam necesse est. quidam illi restiterunt et ut uinceret: quibus tamen quanta lenitate patientiae, quam beniuolenter indulxit, quam clementer ignouit, amicissimos eos postmodum et inter necessarios computans mirantibus multis"*) [Vita Cypr. 5] (CSEL, 1871b, р. XCVI).

Ч. Боберц наголошує на тому, що екстраординарне обрання Кипріана на єпископа відбулося завдяки його привілейованому статусу: тобто християнська спільнота бажала роздобути багатого патрона як єпископа для своєї церкви, а Кипріан натомість убачав у пастві своїх відданих клієнтів. Натомість Дж. Данн вказує на релігійний характер мотивації Кипріана в церковному сходженні. Його роздавання майна нужденним було виявом власного духовного пориву. Обрання на єпископство швидше відображало поривання пастви, вдячність за його милостиню та бажання бачити цього заможного християнина своїм головою. За словами Дж. Данна, Кипріан, як римський аристократ, що пізнав християнство, намагався поєднати нову релігійну модель із тим соціально-поведінковим типом, який здобув попередньо: виховуючись у язичницькому суспільстві (Dunn, 2004, pp. 722–723, 725).

Ми схилиємося до думки Дж. Данна та вважаємо, що щирий релігійний ентузіазм Кипріана був основоположний у його ранньому церковному шляху та сходженні на єпископство. Однак варто також погодитися з Ч. Боберцом, що хронологія 245–249 р. після Р. Х. є надто умовною. Нам відомий факт обрання Кипріана на єпископа Карфагену у 248/249 р. після Р. Х. Зі слів диякона Понтія ми також знаємо, що шлях від неофіта до єпископа у цього провінційного аристократа був коротким. Тобто, пройшов зовсім короткий період часу, як для того, щоб у звичній ситуації обирати християнина на посаду єпископа.

Дискусія і висновки

Існує небагато свідчень про дохристиянський період життя Кипріана Карфагенського. Головним джерелом з вивчення цього питання є твір "Життя Кипріана", написаний незадовго після його мученицької смерті. Також інформація про майновий і соціальний статус цього єпископа побіжно черпається з "Проконсульських актів святого Кипріана". Про цього діяча пишуть також Лактанцій ("Божественні настанови"), Єронім ("Про знаменитих мужів") та згадує у проповідях Аврелій Августин. Окремий пласт утворюють власні листи та трактати Кипріана. У цьому дослідженні важливим є трактат "До Доната", де Кипріан сам описує власне прийняття християнства.

Кипріан народився на початку III ст. після Р. Х., близько 200–210 рр., у Карфагені, торговельному й політичному центрі Проконсульської Африки. Він походив із багатой родини, що входила до провінційної місцевої аристократії. Кипріан був особою високого соціального статусу, володів заміською віллою із садами, яку отримав у спадок, мав фінансове забезпечення та знайомства з багатими посадовцями Карфагену. Також він здобув хорошу риторичну освіту: висока освіченість відображається в багатьох трактатах та листах, написаних ним у період його єпископату.

Професія Кипріана в пізньоантичних церковних джерелах варіюється від вчителя риторики до адвоката чи правника. Найімовірніше, він був учителем риторики, який згодом поєднував цю діяльність із судовою – виголошуванням публічних ораторських промов як адвокат.

Кипріан познайомився із християнським ученням після втрати моральних орієнтирів та тривалого ментального пошуку. Його розчарування в язичницькому суспільстві припало на час політично-соціальних потрясінь, що були складовою кризи III ст. після Р. Х., нестабільного періоду правління солдатських імператорів, серії заколотів, війн та економічної турбулентності. Кипріан описує прийняття хрещення у своєму першому трактаті "До Доната" як наслідок віднайдення спокою, правдивих моральних якостей і ментального опертя.

Джерело "Життя Кипріана" подає інформацію про швидкі здобутки в пізнанні Святого Письма Кипріаном. Його духовним наставником був пресвітер Цецилій, який перед смертю заповів йому опіку над своєю дружиною та дітьми. Також на перших порах прийняття християнства Кипріан жертвує свої статки пастві, які згодом були йому повернуті.

У 248/249 р. після Р. Х. вдячна паства Карфагену обирає Кипріана єпископом. Однак така стрімка кар'єра християнського неофіта викликала незадоволення в окремих членів християнської спільноти.

Список використаних джерел

- Ando, C. (2008). *The Cambridge Ancient History* (2nd ed.): Vol. XII. *The Crisis of Empire, A. D. 193–337* (A. K. Bowman, P. Garnsey, & A. Cameron, Eds.). Cambridge University Press.
- Augustine. (1994). Sermons (306–340A) on the Saints (E. Hill, Trans.; J. E. Rotelle, Ed.). *The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century* (Vol. III/9). Hyde Park, NY: New City Press.
- Benson, E. W. (1897). *Cyprian: His life, his times, his work*. Macmillan.
- Bernoulli, K. A. (1895). *De viris illustribus*. Freiburg i. Br. Mohr.
- Bobertz, C. (2023). *Cyprian of Carthage: Priest and Patron*. Peeters Publishers.
- Brent, A. (2010). *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge University Press.
- Clarke, G. W. (1965). The Secular Profession of St. Cyprian of Carthage. *Latomus*, 24(3), 633–638.

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL). (1890). Lactancius, Opera Omnia (Vol. 19) (S. Brandt, & G. Laubmann, Eds.). Vienna ; Prague ; Leipzig.

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL). (1868). Cyprian, Opera Omnia (Vol. 3.1) (W. Hartel, Ed.). Vienna.

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL). (1871a). Cyprian, Opera Omnia (Vol. 3.2) (W. Hartel, Ed.). Vienna.

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL). (1871b). Cyprian, Opera Omnia (Vol. 3.3) (W. Hartel, Ed.). Vienna.

Dunn, G. D. (2004). The White Crown of Works: Cyprian's Early Pastoral Ministry of Almsgiving in Carthage. *Church History*, 73(3), 715–40.

Engberg, J. (2012). The Education and (Self-)Affirmation of (Recent or Potential) Converts: The Case of Cyprian and the Ad Donatum. *Zeitschrift fuer Antikes Christentum*, 16(1), 129–144.

Freund, W. H. C. (1952). *The Donatist Church: A movement of protest in Roman North Africa*. Clarendon Press.

Gassman, M. (2019). Cyprian's early career in the church in Carthage. *Journal of Ecclesiastical History*, 70(1), 1–17.

Monceaux, P. (1914). *Saint Cyprien, évêque de Carthage*. J. Gabalda.

Musurillo, H. (1972). *The acts of the christian martyrs* (H. Musurillo, Introd. texts and transl.). The Clarendon Press.

Sage, M. (1975). *Cyprian*. Philadelphia Patristic Foundation.

References

Ando, C. (2008). *The Cambridge Ancient History* (2nd ed.): Vol. XII. *The Crisis of Empire, A. D. 193–337* (A. K. Bowman, P. Garnsey, & A. Cameron, Eds.). Cambridge University Press.

Augustine. (1994). Sermons (306–340A) on the Saints (E. Hill, Trans.; J. E. Rotelle, Ed.). *The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century* (Vol. III/9). Hyde Park, NY: New City Press.

Benson, E. W. (1897). *Cyprian: His life, his times, his work*. Macmillan.

Bernoulli, K. A. (1895). *De viris illustribus*. Freiburg i. Br. Mohr.

Bobertz, C. (2023). *Cyprian of Carthage: Priest and Patron*. Peeters Publishers.

Brent, A. (2010). *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge University Press.

Clarke, G. W. (1965). The Secular Profession of St. Cyprian of Carthage. *Latomus*, 24(3), 633–638.

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL). (1890). Lactancius, Opera Omnia (Vol. 19) (S. Brandt, & G. Laubmann, Eds.). Vienna ; Prague ; Leipzig.

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL). (1868). Cyprian, Opera Omnia (Vol. 3.1) (W. Hartel, Ed.). Vienna.

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL). (1871). Cyprian, Opera Omnia (Vol. 3.2) (W. Hartel, Ed.). Vienna.

Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL). (1871). Cyprian, Opera Omnia (Vol. 3.3) (W. Hartel, Ed.). Vienna.

Dunn, G. D. (2004). The White Crown of Works: Cyprian's Early Pastoral Ministry of Almsgiving in Carthage. *Church History*, 73(3), 715–40.

Engberg, J. (2012). The Education and (Self-)Affirmation of (Recent or Potential) Converts: The Case of Cyprian and the Ad Donatum. *Zeitschrift fuer Antikes Christentum*, 16(1), 129–144.

Freund, W. H. C. (1952). *The Donatist Church: A movement of protest in Roman North Africa*. Clarendon Press.

Gassman, M. (2019). Cyprian's early career in the church in Carthage. *Journal of Ecclesiastical History*, 70(1), 1–17.

Monceaux, P. (1914). *Saint Cyprien, évêque de Carthage*. J. Gabalda.

Musurillo, H. (1972). *The acts of the christian martyrs* (H. Musurillo, Introd. texts and transl.). The Clarendon Press.

Sage, M. (1975). *Cyprian*. Philadelphia Patristic Foundation.

Отримано редакцією журналу / Received: 28.04.25

Прорецензовано / Revised: 09.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.06.25

Vladyslav BEREGOVYI, PhD Student

ORCID ID: 0000-0001-8708-0725

e-mail: fili.dwarf.vladyslav@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORIGIN, SOCIAL STATUS, SECULAR PROFESSION AND EARLY CHRISTIAN PERIOD OF CYPRIAN OF CARTHAGE

Background. *Cyprian, Bishop of Carthage (248/249–258 A. D.), is one of the most important Fathers of the early Church. His episcopate coincided with two major persecutions: those of the emperors Decius Trajan and Valerian. Cyprian's activities contributed significantly to strengthening the status of the bishop as the head of the Christian community, as well as to increasing the authority of the African Church and the city Carthage as a major episcopal center in the region. More than a dozen treatises and a large number of letters written by Cyprian serve as important sources for studying the socio-cultural, ecclesiastical, and theological aspects of the third-century Church. Cyprian was a highly educated, controversial figure who inspired both admiration and strong opposition among his contemporaries.*

This article aims to investigate the person of Cyprian of Carthage by analyzing the available source – specifically, his origins, social and economic status, and secular profession prior to his conversion to Christianity. It also explores the context of his baptism and his rapid election as bishop.

Methods. *The study employs a prosopographical analysis of the figure of Cyprian of Carthage, based on a range of sources that mention his social status and profession. A textual analysis is also conducted of Cyprian's own treatises that describe his conversion to Christianity. The author provides translations of selected excerpts from the original Latin texts and cites them in both Latin and Ukrainian for greater contextual clarity. A historical-systemic method is used to reconstruct the early ecclesiastical career of Cyprian.*

R e s u l t s . *The article establishes the time and place of birth, as well as the origins, of Cyprian of Carthage. Based on the available sources, it attempts to reconstruct his profession and identifies the motivation behind his conversion to Christianity. In contrast to the dominant and traditional position in historiography – namely, that approximately three years elapsed between Cyprian's baptism and his election as bishop – the author argues that the ascent to the episcopate occurred significantly faster, and was therefore extraordinary in the history of the early Church.*

C o n c l u s i o n s . *Cyprian of Carthage was born in the early third century AD in Carthage. He owned a suburban estate and considerable wealth, inherited from an affluent family. He also received a sound rhetorical education. Cyprian belonged to the leading circles of the local nobility, worked as a magister of rhetoric, and, in all likelihood, practiced as an advocate. Following a period of mental crisis and loss of worldview orientation, he encountered Christian doctrine and was baptized in the 240s AD. Under the spiritual guidance of the presbyter Caecilius, Cyprian rapidly familiarized himself with the texts of Holy Scripture. At the early stage of his integration into the Church community, he gave generous alms and distributed his property to the needy. Subsequently, this property was returned to his use by the congregation. Considering his aristocratic status, rapid spiritual growth, education, charitable works, and religious zeal, the Christian community, after a brief period, elected Cyprian as bishop of Carthage in 248/249 AD.*

K e y w o r d s : *Ancient societies, Greco-Roman civilization, Middle Ages, Christianity, early Christianity, Roman Empire, Carthage, Cyprian of Carthage, patrology, Church history.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 930.1:[929-052:32-027.21]Бжезінський З.
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.3>

Тарас ГРИЩЕНКО, д-р іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-2565-9536
e-mail: hryshchenko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МІЖНАРОДНА СТРАТЕГІЯ ЗБІГНЄВА БЖЕЗІНСЬКОГО В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Вступ. У галузі історичних досліджень істотно зріс інтерес до вивчення інтелектуальних біографій видатних міжнародних стратегів, котрим був і З. Бжезінський. Історіографічна оцінка досягнень їхніх авторів є актуальним науковим завданням.

Мета пропонованого дослідження – з'ясувати сучасний стан осмислення міжнародно-стратегічної спадщини Бжезінського. Завданнями роботи є: встановлення обсягу й охоплення бібліографії публікацій з досліджуваної проблематики; аналіз тематичної спрямованості, джерельної бази та методологічних позицій окремих дослідників; висунення пропозицій щодо подальшого наукового пошуку в ділянці історичного знання, історіографія якої становить предмет пропонованої розвідки.

Методи. Застосовано методи об'єктивного аналізу, систематизації, аналізу епістемологічних підходів історика, контент-аналізу, історіографічного аналізу, історіографічного синтезу, компаративно-історичний метод.

Результати. Наукові публікації, присвячені дослідженню життя, діяльності та міжнародно-стратегічної спадщини Збігнєва Бжезінського, можна розділити на три основні групи. Першу формують монографії, дисертації та статті авторства американських, польських, французького і британського дослідників, присвячені життю, діяльності та поглядам Бжезінського на проблеми світового розвитку й американської міжнародної політики. Другу – дослідницький доробок українських істориків. Третю – узагальнювальні праці, присвячені історії зовнішньої політики США періоду адміністрації президента Дж. Картера, у яких містяться оцінки діяльності Бжезінського. Серед аналізованих праць насамперед варто наголосити на важливості внеску у вивчення теми, який роблять життєписи Бжезінського авторства Ж. Ваїса, П. Воана, А. Любовські, Е. Люса і колективна монографія за редакції Ч. Гаті. Єдиною вагомою публікацією, що фокусується на інтелектуальній біографії Бжезінського як міжнародного стратега, на тепер залишається монографія Т. Грищенка.

Висновки. Незважаючи на вагомий досягнення в дослідженні зазначеної проблеми, її нові прочитання, зокрема на ґрунті очікуваних відкриттів у джерельній базі, залишаються на порядку денному. Міжнародно-стратегічна спадщина Бжезінського викликає глибокий інтерес у світлі новітніх світополітичних тенденцій. Міжнародно-стратегічна персоналістика загалом є перспективним напрямком докладання зусиль вітчизняних істориків.

Ключові слова: Збігнєв Бжезінський, міжнародна стратегія, історіографія, інтелектуальна біографія.

Вступ

Останнім часом помітним явищем в історіописанні стало посилення інтересу дослідників до вивчення й оновленого погляду на феномен стратегічного мислення і дії в минулому людства та сьогоденні. Наслідком такого інтересу стала, зокрема, низка ґрунтовних монографічних публікацій американських і британських істориків, які вплинули на розвиток історико-стратегічних досліджень у світі. Серед провідних учених варто згадати Г. Брендса, Дж. Луїса Геддіса, В. Рассела Міда, Л. Фрідмана. До вітчизняних учених, що розглядають зазначене питання, належать Н. Городня, Т. Грищенко, Д. Лакішик, А. Мартинов, О. Потехін. Нині наукова спільнота вже потребує аналізу наявного доробку в цій царині. На увагу заслуговують різні аспекти та підходи до окресленої проблематики. Зокрема, оцінки потребують стан вивчення ролі окремих міжнародних стратегів в історичному розвитку людства. Серед представників цієї когорти діячів ХХ–ХХІ ст. особливо помітне місце належить Збігнєву Бжезінському – визначному американському урядовцю, аналітику, першорядному американському міжнародному стратегу.

Метою дослідження є з'ясування сучасного стану осмислення міжнародно-стратегічної спадщини З. Бжезінського. Досягнення мети автор має намір здійснити шляхом реалізації таких **завдань**, як: встановлення обсягу й охоплення бібліографії публікацій з досліджуваної проблематики; аналіз тематичної спрямованості, джерельної бази та методологічних позицій окремих дослідників; висунення пропозицій щодо подальшого наукового пошуку в царині історичного знання, історіографія якої становить предмет пропонованої розвідки.

Методи

Окрім загальнонаукових методів дослідження, таких як об'єктивність, систематизація, аналіз епістемологічних

підходів дослідника, контент-аналізу, застосовувались ті, що притаманні історичній науці, зокрема метод історіографічного аналізу, історіографічного синтезу, компаративно-історичний.

Результати

Наукові публікації, присвячені дослідженню життя, діяльності та міжнародно-стратегічної спадщини Збігнєва Бжезінського, можна розділити на три основні групи. Першу формують монографії, дисертації та статті авторства американських, польських, французького і британського дослідників, присвячені життю, діяльності та поглядам Бжезінського на проблеми світового розвитку й американської міжнародної політики. Другу – дослідницький доробок українських істориків і серед них автора цієї публікації. Третю – узагальнювальні праці, присвячені історії зовнішньої політики США періоду адміністрації президента Дж. Картера, у яких містяться оцінки діяльності Бжезінського. До першої групи належать монографії Дж. А. Андріанопулоса, Ж. Ваїса, П. Воана, А. Любовські, Е. Люса, дисертація Н. Міхаїла, колективна збірка за редакцією Ч. Гаті, статті або розділи у монографіях П. Воана, І. Даадлера у співавторстві з І. Дестлером, Т. Олєяржа, Д. Роткопфа (Andrianopoulos, 1992; Vaïsse, 2018; Vaughan, 2009, pp. 107–130; 2010; Lubowski, 2011; Mikhail, 1996; Gati, 2013; Daadler, & Destler, 2009; Olejarz, 2006, pp. 251–279; Rothkopf, 2004).

Серед згаданих досліджень найбільш академічною за своїм характером, професійним профілем її автора та фаховою репутацією видавця є монографія Ж. Ваїса. Цей знаний історик і співробітник аналітичної служби міністерства закордонних справ Франції, відомий, серед іншого, ще і своєю монографією про неоконсервативний рух у США, був обраний Гарвардським університетом для написання академічного життєпису одного з його

© Грищенко Тарас, 2025

найзнаменитіших випускників. Хоча дослідник і не кваліфікує свою працю як "схвалену" біографію, його книзі притаманні всі її ознаки, зокрема наявність допуску з боку досліджуваної особи до особистих паперів і використання високоякісної сімейної колекції фотоматеріалів, що відображають всі етапи життєвого шляху та родинний побут Бжезінського. Монографія стала підсумком значного за обсягами дослідницького проекту, який, очевидно, ґрунтувався на солідних фінансових ресурсах. Автору, як він сам свідчить, допомагала група з п'яти американських і трьох французьких асистентів, які, зокрема, здійснювали добір й опрацювання джерел і літератури (Vaïsse, 2015, p. 480). Першим виданням книга вийшла у 2015 р. у Франції під, імовірно, орієнтованою на французького читача назвою "Збігнів Бжезінський. Стратег імперії" (Vaïsse, 2015). Англomовний переклад, до якого додався короткий розділ, присвячений кончині Бжезінського, побачив світ у видавництві Гарвардського університету трьома роками пізніше. Ж. Ваїс зазначає, що написана ним біографія має на меті ширшу оцінку політичної думки Бжезінського, у ній досліджується те, як його етнічна та релігійна ідентичність взаємодіяли з його інтелектуальним порядком денним, історичними подіями малого та великого масштабу і повсякденними справами. "Якщо казати коротко, – наголошує французький історик, – ця книга відстежує еволюцію складної особистості впродовж семи десятиліть її діяльності з приділенням особливої уваги чотирьом рокам, які Бжезінський провів у Білому домі, здійснюючи повноваження урядовця вищого рівня" (Vaïsse, 2015, p. 9). Спираючись на солідну джерельну базу, яку формували різноманітні публікації, джерела персонального рівня й архівні фонди, до котрих автор і група його асистентів могли отримати доступ згідно із чинними нормативними актами США, Ж. Ваїс створив дослідження, яке хоч і не виходить за межі стандартів традиційного для американської історіографії академічного життєпису з притаманною йому тенденцією до поєднання власне біографічних сюжетів із розлогіми хрестоматійними описами історичних подій, проте слугує важливим орієнтиром для всіх дослідників інтелектуальної та політичної діяльності Бжезінського.

Багато в чому схожою своїми метою, структурою та джерельною базою на згадану працю є книга П. Воана, перше видання якої, однак, вийшло у світ польською мовою раніше, ніж монографія його французького колеги. П. Воан, випускник Університету Західної Вірджинії, налагодив контакти з Бжезінським, працюючи над своєю дисертацією доктора філософії, присвяченою діяльності високого урядовця в Білому домі в період кризових подій у Польщі кінця 1970-х – початку 1980-х рр. Надалі, отримав посаду викладача американістичних дисциплін у Ягеллонському університеті, П. Воан втілює у життя дослідницький проект, результатом якого став життєпис найзнаменитішого американського поляка повоєнного часу. Показовою рисою книги П. Воана, порівняно з попередньою аналізованою біографією, є її жвавіший стиль, стисліший обсяг й описи багатьох цікавих ситуацій із життя Бжезінського, які сприяють тому, що в ній меншою мірою, ніж у праці французького автора постає досліджуваної особи губиться у розлогіх коментарях підручкового характеру, присвячених загальним сюжетам історії США й американської зовнішньої політики.

Ще більшою мірою постає Бжезінського набуває яскравих і реалістичних рис у книзі польсько-американського політичного аналітика А. Любовські. Хоча її автор і не є фаховим істориком, але його праця позначена чудовим знанням американської суспільної та політичної

дійсності, містить великий обсяг посилань на різноманітні джерела, відзначається майстерним стилем. Перевагою монографії А. Любовські вважаємо її виразну ідейну доміанту, якої бракує двом попереднім аналізованим працям. Уже сама назва книги "Збіг". Людина, яка підірвала Кремль", а також сув'язна їй структура дослідження спрямовують читача до його центральної мети – показати ту грань інтелектуальної, політичної та суспільної діяльності Бжезінського, що пов'язана з важливим і певною мірою імпліцитним аспектом розроблюваних ним стратегічних дороговказів, котрим було його неухильне бажання наблизити в часі такий рівень ослаблення СРСР, що зробить можливим вивільнення Польщі з-під контролю Кремля.

Особливу увагу привертає книга британського журналіста Е. Люса, який довгий час працює в американському бюро "Файненшіал таймс" і відомий як провідний знавець суспільно-політичних реалій США. Орієнтація цієї праці на ширшого читача не применшує її інформативної цінності. Джерельна база цієї об'ємної публікації різноманітна й оригінальна, зокрема, особливо варто відзначити використання її автором такого цінного джерела особового рівня, як щоденники Бжезінського, доступ до яких йому надала родина досліджуваної особи. Свідченням ґрунтовності тексту Е. Люса є і те, що покликання до нього становлять понад сорок п'ять сторінок. Написана стилістично довершеною мовою, ця монографія може слугувати гарним зразком історичної біографістики, спроможної познайомити професійних істориків із фактичним матеріалом, корисним для справи його осмислення і використання з метою створення нових фахових досліджень (Luce, 2025).

Окреме місце належить дисертації на здобуття ступеня доктора філософії Н. Міхаїла. Захищена в Університеті Вірджинії в 1996 р. як чи не єдине дотепер зарубіжне дисертаційне дослідження, присвячене Бжезінському, вона становить собою значний за обсягом компендіум життєвих фактів й аналізу текстів Бжезінського, поданих на тлі розлогих, а часом не надто релевантних предмету дослідження сюжетів з історії США та інших країн. Як зазначає дисертант, його робота є "трактатом про дослідницький доробок і політичну роль доктора Бжезінського від початків його політичної кар'єри до сучасності" (Mikhail, 1996). Дисертаційне дослідження Н. Міхаїла загалом справляє позитивне враження своїм прагненням до охоплення великого емпіричного матеріалу, використанням джерел персонального рівня, загальною ерудицією його автора. Підготовлене і захищене в Університеті Вірджинії, воно позначене традиціями цього чи не найбільш знаного навчального й дослідницького закладу у сфері вивчення персонального виміру історії зовнішньої політики США. Саме в цьому університеті тривалий час працював і, як засвідчує титульний аркуш аналізованої дисертації, брав участь у її оцінюванні К. Томпсон – один з основоположників американської академічної дипломатичної персоналістики.

Збірка нарисів за редакцією Ч. Гаті, укладена і видана до 85-ліття Бжезінського, особливо цікава своїм представницьким авторським складом й окремими вміщеними в ній розділами, що містять інформацію про маловідомі факти з біографії Бжезінського або пропонують оригінальну інтерпретацію певних теоретичних проблем, пов'язаних з його діяльністю та місцем в історії. Серед її авторів Дж. Картер, Ч. Гаті, Ж. Ваїс, Д. Енґерман, М. Крамер, Д. Роткопф, Р. Пастор, В. Квондт, Р. Гантер, Дж. Томпсон, П. Воан, М. Стрмецькі, Дж. Манн, Д. Іґнейшієс, А. Герфінкле, Ф. Фукуяма та деякі ін. Назва

збірки не надто зобов'язувала її авторів щодо дотримання передбачуваною нею предмета дослідження. Якщо Ж. Ваїс і П. Воан подали адаптовані до формату колективної публікації нариси, у яких висвітлюють окремі істотні аспекти життєпису досліджуваної ними особи, то більшість інших авторів поділились своїми спогадами про Бжезінського або власним поглядом на його місце в історії стосунків Америки зі світом. Однак особливо цікавим вважаємо нарис авторства А. Герфінкле, у якому він, ґрунтуючись на аналізі життєвого шляху Бжезінського, а також, з усією очевидністю, беручи до уваги персоналії інших стратегів, зробив спробу начерку теоретичного підходу до феномена міжнародного стратега. Фактично, ювілейна збірка за редакторства Ч. Ґаті, давнього колеги і друга Бжезінського, була публікацією як дослідницького, так і джерельного характеру.

Присвячений Бжезінському у колективній монографії за редакторства А. Кастен Нельсон розділ П. Воана був опублікований роком раніше, ніж його згадана монографія і ґрунтувався на її матеріалах (Vaughan, 2009, pp. 107–130). Самостійне значення цієї розвідки, написаної в доступному ширшому читачу стилі, полягає в тому, що вона окремо висвітлює драматичну сторінку історії, до якої Бжезінський був причетний як одна з її головних дійових осіб. Монографія І. Даадлера й І. М. Дестлера, у якій її автори вивчають досвід діяльності радників з питань національної безпеки в адміністраціях президентів Дж. Ф. Кеннеді, Р. Ніксона, Дж. Картера, Р. Рейгана, Дж. Г. В. Буша, Б. Клінтона і Дж. В. Буша, містить розділ, присвячений Бжезінському. Однак його змісту і джерельній базі не притаманно новизна чи оригінальність авторських інтерпретацій фактів. Цінність цієї частини монографії визначається насамперед тим, що залучення Бжезінського до галереї портретів радників президентів (а, відповідно, ще й керівників усього складу Ради національної безпеки) дає змогу її авторам дійти певних висновків щодо організаційних, психологічних і політичних проблем функціонування державного інституту радника. Окрім того, ця праця може слугувати прикладом просопографічного підходу до вивчення державної і політичної історії США. Яскравіше враження, ніж розвідка двох згаданих співавторів породжує розділ у монографії Д. Роткопфа. Досліджуючи історію Ради національної безпеки та діяльності очільників її апарату, Д. Роткопф прагне уникати некритичного слідування стереотипам багатьох своїх попередників, які реплікували тезу про руйнівний для адміністрації президента Дж. Картера конфлікт Венс – Бжезінський. Він відзначає низку інновацій, запроваджених у практику діяльності Ради під керівництвом Дж. Картера і З. Бжезінського, серед них, зокрема, залучення до роботи у ній помітної кількості жінок. Проте насамперед заслуговують бути відзначеними висновки, яких Д. Роткопф доходить у висновках до свого розділу. Історик наголошує на тому, що президент Р. Рейган мусить бути вдячний своєму попереднику в Білому домі, принципові підходи якого до міжнародних справ він продовжив. Адміністрація президента Дж. Картера, на переконання дослідника, прийшла до влади на вододілі історії стосунків Америки зі світом. Спираючись на підтримку більшості американців, вона відкинула "занепадницьку, секретивну реалполітік ніксонівської ери" і, враховуючи слабкості свого радянського супротивника, загнала його в пустелі та гори Афганістану, що перетворилися для нього на "в'єтнамську трясовину" (Rothkopf, 2004). Президентська адміністрація, у якій Бжезінському належала провідна роль, також закріпила за собою провідне місце в історії тим, що "зробила американській

зовнішній політиці ін'єкцію "вартостей" (Rothkopf, 2004). Д. Роткопф завершує свій аналіз місця президента Дж. Картера та його команди в американській історії констатацією того, що, коли йдеться про її досягнення на міжнародній арені, мало яка чотирирічна президентська адміністрація може пишатись такими здобутками, які, однак, не були гідно оціненими (Rothkopf, 2004). У статті Т. Олейржа здійснено спробу стислого огляду біографії Бжезінського. Цікава вона тим, що в ній дослідник зосереджується на польському періоді історії роду Бжезінських, зокрема його сюжетах, пов'язаних із Перемишлем, а також здійснює огляд польських публікацій про З. Бжезінського. Однак нових концепцій чи викладу принципово нових важливих фактів ця розвідка не містить.

Особливе місце у цій групі досліджень належить монографії Дж. А. Андріанопулоса. Її автор здійснює цікаву спробу компаративного вивчення світоглядів та діяльності З. Бжезінського і Г. Кіссінджера. Дослідження ґрунтуються на досить різноманітній джерельній базі, однак його цінність як твору історіописання знижує те, що Дж. А. Андріанопулос застосовує формалізований і позбавлений чіткої хронологічної кореляції підхід до висвітлення того, що він визначає як "філософські" та "інструментальні" переконання двох стратегів, організацію ними владних можливостей для втілення своїх рішень, політичний курс щодо союзників і супротивників. Наслідком цього є ігнорування ним часу й обставини формулювання досліджуваними особами тих чи інших зовнішньополітичних дороговказів. Впадає, однак, в око те, що дослідник послуговується таким поняттям, як стратегія, прагнучи розкрити особливості її розроблення і втілення Бжезінським і Кіссінджером. Підсумок дослідницьких зусиль вченого, однак, не відповідає очікуванням, що породжуються дослідним завданням, яке він перед собою поставив. Те, що ним розглядається як стратегія, насправді переважно вартє типологізації як тактика. Ще більше незгоди викликає наполягання автора монографії на тому, що, подібно до Кіссінджера, Бжезінський "вірив у сило-реалістський (power-realist) підхід під час ухвалення рішень" (Andrianopoulos, 1992). Ба, більше, на його думку, Бжезінський робив більший акцент на військовій міці, ніж Кіссінджер, хоч і пропонував застосовувати "планетарно-гуманістичний підхід" до країн третього світу та був прибічником поєднання двох настанов щодо розвинених країн. Таке намагання зобразити Бжезінського як відредаговану реінкарнацію Кіссінджера в Білому домі не може бути жодною мірою підтримане. Щонайменше змішані реалістсько-транснаціоналістські, а часом, як бачимо, і цілком транснаціоналістські теоретичні настанови Бжезінського щодо світової політики істотно відрізнялися від поглядів непохитного реаліста Кіссінджера. Непереконаливість суджень Дж. А. Андріанопулоса про З. Бжезінського не може бути виправдана тим, що він застосував формалізовані дослідницькі методи, які призвели до того, що думки і формулювання останнього часто ним оцінювались поза історичним контекстом.

Доробок українських дослідників формується переважно науковими публікаціями автора пропонованої статті. Насамперед заслуговує на увагу монографія (Грищенко, 2020), де простежено шляхи формування та досліджено етапи розвитку і становлення поглядів З. Бжезінського на визначальні проблеми світового розвитку, довготермінові інтереси США у світі й американську політику щодо окремих країн. Державну, суспільно-політичну й аналітичну діяльність Бжезінського розглянуто в контексті феномена міжнародної стратегії. Автор зосереджується насамперед на тих сторінках його

життєпису, що пов'язані з формулюванням ним стратегічних дороговказів для американської зовнішньої політики. Значну увагу приділено вивченню стратегічної спадщини політолога в компаративному аспекті. Окрім монографії, перу автора дисертації належить тридцять статей, видрукованих у вітчизняних і зарубіжних наукових періодичних виданнях, де досліджено різні аспекти діяльності Бжезінського як міжнародного стратега. Серед праць українських істориків, де проаналізовано окремі аспекти діяльності Бжезінського, викликають інтерес монографія Н. Городньої, статті Б. Гончара, Ю. Гончар, О. Потехіна і М. Тарана (Городня, 2014; Гончар, Б., & Гончар, Ю., 2011, с. 11–13; Потехін, 2017, с. 25–27; Потехін, 2017, с. 16–20; Таран, 2019, с. 20–30). Б. Гончар і Ю. Гончар присвятили свою розвідку аналізу поглядів Бжезінського на проблему та перспективи діяльності НАТО в міжнародних умовах початку XXI ст. М. Таран розглядає Бжезінського як видатного американського стратега і з'ясовує його позицію в контексті американських дискусій про політику щодо Китаю. Методологічні позиції, на які спираються згадані українські вчені, окреслюють притаманні їм змішані транснаціоналістські-реалістські настанови, визнання впливу особи інтелектуального лідера на суспільну свідомість і процеси, тверду антиімперську парадигму у ставленні до історії у світовій політиці.

До третьої категорії праць належать монографії С. Айзенштата, К. Берда, Д. Брінклі, П. Бурна, Дж. Дамбрелла, Р. Гартгоффа, Б. Глед, Г. Гаас, Е. Гаргроува, К. Ендрю, К. Ендрю і В. Мітрохіна, Б. Кауфмана, Б. Мезліша, А. Моенса, К. Морріса, Дж. Розаті, Л. Шупа, Г. Сміт, Д. Спенсера, Р. Торнтон, Р. Стронґа, а також збірки статей за редакції Г. Розенбаума і К. Томпсона. (Andrew, 1996; Andrew, & Mitrokhin, 1999; Bird, 2022; Brinkley, 1998; Bourne, 1997; Dumbrell, 1997; Garthoff, 1994; Glad, 2009; Haas, 1992; Hargrove, 1988; Kaufman, 1993; Mazlish, 1979; Moens, 1990; Morris, 1996; Rosati, 1991; Rosenbaum, 1994; Shoup, 1980; Smith, 1986; Spencer, 1988; Strong, 2000; Thompson, 1984; Thompson, 1990; Thornton, 1991). Одразу виокремимо монографію К. Ендрю і його спільну працю з В. Мітрохіним, оскільки вони внесені до цієї групи розвідок з певною мірою умовності. Професор історії з Кембриджського університету широко відомий як чи не найавторитетніший у світі дослідник історії розвідувальних служб. Його співавтор за другою з аналізованих публікацій у минулому завідував службовим архівом Першого головного управління КДБ СРСР (зовнішня розвідка), який утік до Великої Британії з численними копіями довірених йому для зберігання документів. Хоча їхні книги і не мають на меті аналіз зовнішньої політики адміністрації президента Дж. Картера, вони, однак, уводять до наукового обігу й аналізують великий обсяг фактів, що дають змогу поглянути на неї під кутом зору, недоступним для більшості дослідників. Згадки про Бжезінського на сторінках одноосібної монографії К. Ендрю мають фактологічний характер і практично не містять оцінкових суджень. Натомість у його спільній книзі з В. Мітрохіним ми знаходимо багато яскравих фактів, що стосуються ініційованих Кремлем зусиль радянської розвідки з компрометації Бжезінського з метою ослаблення його позицій у Білому домі. Цю книгу можна розглядати не лише як аналітичну працю, але і цінне історичне джерело.

Решта згаданих дослідників ставили за мету запропонувати власний погляд на набутки зовнішньої політики адміністрації президента Дж. Картера. Проте, незважаючи на це, більшості з них притаманний доволі

стереотипний підхід до дослідницького завдання, зумовлений спільними для них ліберально-критичними поглядами на президентство Дж. Картера і застосовуваними у їхніх працях формалізованими методами, притаманними більше політичній науці. Наслідком цього в більшості випадків стає підтримка ними сконструйованого спільними зусиллями неоконсерваторів, лівих радикалів і радянських пропагандистів міфу про те, що Дж. Картер був президентом-невдахою, а головною проблемою, що зумовила невдачу зовнішньої політики адміністрації, була боротьба за вплив між політиками, які в ній займали посади державного секретаря і радника президента з питань національної безпеки. Навіть панорамна за своїм охопленням подій і близька за своєю ретельністю викладу до майже вичерпного синопсису американсько-радянських відносин книга дипломата й історика Р. Гартгоффа у своїх розділах, присвячених адміністрації Дж. Картера, не виходить за межі цього наративу. Із цієї тенденції випадає монографія Д. Брінклі, варту уваги хоча б через те, що вона належить перу дослідника, широко відомого як один із найтиражніших авторів історій американських президентств сучасності. Він стоїть на позиції визнання видатного місця Дж. Картера в історії, але, не розриваючи зв'язку з ліберальними стереотипами, наполягає на тому, що Бжезінський надав зовнішньополітичному курсу адміністрації "яструбиного" характеру (Brinkley, 1998). Іншою показовою рисою цих публікацій є слідування стандартній сюжетній лінії, яку визначають загальновідомі події та явища в історії зовнішньої політики адміністрації на зразок кампанії захисту прав людини в інших країнах, угоди щодо Панамського каналу, Кемп-девідської угоди, підписання угоди ОСО-2. Джерельна база цих досліджень варіюється, але в більшості випадків визначається доступністю джерельних ресурсів на момент здійснення кожного з них. Найістотнішим, однак, є те, що в переважній більшості аналізованих праць практично відсутні спроби осягнення міжнародно-стратегічного виміру історичної спадщини адміністрації президента Дж. Картера і ролі в його творенні Бжезінського. Проте монографії Б. Глед і Р. Стонґа становлять певний виняток зі згаданої загальної тенденції. Незважаючи на те, що Р. Стонґ наголошує на своєму переконанні в тому, що президент Дж. Картер був схильний діяти часом у супереччя думці двох своїх головних зовнішньополітичних радників, він відкидає тезу про згубність конкуренції між ними для зовнішньої політики країни і заявляє про свою "ревізіоністську" позицію із цього питання. На його думку, стосунки Венс – Бжезінський були значно складнішими, ніж це уявляли коментатори часу каденції адміністрації. Двоє високих урядовців частіше були однастайними, ніж перебували в незгоді, натомість розбіжності між ними стосувалися справді важливих сфер зовнішньої політики, котрими були американсько-радянські відносини й іранська проблема (Strong, 2000, pp. 266–267). Б. Глед має інший погляд на стосунки у трикутнику Картер – Венс – Бжезінський. На її думку, залежність президента від його радника з питань національної безпеки відіграла визначальну роль для підсумкового успіху останнього у змаганні з державним секретарем за вплив на зовнішньополітичні рішення глави держави. Окрім того, вона вважає, що Бжезінський майстерно використав "усі тактичні прийоми, відомі з літератури з менеджменту", щоб спрямувати Дж. Картера в антирадянському напрямку (Glad, 2009). Частково такий результат був зумовлений тим, що, на думку дослідниці, президент не мав добре розробленої стратегічної візії. "За таких обставин, – доходить вона висновку, –

Бжезінський був спроможний забезпечити Картера тим, чого останній потребував у сфері зовнішньої політики – всеосяжною стратегічною концепцією" (Glad, 2009). Окремого аналізу заслуговують монографії С. Айзенстата і К. Берда. Перший зі згаданих авторів пропонує змістовний аналіз президентства Картера, здійснюваний з позицій високого урядовця і правника, який у Білому домі за каденції цього президента працював на посаді радника з питань внутрішньої політики. Він дотримується позитивних оцінок діяльності адміністрації і відзначає істотність впливу Бжезінського на главу держави. К. Берд, – один з найвідоміших американських істориків-біографів, – пропонує погляд на президентство Картера, який уособлює важливу віху в історіографії не лише завдяки своїй незаперечній фаховості, але і завдяки його високим оцінкам діяльності президента і його соратників, серед яких особливе місце належало Бжезінському.

У межах аналізованої групи публікацій також звертають на себе увагу кілька статей, опублікованих в американських академічних журналах "Дипломатична історія" і "Квартальник президентських студій", відомих своєю увагою до персонального виміру історії зовнішньої політики США (Burke, 2009, pp. 283–321; Caldwell, 2009, pp. 633–652; Fardella, 2009, pp. 545–578; Hanhimäki, 2003, pp. 637–676; Hilton, 2009, pp. 595–613; Kane, 2003, pp. 772–800; Katz, 2000, pp. 662–687; Laucella, 2004, pp. 227–271; Newman, 2001, pp. 69–103; Newman, 2004, pp. 272–306; Schmitz, & Walker, 2004, pp. 113–143; Walker, 2009, pp. 579–594). Їхні автори Дж. Берк, Й. Ганхімякі, Б. Гілтон, А. Катц, Дж. Кейн, Д. Колдвелл, М. Лоселла, В. Ньюмен, Е. Фарделла, Д. Шмітц і В. Вокер не пропонують принципово нових оцінок діяльності Бжезінського і не виходять за межі усталених підходів, притаманних згаданим монографічним дослідженням. Окремі з них, однак, містять судження, що не лише викликають незгоду. Учені Д. Шмітц і В. Вокер, наприклад, у ліберальному дусі висловлюють переконання в тому, що тоді, коли неоконсерватори спрямовували зусилля Білого дому на захист прав людини у світі, вони "здобули свій голос усередині адміністрації в особі радника з питань національної безпеки Збігнєва Бжезінського" (Schmitz, & Walker 2004, pp. 113–143).

Отже, загалом зарубіжні наукові дослідження життя, діяльності і поглядів Бжезінського позначені домінуванням серед їхніх авторів ліберальних помірковано-критичних настанов. Їм притаманне надмірне зосередження на розбіжностях у поглядах на низку міжнародних проблем між Бжезінським і деякими іншими високими урядовцями (певний виняток становить позиція С. Айзенстата, Дж. А. Андріанопулоса, Б. Глед, Р. Стронга), формалізованих підходи до розв'язання дослідницьких завдань, а також схильність до орієнтації на інтереси політичного істеблішменту, який традиційно розглядав президента Дж. Картера і його радника з питань національної безпеки як аутсайдерів, недостатньо зобов'язувально пов'язаних з інтересами панівного політичного класу. Однак з плином часу така настанова у працях американських істориків почала певною мірою змінюватися на користь більш багатогранних і ґрунтованих на історичній ретроспективі оцінок. Цю тенденцію, зокрема, засвідчили монографії К. Берда, Б. Глед і Р. Стронга. З іншого боку, зарубіжні дослідники, які присвятили свої праці безпосередньо вивченню життя і діяльності Бжезінського, стоять на істотно об'єктивніших позиціях в оцінюванні його діяльності, спираються на ширшу і різноманітнішу джерельну базу, а біографічний характер їхніх розвідок зумовлює можливість урахування ними

тривалого процесу розвитку поглядів досліджуваної особи. Натомість жодна із зарубіжних праць не була спроможною послідовно простежити витoki, розвиток і політичні впливи міжнародно-стратегічних поглядів Бжезінського, помістити його інтелектуальну та політичну біографію в контекст феномена міжнародної стратегії, охопити з максимально можливою повнотою ідеї та судження, висловлювані ним упродовж усього його свідомого життя. Виконання цього завдання стало метою наукового пошуку автора пропонованої статті, реалізованого, зокрема, і в згаданій монографії.

Дискусія і висновки

Реалізація завдань дослідження дає змогу дійти висновку, що дослідницьке поле, до якого належить інтелектуальна біографія Бжезінського як міжнародного стратега, не лише не втрачає, але навпаки, набуває більшої актуальності у зв'язку із суперечливістю міжнародної стратегії Білого дому після президентських виборів 2024 р. Натомість з усією очевидністю у фаховому середовищі зберігаються вузькі стереотипні погляди на міжнародно-стратегічну спадщину Бжезінського. До прикладу, це засвідчує видана одним із провідних світових наукових видавництв об'ємна монографія Д. Стокера, професора Національного університету оборони США, предметом якої її автор визначив огляд ґранд-стратегії (національної стратегії, наріжним каменем якої є міжнародна стратегія) США за період від війни за незалежність до сучасності (Stoker, 2024). Зокрема, коли в ній ідеться про адміністрацію Картера, дослідник, наводячи тривіальну множину фактів про погляди її очільників, залишається безпорадним перед завданням ідентифікації та типологізації їхніх міжнародно-стратегічних поглядів (Stoker, 2024, p. 479). Солідна за обсягом охоплюваного історичного матеріалу ця монографія загалом справляє враження компендіуму фактів у формі синопсису, що не завершується узагальнювальними висновками та практичними рекомендаціями. Помітне збереження інтересу істориків до особи Бжезінського, зокрема, засвідчене згадуваною раніше монографією Е. Люса, а також до інших історичних постатей його виміру дає змогу очікувати появи інших наукових розвідок, які під новим кутом зору і на оновлюваній джерельній базі будуть спроможні осягнути досвід його інтелектуального життєпису міжнародного стратега. Варто очікувати і поповнення новими розвідками історико-стратегічної персоналістики. Така історіографічна перспектива має спонукати українських дослідників до нових зусиль, спрямованих на розроблення історико-стратегічної проблематики.

Список використаних джерел

- Гончар, Б. М. (2011). Геостратегічний "порядок денний" для НАТО: точка зору З. Бжезінського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 194, 11–13.
- Городня, Н. Д. (2014). Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.). Прінт-сервіс.
- Грищенко, Т. А. (2020). *Збігнєв Бжезінський. Міжнародний стратег у координатах історії*. Видавець Лисенко М. М.
- Потехін, О. В. (2017). Війна як продовження зовнішньої політики: апологітика і критика поглядів Карла фон Клаузевіца. *Зовнішні справи*, 8, 25–27.
- Потехін, О. В. (2017). Геополітика і стабільність. *Зовнішні справи*, 1, 16–20.
- Таран, М. А. (2019). Ерозія стратегії США залучення Китаю як конструктивістської ліберальної моделі. *Американська історія та політика*, 8, 20–30.
- Andrew, C. (1996). *For the Presidents Eyes Only. Secret Intelligence and the American Presidency from Washington to Bush*. Harper Perennial.
- Andrew, C., & Mitrokhin, V. (1999). *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*. Basic Books.
- Andrianopoulos, G. A. (1992). *Kissinger and Brzezinski. The NSC and the Struggle for Control of US National Security Policy*. St. Martin's Press.
- Bird, K. (2022). *The Outlier: The Unfinished Presidency of Jimmy Carter*. Crown.

- Bourne, P. G. (1997). *Jimmy Carter. A Comprehensive Biography from Plains to Postpresidency*. Scribner.
- Brinkley, D. (1998). *The Unfinished Presidency. Jimmy Carter's Journey to the Nobel Peace Prize*. Penguin Books.
- Burke, J. P. (2009). The National Security Advisor and Staff: Transition Challenges. *Presidential studies Quarterly*, 39(2), 283–321.
- Caldwell, D. (2009). The Legitimation of the Nixon-Kissinger Grand Design and Grand Strategy. *Diplomatic History*, 33(4), 633–652.
- Daadler, I. H., & Destler, I. M. (2009). *In the Shadow of the Oval Office. Profiles of the National Security Advisers and the Presidents They Served From JFK to George W. Bush*. Simon and Schuster.
- Dumbrell, J. (1997). *American Foreign Policy. Carter to Clinton*. St. Martin's Press.
- Dumbrell, J. (1990). *The Carter Presidency. Fourteen Intimate Perspectives of Jimmy Carter*. (K. W. Thompson, Ed.). University Press of America.
- Fardella, E. (2009). The Sino-American Normalization: A Reassessment. *Diplomatic History*, 33(4), 545–578.
- Garthoff, R. L. (1994). *Détente and Confrontation. American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Brookings Institution.
- Gati, C. (Ed.). (2013). *Zbig. The Strategy and Statecraft of Zbigniew Brzezinski*. Johns Hopkins University Press.
- Glad, B. (2009). *An Outsider in the White House: Jimmy Carter, His Advisors, and the Making of American Foreign Policy*. Cornell University Press.
- Haas, G. A. (1992). *Jimmy Carter and the Politics of Frustration*. Jefferson (N. Carolina). McGarland & Company Inc., Publishers.
- Hanhimäki, J. M. (2003). "Dr. Kissinger" or "Mr. Henry"? Kissingerology, Thirty Years and Counting. *Diplomatic History*, 27(5), 637–676.
- Hargrove, E. C. (1988). *Jimmy Carter as President. Leadership and the Politics of the Public Good*. Louisiana State University Press.
- Hilton, B. (2009). "Maximum Flexibility for Peaceful Change": Jimmy Carter, Taiwan, and the Recognition of the People's Republic of China. *Diplomatic History*, 33(4), 595–613.
- Kane, J. (2003). American Values or Human Rights? U.S. Foreign Policy and the Fractured Myth of Virtuous Power. *Presidential Studies Quarterly*, 33(4), 772–800.
- Katz, A. Z. (2000). Public Opinion and the Contradictions of Jimmy Carter's Foreign Policy. *Presidential Studies Quarterly*, 30(4), 662–687.
- Kaufman, B. (1993). *The Presidency of James Earl Carter, jr. Lawrence (Kansas)*. University Press of Kansas.
- Lauella, M. J. (2004). A Cognitive-Psychodynamic Perspective to Understanding Secretary of State Cyrus Vance's Worldview. *Presidential Studies Quarterly*, 34(2), 227–271.
- Lubowski, A. (2011). *Człowiek, który podminował Kreml*. Agora SA.
- Luce, E. (2025). *Zbig: The Life of Zbigniew Brzezinski, America's Great Power Prophet*. Simon and Schuster.
- Mazlish, B. & Diamond, E. (1979). *Jimmy Carter. A Character Portrait*. Simon and Schuster.
- Mikhail, N. (1996). *Zbigniew Brzezinski: The Scholar and the Statesman. A Study of the Thoughts and Policies of the National Security Adviser and His Staff in the Carter Administration. A Dissertation Presented to the Graduate Faculty of the University of Virginia In Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy*. University of Virginia.
- Moens, A. (1990). *Foreign Policy Under Carter. Testing Multiple Advocacy Decision Making*. Westview Press.
- Morris, K. E. (1996). *Jimmy Carter. American Moralism*. University of Georgia Press.
- Newman, W. (2001). Causes of Change in National Security Processes: Carter, Reagan, and Bush Decision Making on Arms Control. *Presidential Studies Quarterly*, 31(1), 69–103.
- Newmann, W. W. (2004). The Structures of National Security Decision Making: Leadership, Institutions, and Politics in the Carter, Reagan, and G. H. W. Bush Years. *Presidential Studies Quarterly*, 34(2), 272–306.
- Olejarsz, T. (2006). Zbigniew Brzezinski – mąż stanu "przemyskiego" pochodzenia. *The Central European Journal of Social Sciences and Humanities. Teka Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych*, 11(3), 251–279.
- Rosati, J. A. (1991). *The Carter Administration's Quest for Global Community: Beliefs and Their Impact on Behavior*. University of South Carolina Press.
- Rosenbaum, H. D. (Ed.). (1994). *Jimmy Carter Foreign Policy and Post-presidential years*. Greenwood Press.
- Rothkopf, D. J. (2004). *Running the World. The Inside Story of the National Security Council and the Architects of American Power*. Public Affairs.
- Schmitz, D. F., & Walker, V. (2004). Jimmy Carter and the Foreign Policy of Human Rights: The Development of a Post-Cold War Foreign Policy. *Diplomatic History*, 28(1), 113–143.
- Shoup, L. H. (1980). *The Carter Presidency and Beyond. Power and Politics in the 1980s*. Rampart Press.
- Smith, G. (1986). *Morality, Reason and Power. American Diplomacy in the Carter Years*. Hill and Wang.
- Spencer, D. S. (1988). *The Carter Implosion. Jimmy Carter and the Amateur Style of Diplomacy*. Praeger.
- Stoker, D. (2024). *Purpose and Power. US Grand Strategy from the Revolutionary Era to the Present*. Cambridge University Press.
- Strong, R. A. (2000). *Working in the World. Jimmy Carter and the Making of American Foreign Policy*. Louisiana State University Press.
- Thompson, K. W. (Ed.). (1984). *Traditions and Values. American Diplomacy, 1945 to the Present*. University Press of America.
- Thornton, R. C. (1991). *The Carter Years. Toward a New Global Order*. Paragon House.
- Vaughan, P. (2009). *Zbigniew Brzezinski and Afghanistan / The Policy Makers. Shaping American Foreign Policy From 1947 to the Present*. (A. K. Nelson, Ed.). Rowman & Littlefield Publishers.
- Vaughan, P. (2010). *Zbigniew Brzezinski*. Swiat Książki.
- Vaïsse, J. (2018). *Zbigniew Brzezinski. America's Great Strategist*. Cambridge. Harvard University Press.
- Vaïsse, J. (2015). *Zbigniew Brzezinski. Strategie de l'empire*. Odile Jacob.
- Walker, B. (2009). "Friends, But Not Allies"– Cyrus Vance and the Normalization of Relations with China. *Diplomatic History*, 33(4), 579–594.

References

- Andrew, C. (1996). *For the Presidents Eyes Only. Secret Intelligence and the American Presidency from Washington to Bush*. Harper Perennial.
- Andrew, C., & Mitrokhin, V. (1999). *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*. Basic Books.
- Andrianopoulos, G. A. (1992). *Kissinger and Brzezinski. The NSC and the Struggle for Control of US National Security Policy*. St. Martin's Press.
- Bird, K. (2022). *The Outlier: The Unfinished Presidency of Jimmy Carter*. Crown.
- Bourne, P. G. (1997). *Jimmy Carter. A Comprehensive Biography from Plains to Postpresidency*. Scribner.
- Brinkley, D. (1998). *The Unfinished Presidency. Jimmy Carter's Journey to the Nobel Peace Prize*. Penguin Books.
- Burke, J. P. (2009). The National Security Advisor and Staff: Transition Challenges. *Presidential studies Quarterly*, 39(2), 283–321.
- Caldwell, D. (2009). The Legitimation of the Nixon-Kissinger Grand Design and Grand Strategy. *Diplomatic History*, 33(4), 633–652.
- Daadler, I. H., & Destler, I. M. (2009). *In the Shadow of the Oval Office. Profiles of the National Security Advisers and the Presidents They Served From JFK to George W. Bush*. Simon and Schuster.
- Dumbrell, J. (1990). *The Carter Presidency. Fourteen Intimate Perspectives of Jimmy Carter*. (K. W. Thompson, Ed.). University Press of America.
- Dumbrell, J. (1997). *American Foreign Policy. Carter to Clinton*. St. Martin's Press.
- Fardella, E. (2009). The Sino-American Normalization: A Reassessment. *Diplomatic History*, 33(4), 545–578.
- Garthoff, R. L. (1994). *Détente and Confrontation. American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Washington. Brookings Institution.
- Gati, C. (Ed.). (2013). *Zbig. The Strategy and Statecraft of Zbigniew Brzezinski*. Johns Hopkins University Press.
- Glad, B. (2009). *An Outsider in the White House: Jimmy Carter, His Advisors, and the Making of American Foreign Policy*. Cornell University Press.
- Haas, G. A. (1992). *Jimmy Carter and the Politics of Frustration*. Jefferson (N. Carolina). McGarland & Company Inc., Publishers.
- Hanhimäki, J. M. (2003). "Dr. Kissinger" or "Mr. Henry"? Kissingerology, Thirty Years and Counting. *Diplomatic History*, 27(5), 637–676.
- Hargrove, E. C. (1988). *Jimmy Carter as President. Leadership and the Politics of the Public Good*. Louisiana State University Press.
- Hilton, B. (2009). "Maximum Flexibility for Peaceful Change": Jimmy Carter, Taiwan, and the Recognition of the People's Republic of China. *Diplomatic History*, 33(4), 595–613.
- Honchar, B., & Honchar Y. (2011). Geostrategic "Agenda" for the NATO: Z. Brzezinski's Viewpoint. *Bulletin of Taras Shevchenko national university of Kyiv History*, 194, 11–13 [in Ukrainian].
- Horodnia, N. (2014). *East Asia in the US Foreign Policy (1989–2013)*. Print-Service Publishers [in Ukrainian].
- Hryshchenko, T. (2021). *Zbigniew Brzezinski. International Strategist in the Coordinates of History*. Lyсенko M. M. Publishers [in Ukrainian].
- Kane, J. (2003). American Values or Human Rights? U.S. Foreign Policy and the Fractured Myth of Virtuous Power. *Presidential Studies Quarterly*, 33(4), 772–800.
- Katz, A. Z. (2000). Public Opinion and the Contradictions of Jimmy Carter's Foreign Policy. *Presidential Studies Quarterly*, 30(4), 662–687.
- Kaufman, B. (1993). *The Presidency of James Earl Carter, jr. Lawrence (Kansas)*. University Press of Kansas.
- Lauella, M. J. (2004). A Cognitive-Psychodynamic Perspective to Understanding Secretary of State Cyrus Vance's Worldview. *Presidential Studies Quarterly*, 34(2), 227–271.
- Lubowski, A. (2011). *Człowiek, który podminował Kreml*. Agora SA.
- Luce, E. (2025). *Zbig: The Life of Zbigniew Brzezinski, America's Great Power Prophet*. Simon and Schuster.
- Mazlish, B. & Diamond, E. (1979). *Jimmy Carter. A Character Portrait*. Simon and Schuster.
- Mikhail, N. (1996). *Zbigniew Brzezinski: The Scholar and the Statesman. A Study of the Thoughts and Policies of the National Security Adviser and His Staff in the Carter Administration. A Dissertation Presented to the Graduate Faculty of the University of Virginia In Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy*. University of Virginia.
- Moens, A. (1990). *Foreign Policy Under Carter. Testing Multiple Advocacy Decision Making*. Westview Press.

Morris, K. E. (1996). *Jimmy Carter. American Moralist*. University of Georgia Press.

Newman, W. (2001). Causes of Change in National Security Processes: Carter, Reagan, and Bush Decision Making on Arms Control. *Presidential Studies Quarterly*, 31(1), 69–103.

Newmann, W. W. (2004). The Structures of National Security Decision Making: Leadership, Institutions, and Politics in the Carter, Reagan, and G. H. W. Bush Years. *Presidential Studies Quarterly*, 34(2), 272–306.

Olejarz, T. (2006). Zbigniew Brzeziński – mąż stanu "przemyskiego" pochodzenia. *The Central European Journal of Social Sciences and Humanities. Teka Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych*, 11(3), 251–279.

Potiekhin, O. (2017). Geopolitics and Stability. *Foreign Affairs*, 1, 16–20 [in Ukrainian].

Potiekhin, O. (2017). War as Foreign Policy Continuation: Apology and Criticism of Karl von Clausewitz Views. *Foreign Affairs*, 8, 25–27 [in Ukrainian].

Rosati, J. A. (1991). *The Carter Administration's Quest for Global Community: Beliefs and Their Impact on Behavior*. University of South Carolina Press.

Rosenbaum, H. D. (Ed.). (1994). *Jimmy Carter Foreign Policy and Post-presidential years*. Greenwood Press.

Rothkopf, D. J. (2004). *Running the World. The Inside Story of the National Security Council and the Architects of American Power*. Public Affairs.

Schmitz, D. F., & Walker, V. (2004). Jimmy Carter and the Foreign Policy of Human Rights: The Development of a Post-Cold War Foreign Policy. *Diplomatic History*, 28(1), 113–143.

Shoup, L. H. (1980). *The Carter Presidency and Beyond. Power and Politics in the 1980s*. Rampart Press.

Smith, G. (1986). *Morality, Reason and Power. American Diplomacy in the Carter Years*. Hill and Wang.

Spencer, D. S. (1988). *The Carter Implosion. Jimmy Carter and the Amateur Style of Diplomacy*. Praeger.

Stoker, D. (2024). *Purpose and Power. US Grand Strategy from the Revolutionary Era to the Present*. Cambridge University Press.

Strong, R. A. (2000). *Working in the World. Jimmy Carter and the Making of American Foreign Policy*. Louisiana State University Press.

Taran, M. (2019). Erosion of the US Strategy of Engagement of China as a Constructivist Model. *American History and Politics*, 8, 20–30 [in Ukrainian].

Thompson, K. W. (Ed.). (1984). *Traditions and Values. American Diplomacy, 1945 to the Present*. University Press of America.

Thornton, R. C. (1991). *The Carter Years. Toward a New Global Order*. Paragon House.

Vaughan, P. (2009). *Zbigniew Brzezinski and Afghanistan / The Policy Makers. Shaping American Foreign Policy From 1947 to the Present*. (A. K. Nelson, Ed.). Rowman & Littlefield Publishers.

Vaughan, P. (2010). *Zbigniew Brzezinski. Świat Książki*.

Vaïsse, J. (2015). *Zbigniew Brzezinski. Strategie de l'empire*. Odile Jacob.

Vaïsse, J. (2018). *Zbigniew Brzezinski. America's Great Strategist*. Cambridge. Harvard University Press.

Walker, B. (2009). "Friends, But Not Allies"—Cyrus Vance and the Normalization of Relations with China. *Diplomatic History*, 33(4), 579–594.

Отримано редакцією журналу / Received: 16.05.25
Прорецензовано / Revised: 06.06.25
Схвалено до друку / Accepted: 25.06.25

Taras HRYSHCHENKO, DSc (Hist.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-2565-9536
e-mail: hryshchenko@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORICAL STUDIES OF ZBIGNIEW BRZEZINSKI'S INTERNATIONAL STRATEGY

Background. The interest to the study of the intellectual biographies of international strategists, among whom was Z. Brzezinski, has risen substantially. Historiographical assessment of their authors' achievements appears to be a major scholarly task.

Methods. Objective analysis, systematization, assessment of the epistemological approaches of historian, content analysis, historiographical analysis, historiographical synthesis, comparative historical methods were used.

Results. The scholarly publications dealing with the study of the life, activities and international-strategic heritage of Z. Brzezinski can be divided into three basic groups. First one comprises monographs, dissertations and articles on Brzezinski's life, activities and views of the problems international development and American international politics authored by the American, Polish, French and British scholars. Second one consists of the research findings of the Ukrainian scholars. Third one comprises the general histories of President Carter Administration containing assessments of Brzezinski's activities. Among the publications in question Brzezinski's biographies penned by E.Luce, A.Lubovskiy, J.Vaïsse, P.Vaughan and collective monograph edited by Ch.Gati deserve to be specially mentioned as the ones making substantial contribution to the research field. The only major publication which focuses on the Brzezinski's intellectual biography as international strategist still remains the monograph authored by T.Hryshchenko.

Conclusions. Despite the tangible results has been achieved in the field of the solving of the problem in question, its further study, particularly relying on the expected new openings in the source base, remains on the professional agenda. Brzezinski's strategic heritage constitutes substantial interest in the light of newest world tendencies. Taken as a whole, strategic personality studies appear to be a promising research field for the Ukrainian scholars.

Keywords: Zbigniew Brzezinski, international strategy, historiography, intellectual biography.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 94(477+438)"1932/1933"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.4>

Сергій ГУМЕННИЙ, д-р філософії в галузі історії, асист.

ORCID ID: 0000-0001-7168-8453

e-mail: serhii.humennyi@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕФІНІЮВАННЯ НЕЛЕГАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ТАРНОПОЛЬСЬКІЙ ДІЛЯНЦІ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Вступ. Присвячено дослідженню дефініювання нелегальної діяльності (контрабанди, шпигунства, особистих і масових переходів кордону) на Тарнопольській ділянці польсько-радянського кордону в умовах Голодомору 1932–1933 рр.

Методи. В основу дослідження покладено принципи історизму й об'єктивності. Було застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних історичних методів: методи синтезу, індукції й аналізу, а також історико-типологічний методи.

Результати. За допомогою дефініювання (виокремлення поняттєвого та номінаційного ряду) нелегальної діяльності на Тарнопольській ділянці польсько-радянського кордону в умовах Голодомору 1932–1933 рр. вдалося з'ясувати невинуватість пошуків чеського коріння початку вживання терміна "голодомор" для окреслення подій організованого радянською владою геноциду. Для цього проаналізовано вживання відповідного терміна у чеських джерелах масової інформації. Визначено ймовірні шляхи залучення дефініції й інших запозичень із чеської мови до українських видань (брошур і засобів масової інформації) й історичну конотацію їхнього вживання. Основну увагу зосереджено на дефінітивному ряді, що вживався для окреслення подій Голодомору 1932–1933 рр. й атрибуції нелегальної діяльності (контрабанди, шпигунства, особистих і масових переходів кордону).

Вдалося з'ясувати, що замість дефініції "голодомор", для характеристики геноциду 1932–1933 рр. в опрацьованих історичних джерелах вживали поняття "голод", "безпрецедентний голод (жахливий голод, інших прикладів якого важко знайти)", "голодова катастрофа". На основі розгляду періодичної преси й архівних джерел (зокрема офіційної документації Корпусу охорони прикордоння (КОП), Державної поліції Другої Речі Посполитої) вдалося встановити, що для повідомлення про незаконну міграцію на Тарнопольській ділянці польсько-радянського кордону під час Голодомору 1932–1933 рр. застосовували дефінітивний ряд: "біженці (у польському варіанті "uchodźcy)", "збігці", "втікачі", "особи, що нелегально перетнули кордон".

Висновки. У процесі дефініювання розглянуто та проаналізовано поняттєві й номінаційні ряди означення нелегальної діяльності (контрабанди, шпигунства, особистих і масових переходів кордону) на Тарнопольській ділянці польсько-радянського кордону в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Також здійснено виокремлення понять, які застосовували для окреслення організованого радянською владою геноциду українського народу в 1932–1933 рр. Отримані дані було верифіковано шляхом порівняння дефінітивних рядів, які вживали в українській і польській пресі, а також в офіційній документації КОП, Державної поліції Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: польсько-радянський кордон, Тарнопольське воєводство, Голодомор 1932–1933 рр., нелегальна діяльність, КОП, біженці.

Вступ

Польсько-радянський кордон, встановлений Ризьким миром 1921 р., у міжвоєнний період був одним із найзапекліших у Європі. Особливого значення він набув у 1932–1933 рр., коли через масштабний Голодомор на території УСРР активізувалися нелегальні переходи в напрямку до Республіки Польща. У роки Голодомору 1932–1933 рр. українське та польське селянство межових із Другою Річчю Посполитою регіонів намагалося знайти порятунк, зокрема і шляхом втечі через польсько-радянський кордон. Особливого напруження ситуація набула на Тарнопольській ділянці цього кордону (тобто на відрізку державного кордону, що адміністративно розміщувався на території тодішнього Тарнопольського воєводства, а тепер у межах Чортківського і Тернопільського р-нів Тернопільської обл.), де інтенсивність нелегальної діяльності – включно з переходами, контрабандою та спробами втечі від голоду – сягнула свого апогею ще від початку колективізації на радянському боці Збруча. У цих умовах зростає кількість джерел, що містять згадки не лише про незаконних мігрантів, але і про явище, що спонукало їх до незаконної міграції – Голодомор 1932–1933 рр. У пропонованому дослідженні автор звертає увагу на дефініції, які використовували в пресі, офіційних документах Корпусу охорони прикордоння, зверненнях українських громадських комітетів для характеристики й означення подій Голодомору 1932–1933 рр.

Метою поданої наукової розвідки є вивчення дефініювання (виокремлення поняттєвого та номінаційного ряду) нелегальної діяльності на Тарнопольській ділянці польсько-радянського кордону (маємо на увазі території сучасних Чортківського, Тернопільського р-нів Тернопільської обл., Кам'янець-Подільського, Хмельницького і Шепетівського р-нів Хмельницької обл.) в роки Голодомору 1932–1933 рр., з особливим акцентом на діяльності КОП та допомозі, яку надавали місцеві українські громади втікачам з УСРР.

Для досягнення поставленої мети передбачено реалізацію таких **завдань**: охарактеризувати політику Другої Речі Посполитої щодо охорони кордону та діяльність КОП на Тернопільщині; виокремити дефінітивний ряд, який застосовувався для означення Голодомору 1932–1933 рр., і нелегальних утікачів від голоду зокрема; проаналізувати відповідні приклади нелегальних переходів та контрабандної діяльності на польсько-радянському кордоні; увести до наукового обігу нові архівні свідчення щодо взаємодії КОП, місцевого населення та нелегальних мігрантів.

Методи

Перед безпосереднім розглядом фактичної бази пропонованого дослідження зупинимося на характеристиці його методичної складової, поняттєвого ряду й історіографічної складової. В основу історичного дослідження покладено принципи історизму й об'єктивності. Було застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних

© Гуменний Сергій, 2025

історичних методів: методи синтезу, індукції та аналізу, а також історико-типологічний метод.

Термін *дефініювання* походить від латинського слова *definitio*, що означає *визначення* або *обмеження*. Отже, *дефініювання* – це процес формулювання чіткого й логічного визначення поняття або терміна, що розкриває його сутність, окреслює межі його використання та пояснює зміст у певному контексті. Спеціалізована література визначає дію *дефініювати*, як "створювати, розробляти, формулювати дефініцію" (Robinson, 1954, р. 207). Під терміном *дефініювання* в контексті історичного дослідження розуміємо використання множини понять, назв для характеристики й означення певного історичного явища. Часто перелік цих назв, який ми будемо називати *дефінітивний ряд*, може не містити поняття, що закріплене в академічній історіографії для назви конкретного історичного явища чи процесу. Це викликано тим, що загальноприйняті в історіографії поняття часто є плодом консенсусу фахівців-дослідників чи суспільного обговорення і переважно не супроводжують історичне явище чи процес від початку його існування. Ми розглянемо множину дефініцій, якими називали події організованого більшовицькою владою геноциду – Голодомору 1932–1933 рр., нелегальні мігранти – втікачі від голоду в українській та польській пресі Другої Речі Посполитої, в офіційній документації КОП та Державної поліції Республіки Польща, а також у документах Українського громадського комітету рятунку України (УГКРУ) та його локальних і закордонних підрозділах.

Фундамент унікальної джерельної бази дослідження формують фонди Державних архівів Тернопільської (ДАТО) та Хмельницької (ДАХМО) областей, періодична преса Другої Речі Посполитої (зокрема, польські засоби масової інформації – "Ilustrowany Kurier Codzienny", "Tygodnik Polski", "Biuletyn Polsko-Ukraiński"; українські: "Діло", "Нова зоря", "Свобода") та Республіки Чехословаччина ("Večerník P.L.", "Český svět" та "Přítomnost").

Результати

Перед розглядом дефінітивних рядів, що застосовувалися в історичних джерелах щодо Голодомору 1932 – 1933 рр., звернімося безпосередньо до питання про походження чи лінгвістично-історичне запозичення самої історичної дефініції "Голодомор". У 2024 р. Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького випустив збірник наукових праць "Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму)", де міститься стаття А. Лапченко. У публікації вказано на достатньо поширену думку, що "Уперше термін Голодомор згадується 17 серпня 1933 р. в чеському часописі "Večerník P.L.", який розмістив інформацію "Hladomor v SSSR" (Лапченко, 2024, с. 86). Як бачимо, доволі часто в академічних дискусіях постає питання, щодо перенесення чеського терміна *hladomor* в українську, спочатку суспільну думку, а потім – наукове дефініювання організованого радянською владою Голодомору в Україні, але слушно вказує на політичний характер геноциду.

Для глибшого ознайомлення з питанням походження і вживання дефініції *hladomor* звернімося до власне чеських джерел. Розпочнімо з того, що термін *hladomor* у чеській пресі вживали не лише для означення

Голодомору 1932–1933 рр., а він міститься і в набагато раніших публікаціях. Ми дозволимо собі вийти за хронологічні та територіальні рамки дослідження, щоб звернути увагу на найяскравіші приклади. Отже, дефініцію "hladomor" уживає журналіст ілюстрованого двотижневика "Český svět (Чеський світ)" у номері від 5 червня 1914 р. (число 38), аби повідомити про голод у Японії (Naslava, 1914, s. 3). Наступний приклад: ілюстрований тижневик чеської діаспори у штаті Небраска, США "Květy americké (Американські квіти)" від 24 жовтня 1917 р. (число 25) розміщує на першій шпальті промовисту статтю "Hladomor v minulosti. Vystraha přítomnosti (Голод у минулому. Застереження свідомості)", де всі масові голоди позначено словом *hladomor* (Б. а., 1917). З огляду на це закономірно, що термін "hladomor" вживають у чеському тижневику "Přítomnost (Присутність)" від 20 листопада 1924 р. (число 45) в контексті опису подій голоду на Поволжі 1921–1922 рр. (Chamberlain, 1924, s. 717). Отже, у чеськомовній пресі міжвоєнного двадцятиліття дефініцію *hladomor* вживали для означення усіх випадків масової смерті від голоду.

Цікаво, що в подібному до власне чеського значенні термін *голодомор* вживала преса західноукраїнських земель (узагальнене означення земель заселеними українцями у складі Республіки Польща) міжвоєнного періоду. Голодомором могли називати масові голодування у світі. Наприклад, газета "Діло" (№ 243 від 31 жовтня 1932 р.) містить статтю "Голодомори в Лондоні" (Б. а., 1932с). "Голодоморами" також називали людей, що тривалий час голодували, приклади цього можна побачити в газетах "Діло" від 16 листопада 1929 р. вийшла стаття "Смерть голодомора. У Лондоні помер славний голодомор Сакко, італієць з походження" (Б. а., 1929) та 13 березня 1938 р., де згадується "бразильський професійний голодомор Джентіль Кадрамел" (Б. а., 1938). У такому значенні дефініцію *голодомор* уживали у пресі західноукраїнського регіону також після Голодомору 1932–1933 рр., як приклад наведемо публікацію у газеті "Чортківська думка" (№ 20 від 3 січня 1943 р., видавали у м. Чортків сучасної Тернопільської обл.) замітки про те, що "в Індії є секта голодоморів" (Б. а., 1943).

До того ж існує цікава чеськомовна книга Аркадія Животка "Sovětské Rusko a Ukrajina: (Dobytí Ukrajiny Sovětským Ruskem) (укр.: Радянська Росія та Україна: (Завоювання України радянською Росією)", яка була видана Допоміжним комітетом голодуючим в Україні (Pomocný výbor pro hladovějící na Ukrajině) у 1933 р. У книзі є цитата такого змісту: "цьогорічний катастрофічний голодомор в Україні, який совети нарешті визнають, також мав перш за все політичні причини" ("Rovněž letošní katastrofální hladomor na Ukrajině, jež konečně dozrávají také sověty, v první řadě byl zaviněn politickými příčinami" – в оригіналі) (Životko, 1933, s. 4). Автором такого використання чеського терміна "hladomor" був Аркадій Животко – український емігрант, представник Воронежської обл. в Українській Центральній Раді, який з 1923 р. проживав у Чехо-Словаччині.

Цілком імовірно, що термін *голодомор* тут та в інших випадках вживали як аналогію чеського слова *hladomor*. Галицькі діячі, які ще нещодавно були разом із чехами підданими Австро-Угорщини, або тісно спілкувалися із чеським середовищем, могли здійснювати такі запозичення. Маємо приклад запозичення іншої чеської дефініції у великій статті адвоката Степана Барана "З нашої трагедії за Збручем", яка містилася на першій шпальті газети "Діло", де зустрічається чеське слово *коннаціонал* (*konnacionál* в оригіналі) – особа тієї самої національності. Автор, розповідаючи про нелегальні втечі від

Голодомору 1932–1933 рр. через Тарнопольську ділянку кордону, використовує для означення геноциду терміни "голод" та "безпримірний голод" (Баран, 1933, с. 1).

Переходячи безпосередньо до аналізу джерел масової інформації Другої Речі Посполитої, зазначимо, що перші повідомлення про спалах голоду в межах УСРР почали з'являтися в польській пресі в 1932–1933 рр., тобто тоді, коли він актуально відбувався. Особливу цікавість викликає польськомовна брошура *"Głód na Ukrainie i jego przyczyny"* (Голод в Україні та його причини), що була покликана донести події організованого радянською владою голоду до польської громадської думки (Łazarewskij, 1934, s. 3). Працю підготувала українська еміграційна громада, а видав Український еміграційний комітет допомоги голодній Україні. Автором брошури вважають Гліба Лазаревського (1877–1949) – українського літературознавця, колишнього прокурора Найвищого суду Української народної республіки, сина історика Олександра Лазаревського. Гліб Лазаревський виїхав до Польщі в січні 1930 р., отримавши відрядження з УСРР, саме тому не вживав власного імені в авторстві брошури. Знову опинившись під радянською владою в 1939 р., Гліб Олександрович дізнався, що його родину репресували за звинуваченнями у "шпиунстві на користь Польщі". У 1946–1947 рр. вчений зазнав репресій, унаслідок яких помер від застуди та недоїдання на початку 1949 р.

Перед переглядом вибірки дефінітивного ряду, що застосовувався для означення Голодомору 1932–1933 рр. у пресі й інших джерелах на території Тарнопольського воєводства, звернімося до цитування власне джерел. Католицький часопис "Нова зоря", зокрема, у номері від 25 травня 1933 р. розмістив статтю *"Нищать українську націю. Боронімося!"*, що містила такі рядки: "Східна сторона Збруча виглядає на справжню воєнну лінію, за котрою фізично винищують наш нарід, до самого кореня. Хто тікає на цей бік, той паде трупом на границі". Автори статті відзначали зростання кількості утікачів з-за Збруча. У цьому ж номері "Нової зорі" була ще одна стаття присвячена подіям Голодомору, що розгортався за польсько-радянським кордоном: *"Страшні події на Україні. Слово про обов'язок всіх українців"*, у якій йшлося: "Як же ж живуть українські селяни на Великій Україні в більшовицьких колгоспах? Відповідь на це питання дають нам вісті, які в останніх часах приходять до нас з-за Збруча. Ці вісті страшні! Українські селяни [...] гинуть з голоду в буквальному сенсі слів значінню. Перед голодовою смертю пробують вони рятуватися втечею за кордон, до Польщі, до Румунії. Але ця втеча получена з небезпекою втрати життя. Бо більшовики обсадили границю густим кордоном московських військ, які до кожного втікача стріляють і багатьох убивають" (Б. а., 1933д).

Факти Голодомору знаходили вивітлення і на сторінках польської преси, зокрема тижневик *"Wołyń (Волинь)"* у номері від 5 березня 1933 р. вмістив статтю *"Głód i drożyzna za kordonem"* ("Голод і дорожнеча за кордоном") із переказом листа селянки з околиць Кам'янець-Подільського. "Головною і важливою проблемою населення червоної [радянської] території є голод, який набуває розмірів продовольчої трагедії, що охоплює не окремі райони, а цілу країну, – повідомляє редакція. – Хліба не маємо абсолютно, не маємо нічого – нічого немає їсти" (Б. а., 1932f). Найважливішу роль в інформуванні суспільства Другої Речі Посполитої про голод в Україні відіграла також багатотиражна загальнопольська преса. Навіть переважно негативно налаштована до українців газета "ендеків" (польських націоналістів) *"Gazeta Warszawska"* не оминала увагою "Голод на Радянській Україні" (Б. а., 1932а).

Також свідчення про Голодомор 1932–1933 рр., знаходяться в офіційній документації польської влади. 3 серпня 1933 р. у повітовому старості м. Борщів було складено протокол у справі нелегальної втечі з УСРР до Другої Речі Посполитої розкуркуленого Онуфрія Бодєка та Тихона Гаврилюка із сім'ями. Біженці перейшли кордон у районі с. Підпилип'я Орининського району УСРР "з приводу пануючого [в СРСР] голоду і політичного переслідування" (в оригіналі "z powodu panującego [w ZSRR] głodu i prześladowania politycznego") (Sprawozdanie, 1932).

Нижче наведено табл. 1, де містяться приклади дефінітивних рядів польською та українською мовами, що використовувалися на означення Голодомору 1932–1933 рр. у польській та українській пресі Другої Речі Посполитої (публікації переважно стосуються повідомлень про нелегальну втечу від голоду на Тарнопольській ділянці польсько-радянського кордону).

З'ясувавши дефінітивні україномовні та польськомовні ряди, що застосовували в засобах масової інформації Другої Речі Посполитої для означення Голодомору 1932–1933 рр., зупинімося детальніше на дефініціях, які використовували щодо нелегальних мігрантів. Нижче наведемо табл. 2, де буде виокремлено перелік дефініцій, що вживали для означення нелегальних мігрантів на польсько-радянському кордоні в період Голодомору 1932–1933 рр. Для зручності порівняння дефініцій буде згруповано за суб'єктом їх вживання на групи тих, що вживалися в польській та українській пресі (у форматі: назва газети – стаття – дефініція), в офіційних документах КОП, Державної поліції Республіки Польща та в документах Українського громадського комітету рятунку України (УГКРУ) (в англомовній історіографії приватне листування і чернетки, які формують основу цього масиву джерел, відносять до первинних джерел ("original sources"), оскільки вони не призначені для широкого ознайомлення чи розголошення, можуть містити менш цензуровані свідчення, що робить їх цінними для дослідження). Дефініції для зручності виділено напівжирним шрифтом. Нижче виокремлених дефініцій подаємо зразки текстів історичних джерел для верифікації їхнього значення й історичної конотації (смыслового відтінку, емоції або ідеї, яку слово має на додаток до свого буквального або основного значення).

Розгляньмо детальніше ще кілька прикладів дефініцій, що вживалися стосовно Голодомору 1932–1933 рр. та відповідно нелегальних мігрантів на Тарнопольській ділянці польсько-радянського кордону, що використовували перехід через кордон як стратегію виживання. Цікавою є публікація *"Strasliwa klęska głodu w Rosji (Жахливе ураження голодом в Росії)"*, яку опублікував *"Ilustrowany Kurjer Codzienny (Ілюстрований щоденний кур'єр)"* у номері від 25 липня 1933 р. У статті йдеться про лист зі Скалата Тарнопольського воєводства, про "факти переходу на польську сторону через радянський кордон утікача з радянської Росії. Останнім часом перейшло через кордон над Збручем кілька осіб, остаточно виснажених, подібних швидше на скелети. Вони говорять, що голод в багатьох місцевостях Росії набирає характер чуми. В Україні голодною смертю вимирають цілі родини і щоденно зникають вночі без жодного сліду різні люди про яких потім ходять потворні вісті, що стали вони жертвами людоджерства" (Ilustrowany Kurjer Codzienny, 25 липня, 1933, с. 5). В іншому номері *"Ilustrowany Kurjer Codzienny"* (від 12 серпня 1933 р.) стаття *"Prawda o głodzie w Rosji! (Правда про голод у Росії!)"* займає майже дві сторінки, має карту територій охоплених голодом і містить дефініцію, що покликана означити катастрофічний характер Голодомору: "Вимірювані

європейськими поняттями відносини, що склалися сьогодні в Україні, на Кубані та на Північному Кавказі, виглядали б як жахлива катастрофа голоду (в оригіналі слова "жахлива катастрофа голоду" позначені збільшеним інтервалом)" (Б. а., 1933с).

Іншим прикладом є публікація в українській львівській газеті "Народня справа" від 28 травня 1933 р. під назвою "За Збручем і над Збручем". Ця замітка також містить дефініції для означення нелегальних міграційних процесів, тому наводимо її без скорочень і зі збереженням правопису оригіналу: "З того боку Збруча, тепер напливає знов багато утікачів; це головню селяни з надграничних околиць, що мають по цім боці коло границі своїх свояків. Багато їх перепиняють на границі большевики, багато з них при тім гине, а лише деяким удається перейти Збруч. Та їх польська поліція звичайно зараз відставляє назад на большевицький бік. Недавно одному українському діячеві вдалося виїхати [дізнатися] в борщівським старостві і тернопільським воєвідстві, що кільканацять утікачів не видалили з Польщі, хоча вже привели їх над границю. Тернопільський воєвода заявив, що не може пособляти утікачам, бо якби з тамтого

боку хлинула хвиля нещасних, то Польща мала би різні клопоти. Та нема того "страху", бо границі густо обставлені і хіба чудом дехто продирається на цей бік. Недавно перебігли родичі з троїма дітьми. Оповідають, що большевики ловлять навіть псів і собачим мясом годують робітників на "колгоспах" (Б. а., 1933е). Як можна побачити із публікації, тут відсутня дефініція, що мала би означати Голодомор 1932–1933 рр., проте прямо вказано на продовольчу катастрофу в УСРР і масовий потік потенційних нелегальних мігрантів, який зупиняла лише посиленна охорона кордону. Також публікація містить покликання на висловлювання Тарнопольського воєводи (посаду Тарнопольського воєводи в цей період займав Казимир Мошинський) про небажаність прибуття біженців від голоду на територію під польською владою. Про такі ж настрої польської влади Тарнопольського воєводства говорить Степан Баран у вище цитованій статті "З нашої трагедії за Збручем", наголошуючи, що "влада старається не допустити тут згаданих утікачів, боячися з огляду на загрозу масовости руху різних комплікацій під оглядом санітарним і виживлення" (Баран, 1933, с. 1).

Таблиця 1

Дефінітивні ряди, які вживали для означення Голодомору 1932–1933 років	
Преса польська (у форматі: назва газети – стаття – дефініція)	Преса українська (у форматі: назва газети – стаття (якщо назва є) – дефініція)
"Ilustrowany Kurier Codzienny" (25.07.1933) – "Strasliwa klęska głodu w Rosji" – klęska głodu (ураження голодом) <i>Джерело:</i> "Останнім часом перейшло через кордон над Збручем кілька осіб, остаточно виснажених, подібних швидше на скелети. Вони говорять, що ураження голодом в багатьох місцевостях Росії набирає характер чуми. В Україні голодною смертю вмирають цілі родини і щоденно зникають вночі без жодного сліду різні люди про яких потім ходять потворні вісті, що стали вони жертвами люджерства" (Б. а., 1933с).	"Діло" (21.05.1933) – "З нашої трагедії за Збручем" – безпримірний голод (жахливий голод, інших прикладів якого важко знайти) <i>Джерело:</i> "Особистих взаємин між нашим громадянством у Галичині чи на Волині і нашими коннаціоналами над Дніпром нема сьогодні зовсім [...] Від часу передираються до нас селяни понад густий більшовицький кордон. Не одну жертву, що старалася вирватися із більшовицького пекла покрили навіки хвилі [...]. На родючому українському чорноземі сьогодні безпримірний голод, що нагадує зовсім часи з 1922 р. [...] Не спричинили його ні повінь, ні посуха, ні інші живлові нещастя, а тільки божевільні експерименти сьогоднішніх керманічів червоної влади" (Баран, 1933, с. 1).
"Ilustrowany Kurier Codzienny" (12.08.1933) – "Prawda o głodzie w Rosji" – strasliwa katastrofa głodowa (жахливий катастрофічний голод), głód (голод). <i>Джерело:</i> "Вимірювані європейськими поняттями відносини, що склалися сьогодні в Україні, на Кубані та на Північному Кавказі, виглядали б як жахлива катастрофа голоду [в оригіналі виділені слова позначені збільшеним інтервалом]. Люди сьогодні від цього мруть з голоду на цілих великих і родючих територіях. Кажуть, що в деяких місцях навіть починається канібалізм!" (Б. а., 1933а).	"Нова зоря" (25.05.1933) – "Страшні події на Україні. Слово про обов'язок всіх українців" – голодова смерть . <i>Джерело:</i> "Як же ж живуть українські селяни на Великій Україні в більшовицьких колгоспах? Відповідь на це питання дають нам вісті, які в останніх часах приходять до нас з-за Збруча. Ці вісті страшні! Українські селяни [...] гинуть з голоду в буквальному цих слів значінню. Перед голодовою смертю пробують вони рятуватися втечею за кордон, до Польщі, до Румунії. Але ця втеча получена з небезпекою втрати життя. Бо більшовики обсадили границю густим кордоном московських військ, які до кожного втікача стріляють і багатьох убивають" (Б. а., 1933d).
"Tygodnik Polski" (17.12.1933) – katastrofa głodu (катастрофа голоду). <i>Джерело:</i> Згідно з повідомленнями німецької преси, катастрофа голоду у Радянській Україні набула таких величезних масштабів, що протягом восьми місяців, тобто з січня по серпень цього року, там померло від голоду шість мільйонів людей" (Б. а., 1933b).	"Діло" (28.06.1932) – "Голод на Радянській Україні та його головна причина" – голодова катастрофа . <i>Джерело:</i> "Яка причина голоду на Україні? Найважливіша причина така: вона полягає тільки в політиці економічного визиску, яку веде чужа українському народові влада московських більшовиків на Україні. Наведемо кілька фактів. В році 1921–22 український нарід переживав страшний голод, бо влада силою конфіскувала була в українських селян усі харчеві продукти. Коли після періоду "воєнного комунізму" на Україні та в Московщині настала голодова катастрофа, то рад. влада зовсім не помагала українському населенню, лише зосередила увагу всіх власних і закордонних допомогівих організацій виключно на прохарчуванню російської людности над Волгою" (Б. а., 1932b).
"Biuletyn Polsko-Ukraiński" (1932/1933, nr 2) – "Głód na Ukrainie" – głód (голод) <i>Джерело:</i> "У лондонській газеті "Дейлі Експрес" від 2 грудня минулого року пан Клейман пише: "Цієї зими в СРСР тисячі людей помруть від голоду. По всій країні лунає крик: "Дайте нам хліба". Я на власні очі бачив, як люди в Україні їдять падло. Там такий голод, що самі комуністи не радять беззбройним людям йти в села" (Б. а., 1932/1933).	

Таблиця 2

Дефінітивні ряди, що вживалися для означення нелегальних мігрантів на польсько-радянському кордоні в період Голодомору 1932–1933 років

Преса польська (у форматі: назва газети – стаття – дефініція)	Преса українська (у форматі: назва газети – стаття (якщо назва є) – дефініція)	Офіційні документи КОП, Державної поліції Республіки Польща	Документи УГКРУ (у форматі: назва документа – дефініція)
"Tygodnik Polski". (19.10.1930) – "Ucieczka włościan do Polski" – zbiegowie (втікачі, біженці) <i>Джерело:</i> "З початку вересня спостерігається посилення втечі селян з Росії, які рятувалися від колективізації. Втеча відбувається під покровом ночі. Наразі приблизно 50 осіб перетинають кордон щотижня, везучи з собою худобу. Польський уряд розміщує втікачів в ізоляційних таборах" (Б. а., 1930).	"Свобода" (30.09.1930) – "Там де річку Збруч проходили... (Скала)" – збігці, біженці <i>Джерело:</i> "Страшні сцени діються при видачі польськими жовнірами назад на більшовицький бік збігців з СРСР, яких на підставі наказу Борщівського староства не можна приймати на польську територію. Тоді звичайно більшовики не виходять з своїх крижок, тільки спокійно дивляться, коли біженець, приведений комендантом і польськими жовнірами до Збруча, перейде його й відійде яких 50 кроків на большевицький бік. Наставлені на нього кріси встрілюють, і мертве тіло безвладно валиться на землю. Вночі таких трупів усувають..." (Степовий 1930, с. 2).	Однотипні документи з назвами "Wykaz uchodźników z Rosji Sow. (Список біженців з Радянської Росії (СРСР)", "Wykaz uciekinierów do Rosji Sow. (Список втікачів до СРСР)" <i>Джерело:</i> (Wykaz uciekinierów..., 1932)	"Документ з інформацією про життя в селі Скала" (1933 р.) – збігці <i>Джерело:</i> "В Борщеві їм [біженцям] не вільно було оставати, або їх транспортують зараз назад на другий бік, а як на просьби місцевого українського громадянства і при їх грошовій допомозі дозволяють збігцям оставати, то відсилають їх до (староства) Борщева. Там знов наші люди роблять коштовні старання й збігців висилають десь далше на поселення" (Документ з інформацією про життя в селі Скала, 1933, с. 1).
"Ilustrowany Kurier Codzienny". (25.07.1933) – "Strasliwa klęska głodu w Rosji" – zbieg z Rosji sowieckiej (втікач з радянської Росії) <i>Джерело:</i> "Із Скалату над рікою Збруч отримали кореспонденцію, що описує факти переходу на польську сторону через радянський кордон втікача з радянської Росії" (Б. а., 1933с).	Діло (21.05.1933) – "З нашої трагедії за Збручем" – збігці, утікачі <i>Джерело:</i> "влада старається не допустити тут згаданих утікачів, боячися з огляду на загрозу масовості руху різних комплікацій під оглядом санітарним і виживлення [...] Східна сторона Збруча виглядає на воєнну лінію, через котру тяжко проватися. Про це розказують утікачі, що їм вдалося перейти Збруч, бо більшість з них вигибла від куль, або попала в руки сторожі. Прийшли тут живі кістки, бо голод там страшний [...] Серед нашого селянства за Збручем настав прямо стихійний рух утеч перед голодом і каторгою на захід бо на родючій Україні хліба, ні картоплі нема. Комуна забрала зі села все, і українське село безпомічно гине. Рятунок бачить в утечі за Збруч" (Баран, 1933, с. 1).	"Osobnik, który nielegalnie przekroczył granice (особа, що нелегально перетнула кордон)" <i>Джерело:</i> (Wykaz uchodźników..., 1932).	Відозва Українського Громадянського комітету рятунку "Український народ!" від 25.07.1933 р. – втікачі <i>Джерело:</i> "Це не поголоски й сплетні [закреслено], це найчистіша правда! Про цю страшну правду говорить нині голосно світ, про цю болісну правду кажуть наші тамошні брати у численних листах до свояків і знайомих, про цю жакливу правду оповідають і численні втікачі з більшовицької неволі" (Відозва Українського Громадянського комітету рятунку..., 1933, с. 1).

Дискусія і висновки

Унаслідок проведеного дослідження за допомогою дефініювання (виокремлення поняттєвого та номінаційного ряду) нелегальної діяльності на Тарнопольській ділянці польсько-радянського кордону в умовах Голодомору 1932–1933 рр. вдалося з'ясувати невиправданість пошуків чеського коріння початку вживання терміна *голодомор* для окреслення подій організованого радянською владою геноциду. Для цього було проаналізовано вживання відповідного терміна у чеських джерелах масової інформації, означено ймовірні шляхи залучення дефініції й інших запозичень із чеської мови до українських видань (брошур і засобів масової інформації) та історичну конотацію їхнього вживання. Основна увага статті зосереджена на дефінітивному ряді, що застосовували для окреслення подій Голодомору 1932–1933 рр. та атрибуції нелегальної діяльності (контрабанди, шпигунства, особистих і масових переходів кордону).

Також з'ясовано, що замість дефініції "Голодомор", для характеристики геноциду 1932–1933 рр., в опрацьованих історичних джерелах вживали поняття "голод", "безпримірний голод (жахливий голод, інших прикладів якого важко знайти)", "голодова катастрофа". Встановлено, що найбільшим різноманіттям щодо іменування нелегальних мігрантів із УСРР/УРСР відзначалась західноукраїнська преса, яка називала їх "збігцями з того боку Збруча" чи "збігцями з СРСР", "утікачами перед голодом", "біженцями". Як бачимо з вищенаведених джерел, дефініція "біженці" (або її польський варіант "uchodźcy") достатньо часто зустрічається в українській та польській пресі Другої Речі Посполитої стосовно нелегальних мігрантів в часі Голодомору 1932–1933 рр. Цей факт прямо підважує аргументи про нібито невиправданість використання цієї дефініції у справі незаконних утікачів через польсько-радянський кордон, які висловлюють певні польські кола.

Отже, у процесі дефініювання розглянуто та проаналізовано поняттєві та номінаційні ряди означення нелегальної діяльності (контрабанди, шпигунства, особистих і масових переходів кордону) на Тернопільській ділянці польсько-радянського кордону в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Також здійснено виокремлення понять, що застосовувалися для окреслення організованого радянською владою геноциду українського народу в 1932–1933 рр. Отримані дані було верифіковано шляхом порівняння дефінітивних рядів, які вживалися в українській і польській пресі, а також в офіційній документації Корпусу охорони прикордоння та Державної поліції Другої Речі Посполитої.

Подяки, джерела фінансування. Це дослідження стало можливим завдяки участі автора у грантовій програмі від Holodomor Research and Education Consortium (HREC) of the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS), University of Alberta (2024/2025 рр.). Дякуємо співробітнику Українського інституту національної пам'яті, фахівцю з історії Чехії Віталію Баці за надання корисної інформації з досліджуваної проблеми.

Список використаних джерел

- Б. а. (1917). Hladomor v minulosti. Výstraha přítomnosti. *Květy americké: Ilustrovaný týdeník, věnovaný českému lidu v Americe*, 25(4), 3.
- Б. а. (1929, 16 листопада). Смерть голодомора. *Діло*, 255, 5.
- Б. а. (1930, 19 жовтня). *Ucieczka włościan do Polski. Tygodnik Polski*, 440, 3.
- Б. а. (1932a, 17 липня). Glód na Ukrainie. *Gazeta Warszawska*, 30, 2.
- Б. а. (1932b, 28 червня). Голод на Радянській Україні і його головна причина. *Діло*, 140, 1.
- Б. а. (1932c, 31 жовтня). Голодомори в Лондоні. *Діло*, 243, 3.
- Б. а. (1932/1933). Glód w Ukrainie. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, 2, 54.
- Б. а. (1933a, 12 серпня). Prawda o głodzie w Rosji! *Ilustrowany Kurier Codzienny*, 222, 1–2.
- Б. а. (1933b, 17 грудня). Według doniesień prasy niemieckiej... *Tygodnik Polski*, 604, 4.
- Б. а. (1933c, 25 липня). Straszliwa klęska głodu w Rosji. *Ilustrowany Kurier Codzienny*, 204, 5.
- Б. а. (1933d, 25 травня). Нищать українську націю. Боронімося! Страшні події на Україні. Слово про обов'язок всіх українців. *Нова Зоря*, 38, 1–2.
- Б. а. (1933e, 28 травня). За Збручем і над Збручем. *Народня справа*, 21(243), 1.
- Б. а. (1933f, 5 березня). Glód i drożyzna za kordonem. *Wołyń: tygodnik społeczny, polityczny i gospodarczy*, 10, 8.
- Б. а. (1938, 13 березня). Голодний... голодомор. *Діло*, 55, 10.
- Б. а. (1943, 3 січня). Секта голодоморів. *Чортківська думка*, 20, 7.
- Баран, С. (1933, 21 травня). З нашої трагедії за Збручем. *Діло*, 128, 1.
- Відозва Українського Громадянського комітету рятунку до українського народу від 25.07.1933 року. (1933). <https://avr.org.ua/viewDoc/12285>
- Документ з інформацією про життя в селі Скала. (1933). <https://avr.org.ua/viewDoc/12411>
- Лапченко, А. (2024). Битва за пам'ять (міжнародна реакція на Голодомор). *Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму)*, Вип. VII. Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького.
- Степовий, О. (1930, 30 вересня). Там, де Збруч річку переходили... (Скала). *Свобода*, 227, 2.
- Chamberlain, W. H. (1924). Vůdčí osobnosti sovětského Ruska. *Přítomnost: nezávislý týdeník*, 1(45).
- Havlas, J. (1914). Ze severního Nipponu (Se snímky autorovými). *Český svět: ilustrovaný čtrnáctidenník*, 10(38), 3.
- Internetový slovník současné češtiny. (2024). <https://www.nechybujete.cz/slovník-soucasne-cestiny/hladomor>
- Łazarevskij, H. L. (1934). *Glód na Ukrainie i jego przyczyny*. Ukraiński Emigracyjny Komitet Pomocy Głodnej Ukrainie 3.
- Robinson, R. (1954). *Definition*. Clarendon Press.
- Sprawozdanie. (1932). Ф. 231 "Тернопільське воєводське управління (1909–1939 рр.)" (Оп. 1, Спр. 2113, Арк. 13), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.

Wykaz uchodników z Rosji Sow. (1932). Ф. 316 "Зведений фонд "Постерунки державної поліції Тернопільського воєводства і Кременецького повіту Волинського воєводства" (1921–1939 рр.)" (Оп. 1, Спр. 349, Арк. 13), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.

Wykaz uciekinierów do Rosji Sow. (1932). Ф. 316 "Зведений фонд "Постерунки державної поліції Тернопільського воєводства і Кременецького повіту Волинського воєводства" (1921–1939 рр.)" (Оп. 1, Од. зберіг. 626, Арк. 4), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.

Žyvtok, A. (1933). *Sovětské Rusko a Ukrajina: (Dobytí Ukrajiny Sovětským Ruskem)*. Pomocný výbor pro hladovějící na Ukrajině.

References

- Baran, S. (1933, May 21). From our tragedy for Zbruch. *Dilo*, 128, 1 [in Ukrainian].
- Chamberlain, W. H. (1924). Vůdčí osobnosti sovětského Ruska. *Přítomnost: nezávislý týdeník*, 1(45).
- A document with information about life in the village of Skala. (1933). <https://avr.org.ua/viewDoc/12411> [in Ukrainian].
- Havlas, J. (1914). Ze severního Nipponu (Se snímky autorovými). *Český svět: ilustrovaný čtrnáctidenník*, 10(38), 3.
- Internetový slovník současné češtiny. (2024). <https://www.nechybujete.cz/slovník-soucasne-cestiny/hladomor>
- Łazarevskij, H. L. (1934). *Glód na Ukrainie i jego przyczyny*. Ukraiński Emigracyjny Komitet Pomocy Głodnej Ukrainie 3.
- Lapchenko, A. (2024). Battle for Memory (International Reaction to the Holodomor). *National Memory (In Honor of the Victims of Totalitarianism), Issue VII*. Printing House of the Danylo Halytskyi National Medical University [in Ukrainian].
- N. a. (1917). Hladomor v minulosti. Výstraha přítomnosti. *Květy americké: Ilustrovaný týdeník, věnovaný českému lidu v Americe*, 25(4), 3.
- N. a. (1929, November 16). Death of the famine. *Dilo*, 255, 5 [in Ukrainian].
- N. a. (1930, October 19). Ucieczka włościan do Polski. *Tygodnik Polski*, 440, 3.
- N. a. (1932/1933). Glód w Ukrainie. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, 2, 54.
- N. a. (1932a, July 17). Glód na Ukrainie. *Gazeta Warszawska*, 30, 2.
- N. a. (1932b, June 28). The famine in Soviet Ukraine and its main cause. *Dilo*, 140, 1 [in Ukrainian].
- N. a. (1932c, October 31). The famine in London. *Dilo*, 243, 3 [in Ukrainian].
- N. a. (1933a, August 12). Prawda o głodzie w Rosji! *Ilustrowany Kurier Codzienny*, 222, 1–2.
- N. a. (1933b, December 17). Według doniesień prasy niemieckiej... *Tygodnik Polski*, 604, 4.
- N. a. (1933c, July 25). Straszliwa klęska głodu w Rosji. *Ilustrowany Kurier Codzienny*, 204, 5.
- N. a. (1933d, May 25). The Ukrainian nation is being destroyed. Let's defend ourselves! Terrible events in Ukraine. A word about the duty of all Ukrainians. *Nova Zorya*, 38, 1–2 [in Ukrainian].
- N. a. (1933e, May 28). Behind and above Zbruch. *Narodnya sprava*, 21(243), 1 [in Ukrainian].
- N. a. (1933f, 5 bereznia). Glód i drożyzna za kordonem. *Wołyń: tygodnik społeczny, polityczny i gospodarczy*, 10, 8.
- N. a. (1938, March 13). Hungry... famine. *Dilo*, 55, 10 [in Ukrainian].
- N. a. (1943, January 3). The sect of famines. *Chortkivska Dumka*, 20, 7 [in Ukrainian].
- Robinson, R. (1954). *Definition*. Clarendon Press.
- Sprawozdanie. (1932). F. 231 "231 "Ternopil Voivodeship Administration (1909–1939 rr.)" (Op. 1, Spr. 2113, Ark. 13), State Archive of the Ternopil region, Ukraine.
- Stepovy, O. (1930, September 30). Where the Zbruch River was Crossed... (Skala). *Svoboda*, 227, 2 [in Ukrainian].
- Appeal of the Ukrainian Civil Rescue Committee to the Ukrainian people dated July 25, 1933. (1933). <https://avr.org.ua/viewDoc/12285> [in Ukrainian].
- Wykaz uchodników z Rosji Sow. (1932). F. 316 "Consolidated Fund "State Police Stations of Ternopil Voivodeship and Kremenets County of Volyn Voivodeship" (1921–1939 rr.)" (Op. 1, Spr. 349, Ark. 13), State Archive of the Ternopil region, Ukraine.
- Wykaz uciekinierów do Rosji Sow. (1932). F. 316 "Consolidated Fund "State Police Stations of Ternopil Voivodeship and Kremenets County of Volyn Voivodeship" (1921–1939 rr.)" (Op. 1, Od. zberih. 626, Ark. 4), State Archive of the Ternopil region, Ukraine.
- Žyvtok, A. (1933). *Sovětské Rusko a Ukrajina: (Dobytí Ukrajiny Sovětským Ruskem)*. Pomocný výbor pro hladovějící na Ukrajině.

Отримано редакцією журналу / Received: 13.03.25

Прорецензовано / Revised: 29.04.25

Схвалено до друку / Accepted: 17.05.25

Serhii HUMENNYI, PhD, Assist.
ORCID ID: 0000-0001-7168-8453
e-mail: serhii.humennyi@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TO THE QUESTION OF DEFINING APPELLATION ILLEGAL ACTIVITIES ON THE TARNOPOL SECTION OF THE POLISH-SOVIET BORDER DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933

Background. *The article is devoted to the study of the definition appellation of illegal activities (smuggling, espionage, personal and mass border crossings) on the Tarnopol section of the Polish-Soviet border during the Holodomor of 1932–1933.*

Methods. *The study is based on the principles of historicism and objectivity. A set of general scientific and special historical methods was used: methods of synthesis, induction and analysis, as well as historical and typological methods.*

Results. *By resorting to the process of defining (distinguishing the conceptual and nominal series) of illegal activities on the Tarnopol section of the Polish-Soviet border in the context of the Holodomor of 1932–1933, it was possible to find out that the search for the Czech roots of the beginning of the use of the term "Holodomor" to describe the events of the genocide organized by the Soviet authorities was unjustified. For this purpose, the author analyzed the use of the term in Czech media sources, identified possible ways of introducing the definition and other borrowings from the Czech language into Ukrainian publications (brochures and media) and the historical connotations of their use. The article focuses on the definitional series used to describe the events of the Holodomor of 1932–1933 and to attribute illegal activities (smuggling, espionage, personal and mass border crossings).*

It was found that instead of the definition of "Holodomor" to characterize the genocide of 1932–1933, the historical sources studied used the concepts of "famine", "exorbitant famine (a terrible famine, of which no other examples are found)", and "famine catastrophe". Based on the analysis of periodicals and archival sources (in particular, official documentation of the Border Guard Corps and the State Police of the Second Polish Republic), it was possible to establish that the following definitions were used to report on illegal migration on the Tarnopol section of the Polish-Soviet border during the Holodomor of 1932–1933 "refugees (in the Polish version "uchodźcy)", "fugitives", "escaper", "persons who illegally crossed the border".

Conclusions. *In the process of defining, the conceptual and nominal series of the definition of illegal activities (smuggling, espionage, personal and mass border crossings) on the Tarnopol section of the Polish-Soviet border in the conditions of the Holodomor of 1932–1933 were considered and analyzed. The author also distinguishes the concepts used to define the genocide of the Ukrainian people organized by the Soviet authorities in 1932–1933. The data obtained were verified by comparing the definitional series used in the Ukrainian and Polish press, as well as in the official documentation of the Border Guard Corps (KOP), the State Police of the Second Polish Republic.*

Keywords: *Polish-Soviet border, Tarnopol Voivodeship, the Holodomor of 1932–1933, illegal activities, KOP, refugees.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 398.8(477)+177]:305-055.2+316.334.55
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.5>

Аліса ДАНИЛЕВИЧ, канд. іст. наук, асист.

ORCID ID: 0000-0002-7813-1209

e-mail: danilevich_78@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Наталія КОЛОМІЄЦЬ, канд. іст. наук, асист.

ORCID ID: 0000-0001-8824-7814

e-mail: ndmukh@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОБРАЗ СІЛЬСЬКОЇ ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ

Вступ. Українська народна пісенна творчість є одним із найважливіших джерел дослідження культурних цінностей, соціальних відносин і світоглядних уявлень традиційного суспільства. Образ сільської жінки посідає в ній центральне місце, відображаючи її роль у родині, громаді, праці й обрядовій сфері. Дослідження цього образу дає змогу глибше зрозуміти традиційні уявлення про жіночість, моральні й етичні норми, а також механізми збереження та трансляції соціального досвіду через усну народну творчість. Особливої актуальності ця тема набуває в контексті сучасних змін у гендерних ролях і переосмислення традиційних культурних цінностей. Пропонована публікація має на меті здійснити комплексний аналіз образу сільської жінки в українських народних піснях, визначити ключові теми та мотиви, що стосуються жіночого образу, розкрити їхнє символічне значення та дослідити, яким чином через пісенну традицію передавалися соціальні функції жінки в родині та громаді.

Методи. Для досягнення поставленої мети використано низку міждисциплінарних методів: пісенний текстологічний аналіз для вивчення тематичних домінант і мотивів, семіотичний аналіз для інтерпретації символічного значення жіночих образів, історико-культурний метод для співвіднесення пісенного матеріалу з реальними соціальними процесами, а також порівняльний аналіз для виявлення спільних і специфічних рис у фольклорі інших слов'янських народів. Окрім того, застосовано гендерний підхід, що допомагає дослідити особливості сприйняття жіночої ролі в суспільстві через народнопісенну традицію.

Результати. Дослідження засвідчило, що в українських народних піснях сільська жінка постає багатограним образом, що поєднує риси турботливої матері, вірної дружини, працюючої господині й активної учасниці громадського життя. У піснях підкреслено важливість жіночої праці, її моральних чеснот, стійкості перед життєвими труднощами. Відображено також емоційний світ жінки – її радощі, тривоги, смуток, що передаються через ліричні мотиви. Встановлено, що українська народна творчість не лише відтворює побутові реалії, а й формує ідеальний жіночий образ, який є носієм традиційних моральних цінностей.

Висновки. Аналіз українських народних пісень засвідчує, що образ сільської жінки відіграє важливу роль у фольклорній традиції, етілюючи ключові морально-етичні ідеали та соціальні настанови. Через пісенну творчість транслювалися уявлення про обов'язки жінки, її життєве призначення, а також механізми соціальної взаємодії в традиційному українському суспільстві. Дослідження цього образу не лише поглиблює розуміння народного світогляду, а й сприяє збереженню культурної спадщини, надаючи можливість переосмислити традиційні гендерні ролі в сучасному суспільстві.

Ключові слова: фольклорні традиції, наративні структури, культурна ідентичність, соціальні ролі, художня репрезентація.

Вступ

Проблема дослідження образу сільської жінки в українських народних піснях є надзвичайно актуальною, оскільки вона дає змогу глибше зрозуміти роль жінки в культурній і соціальній структурі українського села. Народна пісня, як важливий елемент усної народної творчості, містить у собі численні образи, що відображають світогляд, моральні цінності, а також традиційні уявлення про місце жінки в родині та суспільстві. Постать жінки в народних піснях не тільки відображає ідеали та стереотипи того часу, а й демонструє складність її соціальної ролі, багатогранність емоційних переживань.

Нині з'являються роботи, що досліджують різні аспекти жіночого образу в українському фольклорі, зокрема у контексті родинно-побутових пісень, пісень весільної обрядовості, а також пісень, що висвітлюють жіночі долі в умовах складних соціальних змін. Проте більшість досліджень не торкається всебічного аналізу образу сільської жінки, зокрема в контексті її взаємодії з родиною та соціумом через призму пісенного фольклору.

У пропонованій статті проаналізовано образ сільської жінки в українських народних піснях, звернувши увагу на його символічне наповнення та культурні коди, що передаються через такі фольклорні жанри, як обрядові пісні, пісні про працю, кохання та родинні зв'язки. Важливим аспектом дослідження стане вивчення ролевих функцій

жінки, її впливу на формування морально-етичних норм і соціальних традицій, що були характерні для українського села.

Огляд літератури. Аналіз наукових джерел свідчить про глибоку зацікавленість дослідників питанням жіночого образу в українській літературі та культурі. Значну увагу, зокрема, приділено психологічним аспектам цього образу, що простежується у працях Кукулєнко-Лук'янець (2019). Авторка досліджує відображення жіночих характерів у літературі, розкриваючи їхню психологічну глибину й особливості сприйняття жінок у суспільстві.

Проблематика художньої репрезентації жіночості також є важливою складовою сучасного літературознавства. Дослідження Башкирової (2020) демонструє, як у романах сучасних українських письменників формуються різноманітні жіночі архетипи, що відображають як традиційні, так і модерні концепти фемінності. Окремий пласт досліджень стосується загального вивчення жіночого образу в українській літературі. Шишкова (2022) звертає увагу на соціокультурні трансформації у сприйнятті жінки через призму художніх текстів, аналізуючи, як змінювався цей образ під впливом історичних і суспільних чинників.

Емоційна складова жіночих персонажів також є предметом глибокого аналізу. Як зазначає Качак (2022), у сучасній українській прозі для підлітків емоції є ключовим засобом вираження гендерної ідентичності персонажів.

© Данилевич Аліса, Коломієць Наталія, 2025

Її дослідження допомагає зрозуміти, яким чином емоційність використовується для побудови жіночих образів у літературному дискурсі. Ще одним цікавим напрямом досліджень є типологізація жіночих образів. Шульга (2022) у своєму аналізі творів В. Чемериса виділяє різні типи жіночих персонажів, що формуються під впливом суспільних реалій і жанрових особливостей твору. Не менш важливою є тема трансформації жіночих образів у сучасній візуальній культурі, зокрема Заспа (2022) досліджує, як у мистецтві часів незалежності змінюється символіка жіночих постатей, відображаючи нові соціокультурні тенденції та уявлення про жінку.

Деякі вчені зосереджуються на вивченні конкретних мистецьких персоналій. Іваницька (2020), наприклад, аналізує жіночі портрети у творчості А. Коцки, розглядаючи їх як відображення певних соціальних й естетичних концепцій. Тематичний спектр наукових праць охоплює також історичні аспекти формування жіночого образу. Лях (2022) розглядає його в українській новелі кінця XIX – початку XX ст., висвітлюючи особливості поетики та художньої антропології жіночих персонажів.

Отже, хоча існує значний обсяг досліджень, що розкривають різні аспекти жіночого образу в українській літературі та мистецтві, питання відображення саме сільської жінки в українських народних піснях залишається недостатньо висвітленим. Це зумовлює необхідність подальших студій, спрямованих на аналіз функціональної ролі жіночого образу в народнопісенній традиції.

Мета статті полягала в аналізі образу сільської жінки в українських народних піснях, зокрема через дослідження її ролевих функцій у родинному та соціальному житті.

Завдання статті:

- проаналізувати образ сільської жінки в українських народних піснях, зокрема в обрядових і родинно-побутових піснях;
- визначити ключові теми та мотиви, що стосуються жіночого образу, і виявити їхнє символічне значення;
- дослідити, як через пісенну традицію передавалися соціальні функції жінки в родині та громаді.

Методи

Дослідження образу сільської жінки в українських народних піснях ґрунтується на комплексному міждисциплінарному підході, що поєднує методи фольклористики, літературознавства, культурології та соціальної антропології. Вибір методологічної бази обумовлений необхідністю глибокого аналізу фольклорних текстів з урахуванням їхнього історико-культурного контексту, символіки та соціальних функцій.

Основним методом дослідження постає пісенний текстологічний аналіз, що допомагає виявити структурні особливості народних пісень, визначити їхні тематичні доміанти, характерні образи та мотиви, а також простежити стійкі формули, що використовувалися для відображення жіночої долі. Цей метод дає змогу встановити, яким чином у піснях транслювалися уявлення про роль жінки в родині, громаді, праці та ритуальній сфері.

Для виявлення символічного значення ключових мотивів у народних піснях застосовується семіотичний аналіз, що допомагає інтерпретувати образи, пов'язані з жінкою, через призму традиційної української культури. Наприклад, вивчаються такі символи, як хустка (символ жіночої честі), жито (образ життєвої сили), калина (символ дівочої краси та долі), вода (очищення, смуток, доля) тощо.

Для реконструкції соціальних функцій жінки та її ролі в громаді застосовано історико-культурний метод, що допомагає зіставити народнопісенні уявлення з реальними

суспільними процесами, які відбувалися в традиційному українському селі. Це дає змогу встановити, як змінювалися ідеали жіночності залежно від історичних періодів, соціального устрою та регіональних особливостей.

Важливе місце у дослідженні посідає гендерний аналіз, що сприяє розкриттю специфіки жіночого досвіду, представленого в народній творчості. Він допомагає дослідити, як пісенний фольклор формує та передає традиційні уявлення про жіночі обов'язки, моральні цінності й емоційний світ, а також які гендерні стереотипи закріплювалися в пісенній традиції.

Отже, поєднання різних методів і підходів дає змогу не лише проаналізувати образ сільської жінки в українських народних піснях, а й виявити глибинні смисли, що відображають соціальні й культурні особливості українського традиційного суспільства.

Результати

Фольклор є невід'ємною частиною духовної культури будь-якого народу, оскільки через нього зберігаються та передаються важливі уявлення, традиції і моральні орієнтири, що формують світогляд нації. У кожному фольклорному творі відображаються глибокі національні особливості, що збагачують культурну спадщину народу. Однак, попри свою універсальність, фольклор має певні специфічні риси, що визначають індивідуальність кожного етносу. І в цьому контексті важливим є розгляд образу жінки, оскільки через усну народну творчість можна простежити, як змінювались і зберігались уявлення про її роль у суспільстві та родині.

Постать жінки в українському фольклорі посідає важливе місце, оскільки вона не лише є об'єктом зображення, але й активно формується як символ культурних, моральних і соціальних норм. Пісні, казки, приказки, перекази – це ті жанри народної творчості, через які відображались уявлення про жіночі ролі, її взаємини із чоловіком, родиною, суспільством. Український фольклор, зокрема, є важливим джерелом для дослідження ролі жінки, її місця в родинній та суспільній структурах. Сім'я, як основна соціальна одиниця, у фольклорі традиційно асоціюється з жінкою-матір'ю, берегинею домашнього вогнища, а її образ у багатьох піснях, особливо обрядових, постає як символ родинної єдності і стабільності (Менший, 2016).

Фольклор, зберігаючи образ жінки, також відображає і її трудові функції, емоційні переживання, зокрема через пісні про працю, кохання, розлуку й інші аспекти повсякденного життя. Пісенна традиція допомагає побачити не тільки побутову роль жінки, але й соціальне та моральне значення її образу в конкретній етнічній спільноті. Наприклад, образ жінки в обрядових піснях, таких як весільні чи похоронні, часто виражає символічні моменти життєвого циклу, відображаючи не лише емоційний стан жінки, а й морально-етичні уявлення про її місце у світі.

Фольклор виявляється не тільки носієм культурної ідентичності, а й важливим інструментом для формування колективних уявлень про місце жінки у традиційному суспільстві. У цьому контексті особливу увагу варто звернути на обрядову пісенність, яка дає змогу виявити не лише морально-етичні орієнтири, а й емоційне наповнення образу жінки, її функцію в підтриманні сімейних і соціальних структур. Обрядові пісні часто містять символи, що пов'язані з жіночими ролями в обрядових циклах – від народження до смерті, і це допомагає зрозуміти, як фольклор передавав через свою образність і метафоричні коди концепцію жіночої долі в умовах традиційного українського суспільства.

Роль сільської жінки в календарно-обрядовій пісенності глибоко відображає традиційні уявлення про її місце та функції в суспільстві, що формувалися упродовж століть. Обрядові пісні супроводжували найважливіші етапи життєвого та господарського циклу, слугуючи не лише засобом вираження емоцій, але й способом передавання культурного досвіду, світоглядних уявлень, морально-етичних норм. Вони відображали усталені уявлення про соціальну роль жінки, зокрема її працю, статус у родині, стосунки з чоловіком, дітьми, громадою. Через символіку і художню образність календарно-обрядової пісенності простежується зв'язок жінки з природою, зокрема із землею, родючістю, життєдайною силою, що було надзвичайно важливим для традиційного аграрного суспільства (Чуй, 2015).

В українському сільському середовищі жінка була головною учасницею багатьох обрядових дійств, зокрема тих, що мали магічно-захисний характер, спрямований на забезпечення добробуту, родючості, злагоди. Однією з найпоказовіших сфер, де відображалася її роль, є зимовий обрядовий цикл – колядки та щедрівки. У цих піснях образ жінки часто представлений у ролі господині, яка зустрічає гостей, щедро накриває на стіл, благословляє працю чоловіка та дітей. У багатьох колядках, наприклад, звучать побажання родині, що прямо асоціюються із жінкою як берегинею домашнього затишку:

А в нашого газди красная господиня,
Що встає раненько, йде до криниці,
Бере срібне відерце, набирає водиці,
Щоб пшениця родила, щоб овечки ягнилися.

Жінка тут постає не лише як турботлива господиня, а і як символ процвітання та добробуту всієї родини. Її діяльність пов'язується з водою – життєдайним елементом, що вважається джерелом плодючості та врожайності, що знову ж таки закріплює її роль як зв'язкової ланки між природою і людиною (Яковлева, 2021).

Окремо варто розглянути роль жінки у весняній обрядовій пісенності. Веснянки та гаївки, які виконували під час зустрічі весни, відображають ідеалізований образ молодої дівчини – символу чистоти, краси, пробудження життя. Жінка тут асоціюється з квітучою природою, її зображують у метафоричному ряду з вишнею, черешнею, трояндою, що підкреслює її ніжність та привабливість:

Стояла тополя край чистого поля,
Ніхто не рубає, вітер хитає.
А хто тую тополя рубатиме,
Той свою доленьку згубить.

Обрядова пісенність у цьому контексті часто несе функцію застереження. У багатьох веснянках і купальських піснях, зокрема, передаються традиційні уявлення про жіночу долю, її залежність від вибору чоловіка, від соціального середовища. Дівчина, яка легковажно ставиться до своєї честі, порівнюється з тополею, яку рубають, що вказує на суспільну засуджувальність порушення моральних норм.

Значну роль у календарно-обрядовій пісенності відігравала також жіноча праця, що відображалася у жнивварських і косарських піснях. Жінка була головною трудівницею в полі, тому її образ тісно пов'язаний із землею, зерном, урожаєм. У жнивварських піснях часто згадують молодич, які жнуть пшеницю, формуючи разом із чоловіками ритуальний хід завершення польових робіт. Висловлюється шанобливе ставлення до їхньої праці, а іноді й певний елемент жартівливості, пов'язаний із молодими незаміжніми дівчатами, які приходять у поле допомагати:

Ойшла дівчинонька в поле жати,
Почала серпиком жито жати,

А той серпик в руках ся зломив,
Жнець дівчину в жарт обійняв.

У такій символічній формі відображено мотив праці та залицяння, що є одним із центральних у фольклорі. З одного боку, жінка постає як працююча селянка, з іншого – як об'єкт уваги молодого чоловіка, що відображає традиційну народну ментальність, де праця й особисте життя нерозривно пов'язані.

Важливою ланкою в обрядовому фольклорі є осінній цикл, де також значну роль відіграє жінка. У піснях, що супроводжують завершення господарського року, часто згадують господиню, яка приймає дари землі, дякує за врожай. Її роль як берегині родини особливо помітна в обрядах, пов'язаних зі зберіганням зібраного збіжжя та підготовкою до зими. Відомі численні пісні, у яких жінка готує обжинки, формує ритуальні короваї, виконує магічні дії, спрямовані на забезпечення добробуту в домі. Символічне значення має мотив "останнього снопа", який називали "дідом" або "бороною". Його приносили в хату, і саме господиня мала його прийняти та здійснити ритуальне годування, щоб забезпечити добрий урожай на наступний рік. У народних піснях цей момент відображено такими словами:

Ой жниво моє, жниво, жниво уродливе,
Ой хто ж тебе жав, той буде багатий,
А хто ж тебе брав, той буде щасливий.
А хто ж тебе в снопи клав,
Той буде ситий цілий рік!

Такі пісні свідчать про сакралізацію жіночої праці в осінній період, адже саме господиня виконувала ритуальні дії, пов'язані з прийняттям врожаю, приготуванням святкових страв і збереженням зерна на зиму. У деяких регіонах існувала традиція, коли молодичі вилили хоровади навколо останнього снопа, закликаючи землю відпочити та набратися сил до нового врожаю. Усе це підкреслює, що жінка в українській традиційній культурі не лише виконувала побутові й господарські функції, а й була головною учасницею магічних ритуалів, пов'язаних із землею та її родючістю.

Календарно-обрядова пісенність є важливим джерелом вивчення ролі сільської жінки в традиційному суспільстві. Вона відображає не лише її працю, але й соціальні та моральні функції, що розкриваються в широкому спектрі мотивів – від образу нареченої у весільних піснях до турботливої матері-господині у колядках і щедрівках. Обрядові пісні фіксують жіночий досвід у контексті традиційного аграрного життя, закарбовуючи ті архетипи, що протягом століть формували українську етнокультуру.

Весільні пісні відображають соціальний статус жінки, її перехід від дівочства до заміжнього життя, складні емоційні переживання, пов'язані з прощанням із рідною домівкою та входженням до нової сім'ї. Особливе місце в цьому циклі займає мотив коси – важливого символу дівочої честі. У піснях описується ритуал її розплітання, що знаменує прощання з безтурботним дівочим життям:

Ой розплету косу, розпущу русу,
Ой попливе вона за водою,
Ой не вернеться, як і молодість моя.

Ця пісня передає смуток і водночас урочистість моменту, адже з косою дівчина прощається назавжди, переходячи в новий статус дружини. Крім того, у весільних піснях часто відображено мотив благословення нареченої батьками, особливо матір'ю, яка дає своїй доньці настанови, передає життєву мудрість. Жінка постає як носійка родинних цінностей, берегиня сімейного вогнища. Саме через пісенну традицію передаються уявлення про належну

поведінку молодої дружини в новій сім'ї, зокрема її шанобливе ставлення до чоловікової родини.

У родинних піснях сільська жінка виступає в різних ролях – матері, дружини, доньки. Найбільш розповсюджені мотиви пов'язані з материнською любов'ю, турботою про дітей, а також із непростю долею жінки, яка нерідко змушена терпіти злигодні. Відомий цикл пісень про невістку, яка часто зображується як об'єкт знущань з боку свекрухи. У таких піснях, наприклад, нерідко зустрічається скарга молодої жінки на важку працю та несправедливе ставлення:

Посіяла я рожу коло хати,
Та й думала щастя зазнати,
А виросла рожа колюча,
А доленька моя не везуча.

Ці рядки передають душевний біль молодої жінки, яка змушена пристосовуватися до нових життєвих умов. Водночас у піснях нерідко згадується ідеал доброї та працюючої невістки, яка своєю мудрістю та терпінням зрештою завойовує прихильність нової родини. Материнська тема у родинних піснях набуває особливого значення, адже саме мати є символом безмежної любові та самопожертви. Багато пісень описують сум матері за дітьми, які покинули рідну домівку, або ж її переживання за їхню долю:

Ой летіла зозуленька через мою хату,
Та й жалібно кувала – де ж мої діти поділись.

Трудові пісні також містять яскравий образ сільської жінки, яка працює, не покладаючи рук. Народні пісні цього жанру відзначаються особливою динамікою, оскільки вони супроводжували різні види праці: жнива, прядіння, ткацтво, виготовлення домашніх виробів. Жінка в трудових піснях постає як головна трудівниця, яка своєю невтомною працею забезпечує добробут родини. У пісенних текстах часто зустрічається мотив жіночого співу під час праці, що не лише полегшував фізичне навантаження, а й виконував об'єднавчу функцію серед жіночої громади. У піснях, що супроводжували жнива, жінка зображується як працююча господиня, яка радіє щедрому врожаю:

Ой виїдемо в поле, серпи загостримо,
Ой заждемо жито, копи настовпимо,
Ой буде хлібина, буде пиріжина,
Буде в хаті радість для всього роду!

Значна частина фольклору присвячена праці жінки – від ранкового вставання до пізньої ночі вона опікується хатніми справами, роботою в полі, доглядом за худобою та підтримкою чоловіка. В одній із пісень підкреслюється її невтомна праця:

Ой рано, ранесенько,
До схід сонця встану я,
На двір вийду, погляну я –
Чи корівки надосні,
Чи пшениця змолочена.

У цих рядках відображається типова щоденна реальність сільської жінки, яка першою прокидається і береться до роботи. Її старанність є запорукою добробуту всієї родини, а пісні, що супроводжували трудові процеси, підкреслювали її силу, витривалість і майстерність у веденні господарства (Азарх, 2002).

Не менш важливими є і пісні, що супроводжували зимові види праці, особливо прядіння та ткацтво. Вони мали спокійніший, розмірений ритм, часто містили розповідні або повчальні мотиви. Жінка тут постає не лише як трудівниця, а й як носійка традицій, що передає молодшим поколінням навички ремесла та мудрість життя:

Пряду, пряду, тонку ниточку,
Щоб носив мій милий сорочку.

Щоб носив, не рвав, мене не забував,
Щовечора до хати вертав.

Ці пісні не лише зображували важливість жіночої праці, а й наповнювали її символічним змістом, пов'язуючи ремесло з любов'ю, турботою та сімейним благополуччям.

Отже, сільська жінка у весільних, родинних і трудових піснях постає в багатьох іпостасях – як наречена, дружина, мати, невістка, трудівниця. Кожен із цих образів відображає не лише реалії традиційного суспільства, а й уявлення про ідеали жіночої поведінки, моральні цінності та суспільні ролі. Весільні пісні розкривають перехідний статус дівчини, її переживання й очікування нового життя. Родинні пісні передають глибокі емоції, пов'язані із сімейними стосунками, підкреслюють важливу роль матері як берегині родини. Трудові пісні звеличують жіночу працю, надаючи їй сакрального значення й утверджуючи жінку як невтомну трудівницю, на плечах якої тримається весь родинний добробут. Саме через ці фольклорні жанри передається багатовікова мудрість народу, його уявлення про гармонію, сімейне щастя та роль жінки в житті громади.

Сільська жінка у традиційному суспільстві відігравала важливу роль не лише як берегиня роду та хранителька сімейного вогнища, а й як носійка глибоких емоцій, що знайшли відображення у народній пісенності. Пісні про кохання, тугу, розлуку та материнство в українському фольклорі відзначаються виразною чуттєвістю, багатством образів і символіки. Вони передають внутрішній світ жінки, її радості й печалі, мрії та страждання, соціальну роль і психологічні переживання. Народні тексти яскраво змальовують гаму почуттів – від світлого кохання до глибокої скорботи, пов'язаної з розлукою, невірністю чи втратою.

Тематика кохання є однією з найпоширеніших у народній творчості, й образ сільської дівчини чи молодої жінки в піснях часто ідеалізований. У багатьох текстах підкреслюється її краса, працелюбність, лагідність і чесність. Відомі українські пісні часто містять описи дівочої зовнішності: карі очі, руса коса, тонка струнка постать. Зустрічаються символічні порівняння з квітами, зорями, ранковою россою, наприклад:

Ой у вишневому садочку
Там дівчина воду брала,
Біле личко умивала,
Як та ружа, розцвітала.

Подібні тексти передають не лише красу дівчини, а й асоціації з чистотою, юністю та світлими надіями. Часто у піснях змальовується взаємне кохання, сповнене ніжності й вірності. Однак у фольклорній традиції багато місця відведено і стражданням, що виникають унаслідок нерозділеного почуття, обману чи примусових шлюбів. У таких творах жіноча туга передана через глибокий ліризм та сумовиті мелодії, як-от:

Ой піду я, в садочок вишневий,
Та й заплачу дрібними сльозами,
Не за ружу, не за барвіночок –
За коханим милим козаком.

У цьому уривку розлука з коханим викликає в дівчини глибоку печаль. Символіка вишневого саду натякає на втрачений рай закоханих, де раніше панувала гармонія. Туга за милим є одним із центральних мотивів українських народних пісень, особливо тих, що походять із періоду козацької доби, коли жінки залишалися вдома, чекаючи на своїх чоловіків із походів.

Пісні про розлуку мають широкий спектр мотивів: від суму дівчини, яка проводить свого нареченого, до глибокої скорботи матері, що втрачає сина. Часто

трапляються тексти, у яких жінка проводить свого судженого на війну або на заробітки. Така розлука сприймається як невідворотна життєва драма:

Ой летіла зозуленька
Через моє подвір'ячко,
Ой сказала, ой залилась:
Не прийде мій милий більше.

Образ зозулі тут є традиційним символом суму і віщування нещастя. Пісня передає внутрішній біль дівчини, яка усвідомлює невідворотність розлуки.

Не менш важливе місце у народній творчості посідає тема материнства. Жінка-мати в українському фольклорі є символом жертвності, ніжності та безмежної любові. Коліскові пісні, що виконували для немовлят, містять спокійні, розмірені мотиви та слова благословення. У них часто згадують природні образи – місяць, зорі, тихий вітерець:

Ой люлі, люлі, дитя моє,
Десь тато їде, щастя везе.
А ти, маленьке, спи, не плач,
Принесе тато добрий калач.

Коліскові пісні не лише втихомирювали дитину, а й формували її світогляд, передавали цінності та традиції. У них часто простежується материнська молитва, побажання здоров'я та щасливої долі.

Особливе місце займають пісні, що оспівують материнське горе. Український народний епос містить багато творів, у яких мати оплакує загибель сина на війні або нарікає на важку долю своїх дітей. Такі пісні відзначаються глибоким драматизмом і сповнені емоційного надриву:

Ой синочку, голубочку,
Де ж ти моя радість?
В чистім полі козаченьку
Застала недоля.

Народна пісенність також передає боротьбу жінки з важкою долею, її прагнення до свободи й особистого щастя. Нерідко в народних текстах зустрічаються мотиви опору примусовому шлюбу, бажання вирватися з-під соціальних обмежень (Качак, 2022). Дівчина шукає способів відстояти свою честь, інколи навіть через вчинки, які суперечать традиціям:

Ой за гаєм, гаєм
Там дівчина плаче,
Бо не хоче брати,
Та й заміж не хоче.

Пісні відображають не лише страждання, а й силу духу жінки, її здатність встояти перед труднощами та знаходити розраду в материнстві, сім'ї, вірі чи навіть у самій пісні, що слугує засобом емоційного самовираження. У деяких текстах звучить мотив примирення з долею, де жінка приймає своє життя таким, яким воно є, знаходячи в ньому сенс та внутрішню гармонію:

Не журися, дівчино,
Що в селі зросла,
Бо і в полі квітка красна,
Як зірка ясна.

Пісенна традиція українського народу, що стосується теми кохання, туги, розлуки та материнства, є надзвичайно багатою та різноманітною. Вона відображає всі аспекти життя жінки, її радощі та смутки, її внутрішній світ і роль у суспільстві. Через символіку, метафори й емоційне забарвлення пісенних текстів передається філософія народної культури, де кожне слово має глибоке значення. Сільська жінка у фольклорі постає не лише берегинею дому, а й утіленням вірного кохання, материнської ніжності та людської долі, сповненої випробувань і переживань (Кукуленко-Лук'янець, 2019).

Окрім родинної сфери, народна творчість розкриває роль жінки в громадському житті. Вона брала активну участь у сільських зібраннях, обрядових дійствах, допомагала організовувати громадську працю, а також була носійкою традицій та берегинею моральних засад спільноти. Народні пісні підкреслюють, що жінка не лише дбала про власну сім'ю, а й сприяла збереженню гармонії всього сільського колективу. Пісні відображають її участь у толоках – спільній праці, що мала не лише економічне, а й соціальне значення. У таких піснях звучать мотиви колективної взаємодопомоги, особливо під час жнив, збирання льону, прядіння чи інших сезонних робіт:

Ой збирались дівоньки вулицею йти,
Жито жати, снопи в'язати,

А молода господиня всіх хлібом вгощати.

Такі пісні не лише підтримували ритм праці, а й зміцнювали почуття єдності та взаємопідтримки серед жінок. Вони працювали разом, співали, радилися, обмінювалися досвідом, формуючи в такий спосіб міцні соціальні зв'язки. Спільна праця була способом соціалізації молодих дівчат, їхньої підготовки до сімейного життя, оскільки під час роботи вони навчалися не лише господарських навичок, а й правил поведінки у громаді.

Особливу роль жінка відігравала в обрядах і ритуалах, пов'язаних з народженням, весіллям і похоронами. Народні пісні детально описують її участь у цих подіях, підкреслюючи відповідальність за підтримку сімейної гармонії та духовної рівноваги громади. У весільних піснях, наприклад, матері часто доводиться благословляти доньку перед шлюбом, а разом із благословенням вона дає їй важливі життєві настанови:

Благослови, моя мати,
В чистім полі жито жати,
А як будем жито жати –
Щасливу долю споживати.

Ці рядки свідчать про вагому роль матері у створенні нової сім'ї, адже її слова та поради вважали особливо важливими для молодої дружини. Весільні пісні також зображують сум і тугу матері, яка відпускає доньку в чужу сім'ю, що символізує зміну її соціального статусу:

Ой матусенько моя ріднесенька,
Як же я буду без тебе жити?
Як же я буду в чужій сторонці
Без твоєї ради, без твоєї опіки?

Жінки відігравали винятково важливу роль у похоронних обрядах, оскільки саме їм традиційно відводили функцію оплакування покійних і забезпечення виконання ритуалів, що сприяли переходу душі в потойбічний світ. Особливо важливим елементом цього процесу були голосіння – особливі лірично-епічні твори, що передавали смут, біль втрати та висловлювали шану померлому. Жінки, які виконували ці голосіння, зазвичай мали особливий дар – їхні слова звучали пронизливо й емоційно, адже вони не лише висловлювали власний сум, а й служили своєрідним посередником між світом живих і мертвих.

Голосіння часто починалися з безпосереднього звернення до покійного, у якому виражалось горе родичів і знайомих:

Ой чом же ти, синочку, не озвешся,
Чом з могили до нас не вернешся?
Чи ж не чуєш, як мати голосить,
Як серденько від жалю заносить?

У таких рядках простежується не лише глибока туга матері за втраченим сином, а й народне уявлення про можливість діалогу між світом живих і мертвих. Голосіння часто виконували не тільки матері, а й сестри,

дружини, бабусі, які своїм співом супроводжували ритуали поховання.

Окрім особистого горя, голосіння також підкреслювали соціальну роль покійного. Якщо йшлося про господаря, який залишив свою сім'ю, звучали рядки:

Ой нема вже хазяїна в хаті,
Хто ж буде нивку в полі орати?
Хто ж діток малих догляне,
Хто ж про вдову в журбі згадає?

Такі слова не лише підкреслювали втрату конкретної людини, а й відображали біль усієї громади, яка втрачала свого важливого члена.

Жінки, які голосили, вірили, що їхні слова допомагають душі покійного легше відійти в інший світ. У народних традиціях існували певні канонічні формули, які використовували для звернення до померлих й опису їхнього нового стану:

Ой лети, душе, у світ Божий,
Де немає ні сліз, ні горя,
Де ангели крильми обіймають,
Де душі праведні спочивають.

Ці рядки відображають народне уявлення про загробне життя, у якому душа знаходить спокій після важкого земного шляху.

Окреме місце в похоронній пісенній традиції займали голосіння за чоловіками, які загинули на війні. Жінки висловлювали тугу за коханими й оплакували їхню долю:

Ой, мій милий, де ти нині,
Чи в сирій землі, чи на чужині?
Чи вітер буйний тебе колише,
Чи мати сива за тобою тужить?

Отже, голосіння та похоронні пісні сільських жінок були не просто вираженням скорботи, а й важливим соціокультурним явищем, що допомагало громаді зберігати традиції та підтримувати духовний зв'язок між поколіннями.

Образ сільської жінки у народних піснях також постає через призму її чеснот – працелюбності, скромності, вірності, жертвовності та внутрішньої сили. Народна пісня постає своєрідним дзеркалом суспільної моралі, у якому закарбовані уявлення про жіночу доброчесність, правила поведінки та ставлення до родини, громади і самої себе.

Однією з найвищих моральних чеснот, що оспівується у фольклорі, є працюватість. Сільська жінка змальовується як невтомна трудівниця, яка день і ніч працює заради родини. У народних піснях підкреслюється, що жінка не лише веде домашнє господарство, а й бере активну участь у сільськогосподарських роботах. Такі мотиви часто звучать у піснях, що супроводжували жнива, прядіння чи ткання:

Ой у полі жито, жито,
Жала його дівка, жала.
Жала, жала, не втомилась,
Ще й пісенька завелась.

Ці рядки підкреслюють, що праця не є для жінки лише обов'язком, а й природним виявом її внутрішньої гармонії. Робота супроводжується піснею, що свідчить про позитивне ставлення до фізичної праці як до невід'ємної складової жіночої гідності.

Важливою моральною чеснотою, яку оспівують у піснях, є жіноча вірність. Вона виявляється не тільки у подружніх стосунках, а й у ширшому розумінні – як вірність рідним, своїй землі, традиціям (Помирча, & Клименко, 2020). Народні пісні часто зображають жінку, яка попри всі труднощі залишається вірною своєму чоловікові, навіть якщо він на чужині або загинув:

Ой не шуми, луже, зелений байраче,
Бо мій милий на війні, та вже не вертаче.

А я його дожидала та все виглядала,
Та не буде більше мого коханого.

Ці слова свідчать про високий рівень емоційної відданості, який вважали однією з головних чеснот жінки. Народна мораль засуджувала невірність, підступність, легковажність у почуттях, а тому жінка, яка порушувала ці норми, нерідко ставала об'єктом осуду в піснях.

Окрім цього, народні пісні часто звертаються до теми жіночої мудрості та скромності. Образ розумної, стриманої жінки, яка знає, як правильно поводитися в суспільстві, користується великою повагою у громаді. У піснях засуджується балакучість, легковажність, гордовитість, що могли зруйнувати не лише родину, а й загальний моральний порядок у селі. Жінка, яка вміла бути стриманою, поміркованою, справедливою, цінувалася найбільше:

Ой не хвалися, дівчонко, красою,
Хвалися своїм розумом та добротою.
Бо краса, як квітка, скоро опадє,
А добре серце вік не пропаде.

Такий підхід до жіночого образу пояснюється тим, що в селянській громаді велике значення надавали не зовнішній привабливості, а внутрішнім якостям. Добре слово, чесність, поміркованість і вміння залагоджувати конфлікти були найціннішими рисами.

Народні пісні також підкреслюють моральний обов'язок жінки дбати про гармонію в родині та нести відповідальність за стосунки між її членами. Вона мала бути не лише дружиною, а й вихователкою, мудрою наставницею, берегинею родинного вогнища:

Ой гляди ж ти, дівчинонько, як будеш дружиною,
Щоб не було у хатині ні сварки, ні крику.
Щоб чоловік тебе любив,
Щоб дітки тебе не цурались.

Народна пісня закарбувала в собі найважливіші морально-етичні уявлення українського народу про жінку. Вона постає як символ доброчесності, працелюбства, відданості, мудрості та материнської любові. Пісні не лише відображають ці якості, а й формують певний ідеал, до якого прагнули жінки в традиційному суспільстві. Через фольклорні образи передавалися етичні норми, що слугували основою для виховання наступних поколінь.

В українському фольклорі образ сільської жінки не існує ізольовано, а взаємодіє з іншими соціальними образами, такими як шляхетна панянка, козака дружина, вдова, наймичка, мандрівниця та чарівниця. Кожен із цих типажів формувався під впливом суспільних і культурних умов, відображаючи різні грані жіночої долі, а їхні взаємозв'язки допомагають зрозуміти, як народні уявлення про жінку змінювалися залежно від соціального статусу, життєвих обставин та історичних подій.

Образ сільської жінки найтісніше переплітається з образом козачки – дружини або матері воїна, яка змушена поєднувати традиційні хатні обов'язки з тривогою за чоловіка, що перебуває на війні. У народних піснях козачка часто зображується як сильна, витривала, здатна самотужки вести господарство, а іноді навіть йти в похід разом із чоловіками. Вона може чекати свого козака роками або оплакувати його загибель, зберігаючи вірність до останніх днів. Такі мотиви зустрічаються у багатьох піснях:

Ой у полі вітер віє,
А по морю хвиля б'є,
Мій миленький на війні є,
А я бідна жду його.

Ця пісня відображає глибоку емоційну прив'язаність козачки до свого чоловіка, її терпіння та очікування, що стають центральними елементами її жіночої долі. Водночас у фольклорі можна знайти й інший мотив – коли

жінка не витримує довгої розлуки, виходить заміж за іншого, а потім стикається з осудом суспільства:

Ой кувала зозуленька та й на новий двір,
Та не дочекалася дівка козаків.

Паралельно з образом козачки в народних піснях зустрічається шляхетна панянка – жінка з вищих суспільних верств, яка, на відміну від сільської, не змушена працювати фізично, однак також іноді зазнає певних моральних випробувань. Її життя асоціюється з багатством, але не завжди зі щастям. Нерідко пісні протиставляють сільську дівчину й панянку, підкреслюючи, що проста працююча жінка має щасливішу долю, ніж та, яка вросла в розкоші, але позбавлена свободи вибору:

Ой у місті дівчинонька в оксамиті ходить,
А у полі сільська дівка – та й пісенька дзвонить.
Що мені ті срібла-злата, як серце не тішить,
Ліпше в полі заспівати, ніж у теремі нидіти.

У цій пісні сільська дівчина змальовується як щасливіша, бо вона має свободу – співати, працювати, обирати свою долю, тоді як панянка хоч і живе в розкоші, але позбавлена радості.

Ще один важливий соціальний образ – наймичка, яка походить із селянського середовища, але змушена працювати в чужих людей. Вона часто постає як безправна, покірна, позбавлена підтримки рідних, а її доля нерідко трагічна. Народні пісні змальовують її життя в чужому домі як важку працю, приниження, а іноді й нещасливе кохання:

Ой у панському дворі, як у темних лісі,
Ніхто мене не питає, чи втомилась, чи ні.
Рано встану, пізно ляжу,
Всю роботу я зневажу.

У таких піснях звучить глибока соціальна несправедливість, адже наймичка позбавлена права на власне життя, змушена терпіти чужу владу та часто залишається беззахисною перед жорстокістю світу.

Образ вдови також тісно пов'язаний з образом сільської жінки, адже багато жінок втрачали чоловіків через війни, хвороби чи нещасні випадки. Вдовині пісні сповнені туги, роздумів про втрачений час та тягар самотності. Однак народний фольклор також показує вдову сильною, витривалою, здатною не лише самотійно виховувати дітей, а й відстоювати свої права:

Ой хто ж мені допоможе та сина ростити?
Чи ясне сонце, чи місяць в світлиці?
Ой піду я, вдова, у поле, у ниву,
Щоб було в синопка хліба на зиму.

У таких піснях вдова змальовується як самодостатня жінка, яка попри горе не впадає у відчай, а знаходить у собі сили жити далі.

Взаємодія образу сільської жінки з образом мандрівниці чи чарівниці надає фольклору містичного відтінку. Народна уява наділяла певних жінок здатністю передбачати майбутнє, зцілювати або наводити пристріт. Таких персонажів водночас поважали і боялися, оскільки вони виходили за межі звичного жіночого життєвого шляху. Іноді вони постають як жінки, що втратили родину чи були змушені залишити своє село, після чого набули надприродних здібностей:

Ходила я лісом, ходила гаями,
Щось мені повідало вітер між кущами.
Що не буде щастя в мене ні вдома, ні в світі,
Бо моя доля – з вітром летіти.

Отже, у фольклорі відображається складний, багатогранний образ української жінки. Сільська жінка є основою традиційного суспільного укладу, але вона взаємодіє з іншими типажми, що дає змогу розкрити її риси ще глибше. Вона може бути і вірною дружиною

козака, і наймичкою, і вдовою, і панянкою, і навіть мандрівницею, яка шукає свою долю. Її життєвий шлях залежить від історичних обставин, соціального статусу, однак незмінним залишається одне – сила її характеру, витривалість і глибока моральна основа, які роблять цей образ одним із найважливіших у традиційному українському фольклорі.

Дискусія і висновки

Результати дослідження дають змогу дійти висновку, що образ сільської жінки в українському фольклорі є багатограним і відображає її роль у родинному та громадському житті, а також морально-етичні цінності, що передавалися з покоління в покоління через народну пісню. Дослідження обрядових і родинно-побутових пісень засвідчує, що центральне місце в пісенному фольклорі посідають теми жіночої праці, материнства, сімейних обов'язків, любові, туги та моральної стійкості. Важливим є символічне значення цих мотивів: краса, чесність, терпіння, жертвність і мудрість жінки оспівуються як ідеальні риси, що формують традиційне уявлення про жіночу долю.

Значну увагу в пісенній традиції приділено відображенню соціальних функцій жінки – вона постає не лише як берегиня сім'ї, а і як активна учасниця громадських ініціатив, обрядів і ритуалів. Через весільні, похоронні, трудові пісні передається уявлення про її відповідальність за підтримку гармонії в родині, передачу культурних традицій і забезпечення матеріального добробуту.

Порівняльний аналіз показує, що хоча образ сільської жінки в українському фольклорі має спільні риси з відомими образами в інших слов'янських культурах, усе ж українська народна пісня виокремлює її особливий емоційний світ, акцентуючи увагу на особистих переживаннях, духовній силі та моральній витримці. Отже, народнопісенна традиція відіграє важливу роль у збереженні та трансляції культурних цінностей, формуючи ідеал жіночності, що ґрунтується на відданості родині, працелюбності та внутрішній гармонії.

Список використаних джерел

- Азарх, І. (2022). Образ жінки-трудівниці в українських історичних піснях і думах XVI – першої половини XVII ст. *Український історичний збірник*, 4, 168–177. <https://lib.in.ua/102687-stattia-obraz-zhinky-trudivnytsi-v-ukrainskyh-istorychnyh-pisniakh-i-dumakh-hvi-pershoi-polovyny-hvii-st>
- Башкирова, О. (2020). Художня репрезентація жіночості в сучасній українській романістиці. *Слово і Час*, 6(714), 72–86. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2020.06.72-86>
- Заспа, І. Ю. (2022). Трансформація жіночих образів-символів у сучасній українській візуальній культурі: час незалежності. *Питання культурології*. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.40.2022.269371>
- Іваницька, Т. (2020). Жіночий портрет у творчості Андрія Коцки 1930–1980 рр. *Народознавчі зошити*, 5(155), 1158–1167. <https://doi.org/10.15407/nz2020.05.1158>
- Качак, Т. Б. (2022). Емоції як засіб вираження гендерної ідентичності героїв у сучасній українській прозі для підлітків. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, 33(72). <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2022.5.2/13>
- Конопля, Л. А., & Скорбач, Т. В. (2019). Роль жінки в українській літературі та житті. У *Гендер. Екологія. Здоров'я* (с. 205–206). Харківський національний медичний університет. <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/23052>
- Кукуленко-Лук'янець, І. (2019). Психологічний образ жінки в українській літературі. *Проблеми сучасної психології*, 8. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2010-8.%p>
- Кулакевич, Л. М., & Десева-Наюк, О. А. (2019). Особливості інтерпретації образу Роксолани в повісті О. Назарука "Роксолана, жінка Халіфа й Падшаха Сулеймана Великого, завойовника і законодавця" та роман П. Загребельного "Роксолана". *Тайни художнього тексту (до проблеми поетики тексту)*, 24, 70–79. <https://www.researchgate.net/publication/341121466>
- Менший, А. (2016). Образи "нових" жінок у новелістиці М. Коцюбинського та М. Могиланського. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*, 6. <https://litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/161>
- Лях, Т. (2022). Образ жінки в українській новелі кінця XIX – початку XX століть: поетика, художня антропологія. *Наукові записки ХНПУ*

ім. Г. С. Сковороди. *Літературознавство*, 1(99), 101–119. <https://doi.org/10.34142/2312-1076.2022.1.99.07>

Сокіл, Г. (2023). Образ жінки в українських обрядових піснях: функціональне спрямування, традиційні смисли. *Slavia Orientalis*, LXXII(1), 15–28. <https://doi.org/10.24425/slo.2023.145194>

Телегіна, Н., & Пасічник, О. (2020). Специфіка психологічної портретизації жіночих образів у романі Сідні Шелдона "the other side of midnight": контрастність зображення. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 31(2), 265–270. <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/31.213990>

Ткаченко, В. (2023). Жіночі характери у прозі Ганни Барвінок: система духовних цінностей. *Українська література: історичний досвід і перспективи*, 2, 70–80. <https://doi.org/10.31652/3041-1084-2023-2-70-80>

Помирча, С., & Клименко, О. (2020). Дослідження українських народних пісень у контексті гендерології. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*, 2, 272–279. <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2016.196123>

Шишкова, К. (2022). До питання вивчення образу жінки в українській літературі. В О. О. Маленко (Гол. ред.), *Український світ у наукових парадигмах*. (с. 169–170). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/9465>

Шульга, О. О. (2022). Типи жіночих образів у романі "Фортеця на Борисфені" В. Чермериса. *Закарпатські філологічні студії*, 23(2), 242–249. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.23.2.47>

Шульга, О. О. (2020). Жіночі образи в драматичній поемі "Бояриня" Лесі Українки. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*, 1(II), 198–203. <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2020-1-2-26>

Яковлева, І. В. (2021). Трансформація образу сильної-мужньої жінки у творчості Бориса Грінченка та Євгена Маланюка. *Міжнародний науковий журнал "Грааль науки"*, 11, 356–359. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.24.12.2021.059>

Чуй, А. (2015). Дівочі образи народних пісень про кохання. *Філологічні науки. Літературознавство*, 9, 189–193. <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/9491/1/37.PDF>

References

Azarkh, I. (2002). The Image of a Working Woman in Ukrainian Historical Songs and Dumas of the 16th – First Half of the 17th Centuries. *Ukrainian Historical Collection*, 4, 168–177 [in Ukrainian]. <https://lib.in.ua/102687-stattiia-obraz-zhinky-trudivnyczy-v-ukrainskyh-istorychny-pisniakh-i-dumah-hvi-pershoi-polovyny-hvii-st>

Bashkurova, O. (2020). Artistic Representation of Femininity in Modern Ukrainian Novels. *Slovo i Chas*, 6(714), 72–86. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2020.06.72-86> [in Ukrainian].

Zaspa, I. Yu. (2022). Transformation of female images-symbols in modern Ukrainian visual culture: the time of independence. *Questions of cultural studies*. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.40.2022.269371> [in Ukrainian].

Ivanytska, T. (2020). Female portrait in the work of Andriy Kotska 1930–1980. *Ethnographic notebooks*, 5(155), 1158–1167. <https://doi.org/10.15407/nz2020.05.1158> [in Ukrainian].

Kachak, T. B. (2022). Emotions as a means of expressing the gender identity of heroes in modern Ukrainian prose for teenagers. *Scientific notes of V. I. Vernadskyi TNU. Series: Philology. Journalism*, 33(72). <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2022.5.2/13> [in Ukrainian].

Konoplya, L. A., & Skorbach, T. V. (2019). The role of women in Ukrainian literature and life. Gender. In *Ecology. Health* (pp. 205–206). Kharkiv National

Medical University [in Ukrainian]. <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/23052>

Kukulenko-Luk'yanets, I. (2019). The psychological image of women in Ukrainian literature. *Problems of modern psychology*, 8 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2010-8-%p>

Kulakevych, L. M., & Deeva-Nayuk, O. A. (2019). Peculiarities of the interpretation of the image of Roksolana in the story of O. Nazaruk "Roksolana, the woman of the Caliph and Padishah Suleiman the Great, the conqueror and the legislator" and the novel by P. Zagrebely "Roksolana". *Secrets of the artistic text (to the problem of the poetics of the text)*, 24, 70–79 [in Ukrainian]. <https://www.researchgate.net/publication/341121466>

Menshiy, A. (2016). Images of "new" women in the short stories of M. Kotsyubynsky and M. Mohylyansky. *Literary process: methodology, names, trends*, 6 [in Ukrainian]. <https://litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/161>

Lyakh, T. (2022). The image of a woman in the Ukrainian short story of the late 19th – early 20th centuries: poetics, artistic anthropology. Scientific notes of the KhNPU named after G.S. Skovoroda. *Literary studies*, 1(99), 101–119 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.34142/2312-1076.2022.1.99.07>

Sokol, G. (2023). The image of a woman in Ukrainian ritual songs: functional orientation, traditional meanings. *Slavia Orientalis*, LXXII(1), 15–28 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.24425/slo.2023.145194>

Telegina, N., & Pasichnyk, O. (2020). Specifics of psychological portraiture of female images in Sidney Sheldon's novel "the other side of midnight": contrast of the image. *Current Issues in the Humanities*, 31(2), 265–270 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/31.213990>

Tkachenko, V. (2023). Female Characters in the Prose of Hanna Barvinok: a System of Spiritual Values. *Ukrainian Literature: Historical Experience and Perspectives*, 2, 70–80 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/3041-1084-2023-2-70-80>

Pomyrcha, S., & Klymenko, O. (2020). Research on Ukrainian Folk Songs in the Context of Genderology. *Collection of Scientific Works of the Uman State Pedagogical University*, 2, 272–279 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2016.196123>

Shishkova, K. (2022). On the issue of studying the image of women in Ukrainian literature. In O. O. Malenko (Ed. chief), *Ukrainian world in scientific paradigms* (pp. 169–170). Kharkiv. National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda [in Ukrainian]. <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/9465>

Shulga, O. O. (2022). Types of female images in the novel "Fortress on Borysphen" by V. Chemerys. *Transcarpathian Philological Studies*, 23(2), 242–249 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.23.2.47>

Shulha, O. O. (2020). Female images in the dramatic poem "Boyarina" by Lesya Ukrainka. *Bulletin of the Zaporizhzhia National University. Philological Sciences*, 1(II), 198–203 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2020-1-2-26>

Yakovleva, I. V. (2021). Transformation of the image of a strong-manly woman in the works of Boris Grinchenko and Yevhen Malanyuk. *Grail of Science*, 11, 356–359 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.24.12.2021.059>

Chuy, A. (2015). Girlish images of folk love songs. *Philological sciences. Literary studies*, 9, 189–193 [in Ukrainian]. <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/9491/1/37.PDF>

Отримано редакцією журналу / Received: 13.03.25

Прорецензовано / Revised: 29.04.25

Схвалено до друку / Accepted: 17.05.25

Alisa DANYLEVYCH, PhD (History), Assist.

ORCID ID: 0000-0002-7813-1209

e-mail: danilevich_78@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Nataliia KOLOMIETS, PhD (History), Assist.

ORCID ID: 0000-0001-8824-7814

e-mail: ndmukh@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IMAGE OF THE RURAL WOMAN IN UKRAINIAN FOLK SONGS

Background. Ukrainian folk song creativity is one of the most important sources for studying the cultural values, social relations, and worldview perceptions of traditional society. The image of the rural woman occupies a central place in this tradition, reflecting her role in the family, community, labor, and ritual spheres. The study of this image allows for a deeper understanding of traditional concepts of femininity, moral and ethical norms, as well as the mechanisms of preserving and transmitting social experience through oral folklore. This topic gains particular relevance in the context of contemporary changes in gender roles and the rethinking of traditional cultural values. This article aims to conduct a comprehensive analysis of the image of the rural woman in Ukrainian folk songs, identify key themes and motifs related to the female image, reveal their symbolic significance, and explore how women's social functions within the family and community were conveyed through song tradition.

Methods. To achieve the stated goal, a range of interdisciplinary methods were used: song textual analysis to study thematic dominants and motifs; semiotic analysis to interpret the symbolic meaning of female images; the historical-cultural method to correlate the song material with actual social processes; as well as comparative analysis to identify common and specific features in the folklore of other Slavic peoples. In addition, a gender-based approach was applied, allowing for the exploration of how the female role in society is perceived through the folk song tradition.

Results. The study demonstrated that in Ukrainian folk songs, the rural woman appears as a multifaceted image that combines the traits of a caring mother, a faithful wife, a hardworking homemaker, and an active participant in community life. The songs emphasize the importance of women's labor, their moral virtues, and resilience in the face of life's difficulties. The emotional world of women is also reflected—their joys, anxieties,

and sorrows-expressed through lyrical motifs. It was found that Ukrainian folk creativity not only reflects everyday realities but also constructs an idealized female image that embodies traditional moral values.

Conclusions. *The analysis of Ukrainian folk songs confirms that the image of the rural woman plays a significant role in the folklore tradition, embodying key moral and ethical ideals and social guidelines. Through folk songs, ideas about women's duties, life purpose, and mechanisms of social interaction in traditional Ukrainian society were transmitted. The study of this image not only deepens the understanding of folk worldview but also contributes to the preservation of cultural heritage, offering an opportunity to reconsider traditional gender roles in modern society.*

Keywords: *folklore traditions, narrative structures, cultural identity, social roles, artistic representation.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(477.52-25):7.046"191"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.6>Таміла КАЛИТЕНКО, магістр
ORCID ID: 0009-0009-4194-5741
e-mail: kalytenko714@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВІДОБРАЖЕННЯ МІФОЛОГІЧНИХ СЮЖЕТІВ У ТВОРЧОСТІ УЧАСНИКІВ НЕФОРМАЛЬНОГО ХУДОЖНЬОГО ОБ'ЄДНАННЯ "САД БОГІВ"

Вступ. Молоде покоління українських митців на початку XX ст. перебувало у процесі творчих пошуків і професійного становлення як художників. Це був час, коли в мистецтві відбувалися зміни – на заміну старим тенденціями приходили нові. Реалістичний тип зображення в живописі поступово перестає бути ключовим, митці починають тяжіти до символізму. Тож на тлі таких змін на Полтавщині виникає та розвивається неформальне художнє об'єднання "Сад богів", що гуртує навколо себе осіб, які цікавилися міфологією, атлетизмом і зображували подібні сюжети у своїх роботах. Актуальність теми викликана потребою комплексного аналізу доробку художників – учасників об'єднання, адже "Сад богів" залишається унікальним явищем в українській культурі. Метою пропонованої статті є визначення взаємних впливів художників, що входили до складу об'єднання, один на одного й аналіз відображених ними у творах давньогрецьких міфологічних сюжетів.

Методи. У дослідженні використано антропоцентричний підхід, оскільки увагою авторки були охоплені як власне особистості художників, які входили до творчого об'єднання, так і їхні мистецькі напрацювання, що відображали міфологічні сюжети. За допомогою стилістичного методу проаналізовано творчі роботи митців – учасників неформального художнього об'єднання "Сад богів". Використано принципи та методи історико-антропологічного дослідження в поєднанні з біографічним, іконографічним, історико-аналітичним, образним і семіотичним методами.

Результати. Проведено поглиблений аналіз творчості митців – учасників неформального художнього об'єднання "Сад богів" – Івана Мясоедова, Всеволода Максимовича та Федора Кричевського щодо відображення міфологічної тематики у їхньому живописі раннього періоду творчості. Також було виокремлено взаємовпливи цих художників один на одного, що позначилося на їхніх картинах.

Висновки. Неформальне культурно-мистецьке об'єднання "Сад богів" стало досить цікавим і новітнім явищем в українському мистецтві XX ст. Ціла плеяда художників – учасників об'єднання у своїх роботах передавали міфологічні сюжети античності, займалися пошуком "вічної краси", а також намагалися відійти від суто академічних норм і створити свій власний стиль. Аналіз художнього шляху цих митців дає змогу побачити вплив різних обставин на ранній період їхньої творчості, а спільна практика живопису в містечку Павленки на Полтавщині підвищує професійний рівень і новаторство у їхніх роботах.

Ключові слова: "Сад богів", неформальне об'єднання, Іван Мясоедов, Всеволод Максимович, античність, давньогрецька міфологія.

Вступ

На початку XX ст. у Павленках на Полтавщині Іван Мясоедов – син відомого тогочасного художника-передвижника Григорія Мясоедова, створив неформальне художнє об'єднання "Сад богів". Це товариство молодих митців стало унікальним явищем у мистецькому колі України зазначеного періоду. Назву обрано не випадково, адже в ній закладені основні ідейні постулати, яких дотримувалися художники – учасники цього культурно-мистецького об'єднання. Митці творили в оточенні мальовничої природи, організовували власні пленери, займалися фізичними вправами та захоплювалися натуризмом або ж, як його ще називають – нудизмом. У цей період у мистецтві та культурі загалом була поширеною зацікавленість міфологічною тематикою, що не оминувало й художників зазначеного об'єднання. Водночас розквіт діяльності художнього об'єднання припав на період зміни світоглядних настанов в образотворчому мистецтві: замість реалістичних тенденцій приходять зацікавленість новими пластичними формами, символізмом, декоративністю тощо, що яскраво виявилось в роботах учасників "Саду богів".

Учасниками неформального художнього об'єднання "Сад богів", окрім Івана Мясоедова, також були художники Федір Кричевський, Всеволод Максимович, Соломон Розенбаум, Олександр Платонов, Соломон Смолянний, натурниці Любов Платонова та Мальвіна Вернічі й ін. Відомо, що вони не тільки творили власні полотна, а й чимало навчалися саме у Івана Мясоедова. Тож учасники об'єднання мали змогу разом розвивати свої художні вміння та практикувати навички образотворчого мистецтва. Зважаючи на це, у їхньому живописі простежуються подібні мотиви – малювання один одного

з натури, використання античної тематики, пошуки ідеалів вічної краси, навіть подібність пози в зображених на полотні героїв. Водночас у творах цих художників бачимо вплив модерну та певною мірою декадансу. Проте значно більше міфологічна тематика відобразилася у творчості Івана Мясоедова та Всеволода Максимовича, меншою мірою це простежується у роботах Федора Кричевського. Отже, для пропонованого дослідження ми детальніше зупинимося на творчій діяльності саме цих трьох художників.

Сама ж назва об'єднання – "Сад богів" – одразу викликає асоціацію з античною міфологією та відсилає дослідника до місця, де відбувалися заняття молодих митців. Річ у тому, що територія маєтку, яким володів Григорій Мясоедов у Павленках, майже тонула в зелені великого та красивого саду, який він плекав і ростив з великим захопленням. Для Івана та його однодумців сад став основним майданчиком для творчості, принаймні до побудови будинку Івана Мясоедова. Саме тут відбувалися пленери та заняття фізичними вправами, а також митці практикувалися у малюванні людей з натури. До розваг у саду долучалися і дехто із сусідів, наприклад, натурницею була одна із сестер Платонових – Любов, яка мешкала у будинку неподалік (Ароян, & Поліщук, 2022, с. 55). Цей мальовничий сад зберігся і до нашого часу – нині там у маєтку, побудованому Іваном Мясоедовим за власним планом для своєї родини у 1913 р., серед буянної зелені та дерев діє Полтавська гравіметрична обсерваторія.

Саме утворення та існування такого неформального художнього об'єднання як "Сад богів" свідчить про актуалізацію тогочасних європейських мистецьких тенденцій на українських теренах. Адже українські митці не відставали, зокрема, від своїх петербурзьких колег з

© Калитенко Таміла, 2025

об'єднання "Світ мистецтва", а навпаки, спромоглися створити унікальне середовище, що активно розвивалося й увібрало в себе основні мистецькі течії того часу.

Актуальність досліджуваної теми пояснюється також потребою комплекснішого вивчення впливу діячів цього об'єднання один на одного, адже під час свого становлення як художників та раннього періоду творчості вони навчалися пліч-о-пліч. Отже, виникає досі не бачене в українській культурі явище такого тісного зв'язку між собою митців з різними бекграундами.

Водночас нині на тлі процесів деколонізації стає важливим дедалі більше залучати до українського наукового обігу імена митців, навмисно забутих протягом радянського періоду. Ба більше, творчий доробок Мясоедових тривалий час намагалася привласнити собі російська федерація (тут і далі збережено орфографію автора) через славу Григорія Мясоедова як знаного в мистецьких колах того часу художника-передвижника. Однак решту свого життя Григорій провів саме у Павленках і саме тут відбувалося й становлення його сина Івана. Спогади про цю місцину Іван Мясоедов пронесе впродовж усього свого подальшого життя.

Методи

У написанні статті використано принципи та методи історико-антропологічного дослідження у поєднанні з біографічним, історико-порівняльним, іконографічним, образним, типологічним і стилістичним методами. Серед історико-антропологічних застосовано принцип антропологічної інтерпретації та редукції, на основі яких проаналізовано творчість учасників неформального художнього об'єднання "Сад богів" як спосіб самооб'єктивації митців, принцип екстраполяції окремих фактів (спільне навчання та загальне проживання у Павленках) із життя митців на антропологічну інтерпретацію їхніх творів. Біографічний метод використано під час роботи з біографічними даними художників, іконографічний та образно-стилістичний (міфологічні сюжети, колірні характеристики, прийоми композицій, обрання ракурсу) у дослідженні атрибуції творів й аналізі художніх образотворчих засобів. Історико-порівняльний метод застосовували під час аналізу міфологічних сюжетів, відображених у творчості художників, порівнюючи їх з античними творами.

За основу для мистецтвознавчого аналізу взято художні твори, які нині перебувають у колекції Національного художнього музею України та Полтавського художнього музею імені Миколи Ярошенка (Курчакова, & Бочарова, 2011). Також під час підготовки статті автором було використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи, такі як аналіз біографічних даних про художників і семіотичний аналіз художніх робіт.

Мета статті полягає в:

- комплексному висвітленні діяльності та взаємовпливів митців-учасників неформального художнього об'єднання "Сад богів", у час їхньої приналежності до зазначеного товариства, сформованого на початку XX ст. на Полтавщині;

- у дослідженні творчого доробку таких художників, як Іван Мясоедов, Федір Кричевський та Всеволод Максимович щодо відображення міфологічних сюжетів античності у їхньому живописі, створеному не пізніше 1915 р.

У зв'язку із цим виділено низку основних **завдань**, /поставлених перед нами: прослідкувати спільні риси в живописі митців-учасників об'єднання (авторська стилістика художньої форми, зміст творів), виокремити вплив давньогрецької тематики на сюжети мистецьких робіт і прослідкувати пошуки авторської художньої форми у живописі.

Результати

На початку XX ст. молода плеяда митців перебувала в пошуках нових методів формотворення, спробах відобразити своє авторське бачення того, яким має бути живопис і подекуди несвідомо їм вдавалося створювати нові художні стилі в українському мистецтві. Ці художники намагалися відійти від надмірного академізму в живописі, навіяного правилами класичних професійних мистецьких навчальних закладів. Водночас відомі та шановані за десятиліття до того так звані передвижники (учасники товариства пересувних художніх виставок) починають втрачати свій вплив у суспільстві та в мистецьких колах. Передвижники за основу взяли реалізм, зображали побутові сюжети, портрети, пейзажі, тощо. Якраз подібний формат творів і намагався прищепити своєму сину Григорій Мясоедов – один із знаних представників цього руху. Проте Іван Мясоедов та його однодумці пішли власним шляхом – їм вдалося перейняти в попереднього покоління найкращі риси творчості і водночас вони створювали свій унікальний стиль.

Варто зацентувати увагу на місцевому контексті містечка Павленки на Полтавщині. Річ у тому, що у досліджуваній нами період (а саме, розпочинаючи з кінця XIX ст.) тут був ще досить слабо розвинений мистецький ландшафт, адже, крім іконописної школи при Духовній семінарії, інших профільних навчальних закладів мистецького спрямування тут не було (Ароян, 2023, с.160). Тож, коли сюди у 1889 р. переїжджає Григорій Мясоедов, мистецьке життя Полтавщини поживляється, ба більше – Григорій заснував тут приватну художню школу, де учні працювали під його протекцією (до прикладу: Іван Мясоедов також розпочинав своє художнє навчання зі школи свого батька, проте зовсім скоро він створює свій власний унікальний шлях (Ароян, 2023, с.161)).

Отже, Іван Мясоедов створює неформальне художнє об'єднання "Сад богів" та гуртує довкола себе завзяті і працьовиті молодих людей. Частина з них, як і він сам, були учнями спеціалізованої художньої академії, тож вільний від навчання час приділяли практиці живопису. Водночас за свої заслуги у творчій діяльності художники отримують можливість подорожувати за кордон, зокрема, завдяки цьому Федір Кричевський та Іван Мясоедов у 1902 р. як рисувальники з офіційною делегацією потрапляють на коронацію Едуарда VII до Лондона (Ароян, & Поліщук, 2022, с. 55). Така подорож вплинула на бачення творчості цих молодих художників, тому що дала їм змогу відвідати іноземні музеї та надихнутися новими мистецькими течіями, які в цей час панували в Європі. До того ж, вони побачили зовсім інше мистецтво – більш новаторське, з великою кількістю символічних елементів, яскравих кольорів і наявністю творчих експериментів. Імовірно, що така свобода самовираження не залишила байдужими Івана та Федора, тому згодом їхнє мистецтво набуває дедалі більше рис, притаманних живопису модернізму.

Набутий в іноземних подорожах досвід художники втілюють на практиці у Павленках. Саме тут відбувалися більшість їхніх творчих експериментів і тут вони ділилися ідеями один з одним. Взаємовпливи між митцями цього нового покоління стали яскраво помітними, адже, перебуваючи в неформальному об'єднанні "Сад богів", його учасники навчалися один в одного та сформували своєрідне мистецьке середовище. А Іван Мясоедов став натхненником цього художнього осередку, тож не дивно, що з його ініціативи чимало ідей поширювалося на інших учасників. Античною міфологією Іван Мясоедов захопився, як стверджує дослідник його творчості А. Коваленко,

ще з раннього віку. Це спочатку виявлялося в його спробах театральнo вразити глядачів, а вже згодом переросло в образотворче мистецтво (Коваленко, 2002, с. 65). Однак більш ґрунтовно Іван Мясоедов відображає античні сюжети на своїх роботах, уже перебуваючи на навчанні у професійних закладах художньої освіти. Першим таким місцем стало Олександрівське реальне училище (Овчаренко, & Кравченко, 2021, с. 146). Дещо згодом, із 1896 по 1901 рр., Іван розпочинає навчання художньому ремеслу вже у московському училищі живопису, скульптури й архітектури. Там доля його звела з іншим відомим митцем – Федором Кричевським. Юнакам майже з п'ятнадцяти років судилося стати друзями та на певний час їхні життєві шляхи переплелися (Галян, 2016, с. 21). Згодом молоді художники разом проводили канікули в маєтку Григорія Мясоедова й удосконалювали під його керівництвом свої живописні навички. У батька Івана були власні методи навчання – він полюбляв кожен день рано-вранці близько шостої години будити хлопців, змушував їх робити зарядку в саду, а за цим починалися тривалі 5-6-годинні заняття малюванням з натури (Курчакова, & Бочарова, 2011, с. 4). У 1903 р. митці вирішують вступати до Вищого художнього училища при Імператорській академії мистецтв у Петербурзі, де якраз у цей час відкрив свою майстерню вже відомий на той час Ілля Рєпін, до якого й хотіли потрапити навчатися чимало молодих художників. Зазначений професійний художній заклад, на період їхнього навчання, уже підпав під реформування, тому учні академії отримали змогу самостійно обирати майстерню педагога, у якого вони хотіли навчатися. Проте Івану та Федору потрапити на навчання до Рєпіна не вдається, до того ж Кричевський сильно захворів, тому це ймовірно і стало однією із причин залишення ними академії (Мегик, Дмитренко, & Дорошенко та ін., 1979, с. 10). Проте, вже із 1907 по 1909 рр. Іван Мясоедов та Федір Кричевський повертаються на навчання до Імператорської академії мистецтв у майстерню баталіста Франца Рубо (Коваленко, 2002, с. 10). Однак, варто зауважити, що навчання в професійній художній академії сприяло підвищенню навичок Івана Мясоедова та Федора Кричевського як рисувальників, адже тут вони мали чималу практику малювання з натури.

Саме Вище художнє училище при Імператорській академії мистецтв здійснило досить відчутний вплив на творчі пошуки Івана Мясоедова, адже тут яскраво виявляється його зацікавлення античними сюжетами, міфологією, а також фізичними силовими вправами (Овчаренко, & Кравченко, 2021, с. 146). Зазначимо, що сам Іван Мясоедов мав досить міцну та спортивну статуру тіла, зі зростом близько 190 см й атлетичними формами. У період свого навчання він навіть досить серйозно займався спортом, зокрема підіймав тяжкі гіри та брав участь у змаганнях із важкої атлетики. У цій справі його також супроводжував успіх – Івану Мясоедову вдалося зайняти кілька призових місць і відзначитися відзнаками (Овчаренко, & Кравченко, 2021, с. 146). Любов до занять фізичними вправами не обмежувалися лише його перебуванням в академії – приїжджаючи у маєток батька на канікули та після закінчення навчання ця звичка у Мясоедова-молодшого залишається. Ба більше, він активно її впроваджує і для учасників неформального художнього об'єднання "Сад богів", які між заняттям живописом на свіжому повітрі вправляються з гірями та роблять інші вправи. Тому не дивно, що таке захоплення атлетизмом зрештою відображається й у живописі митців-учасників "Саду богів", де на полотні постаті античних героїв вони зображені із тренуваною спортивною статуєю.

Інша пристрасть Івана Мясоедова, яку він поширював у творчому середовищі "Саду богів" – так званий натуризм або нудизм – стиль життя, за якого його учасники не соромляться оголюватися публічно чи приватно. Незамінними в роботі митців об'єднання "Саду богів" були щоденні багатогодинні мистецькі практики на свіжому повітрі в саду. Художники практикувалися в написанні анатомії людського оголеного тіла, позували та організовували розважальні дійства за участі як художників, так і натурниць (Овчаренко, & Кравченко, 2021, с. 147). Час від часу учасники "Саду богів" здійснювали прогулянки околицями містечка повністю оголеними. Таким чином, формувалася зовсім інакший світогляд у середовищі учасників об'єднання: вони слідували за своїм зовнішнім виглядом та позбавлялися комплексів, адже після такого проведення часу стає простіше приймати себе таким як є та відкинути нав'язані іншими людьми стереотипи (Овчаренко, & Кравченко, 2021, с. 147).

З-поміж іншого живописні полотна художників – учасників неформального художнього об'єднання відзначаються певним впливом на них реалістичного методу. Це особливо проявилось у Івана Мясоедова й Федора Кричевського, зокрема завдяки їхній академічній освіті, та відобразилося у блискучому знанні анатомії людини. Їм вдавалося вдало вписувати людські постаті в побудовану композицію картини. Ще однією рисою стало їхнє тяжіння до монументальних робіт, що також дещо пізніше перейме інший митець – учасник "Саду богів" Всеволод Максимович.

Варто детальніше зупинитися на постаті Федора Кричевського, адже він більше знаний своїми полотнами на народну тематику, із зображенням традиційних атрибутів української культури. Як на митця, на Федора Кричевського вплинули нові художні тенденції, які сформувалися на рубежі століть і якими він мав змогу надихатися під час своїх закордонних поїздок для підвищення кваліфікації як художника (Павельчук, 2019, с. 13). У його творчості прослідковуються адаптація європейського модерну в поєднанні з українськими народними елементами. Проте менш відомими є його творчий доробок, на якому позначився вплив культурного середовища неформального мистецького об'єднання "Сад богів". Згадаймо хоча б його ранню роботу "Беатріче" 1911 р., на якій одним із яскравих візуальних елементів періоду античності є зображення лаврового вінка (рис. 1).

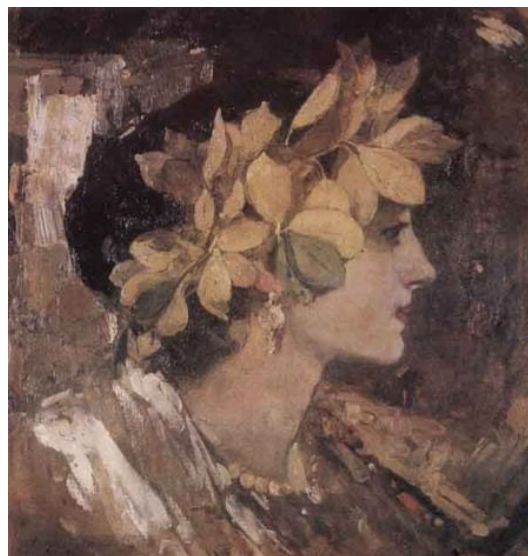

Рис. 1. Кричевський Ф. "Беатріче", 1911 рік. Національний художній музей України (архів)

Викликає особливу увагу дипломний проєкт Івана Мясоедова – "Похід аргонавтів за золотим руном". З одного боку, робота відповідає академічним принципам вищого закладу художньої освіти, але водночас тягнє до нового символізму, до міфотворчості та давніх культур. До роботи Іван Мясоедов поставився серйозно – підготував чимало ескізних замальовок, а сама картина, у підсумку, стала зразком монументального станкового живопису, адже мала розміри 226 x 461 см (Коваленко, 2002, с. 66). Однак нині доля оригіналу роботи достеменно невідома, згідно з даними Полтавського художнього музею, де вона зберігалася, картина вважається втраченою у роки Другої світової війни. У зв'язку із цим залишається можливість аналізувати тільки збережені ескізи, які також дещо відрізняються один від одного, що свідчить про спроби Івана Мясоедова підібрати найкращу композицію та ракурси. Митець передав один із давньогрецьких міфологічних сюжетів – історію про морське плавання давніх греків на кораблі "Арго" (що у перекладі з грецької звучить як "швидкий") до берегів далекої Колхіди. Згідно з міфом, греків очолював їх ватажок Ясон і метою їхньої тривалої подорожі був пошук так званого "Золотого руно".

На ескізі, датованому 1909 р., який нині зберігається у Національному художньому музеї України (рис. 2), зображено корабель "Арго" у бурхливих водах моря, можливо, навіть під час шторму. Художник відтворив метушню на борту судна, ймовірно, сталася якась надзвичайна подія, адже екіпаж має дуже заклопотаний вигляд і кожен виконує своє завдання. Викликають особливе зацікавлення чоловічі постаті на кораблі – частина з них зодягнена в обладунки (можна розпізнати

нагрудну кірасу та грецький шолом із чорним гребнем), тоді як решта осіб оголені. Неподалік від судна можемо бачити обриси шлюпки, яка чи то віддаляється, чи навпаки, наближається до "Арго", а один із членів екіпажу дещо нахилений у її бік, ніби виглядає або ж щось викрикує, про що може свідчити його повернута спиною до глядача поза. На перший погляд може видатися, що митець навмисно створює ефект хаотичності, проте, за детальнішого аналізу картини стає зрозуміло, що для кожної особи на судні відведено своє логічне місце. Значений вище ескіз Івана Мясоедова наштовхує на думку про те, що пози, жести та рухи написаних ним давніх греків були змальовані наживо з осіб його оточення та із фотографій його самого.

Морська тематика цікавила Івана Мясоедова не лише як наслідок його праці над дипломним проєктом. До прикладу, у роботі "Венеційські купці" (рис. 3), з колекції Бердянського художнього музею імені Ісаака Бродського (нині музей перебуває під російською окупацією, тому доля полотна невідома), зображений сюжет також стосується екіпажу на судні. Проте тут чітко розділені вельможі, що відпочивають з одного боку судна, та моряки, які дружно веслюють. Привертає увагу центральна постать картини – напівоголений чоловік, зі списом у руці, повернутий спиною до глядача. "Венеційські купці" – це ще одна робота (як і ескізи до "Аргонавтів") зроблена на вузькому, видовженому по ширині, полотні, по всьому периметру якого розміщені людські постаті. А самі герої картини зображені в чітко виражених, навіть дещо театральнорепертуарних, позах, ніби намагаючись привернути увагу до кожного з них, проте не викликаючи при цьому дисонансу (Коваленко, 2002, с. 115).

Рис. 2. Ескіз до роботи "Похід аргонавтів за золотим руном" Івана Мясоедова, 1909 р., полотно, олія. Національний художній музей України (фото Т. Калитенко)

Рис. 3. Мясоедов І. "Венеційські купці" (Aroian, 2023)

Міфологічні мотиви простежуються у роботі Івана Мясоедова над картиною "Амазонки". До неї автор також підготував чимало етюдів, зокрема замальовку "Голова амазонки у лілеях" (рис. 4). Привертають увагу широко розплющені блакитні очі та яскраво червоні губи дівчини.

Її обличчя залишається в тіні, тоді як основний акцент художник зробив на вінок із розкішних білих лілій на дівоочій голові. Імовірно, з роботою "Амазонки" Іван Мясоедов готувався до весняної виставки у майстерні Франца Рубо в академії (Коваленко, 2002, с. 14).

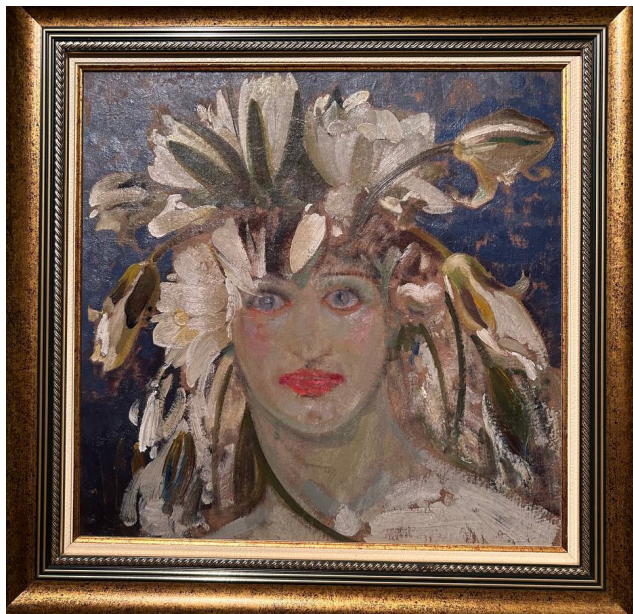

Рис. 4. Голова амазонки у лілеях.
Етюд до картини "Амазонки", картон, олія.
З колекції Полтавського художнього музею
імені Миколи Ярошенка (фото Т. Калитенко)

Крім того, Іван Мясоедов був досить вправним фотографом і мав власний фотоапарат. Це був досить новий винахід на той час, тож фотографія не претендувала на заміну живопису. Проте вона змогла стати непоганим допоміжним елементом для митця, адже допомагала зафіксувати певний момент, який згодом художник переносив на полотно. Отже, Іван Мясоедов як і сам виступав у ролі оголеного натурника для фото, так і фотографував інших учасників об'єднання. Деякі із цих світлин стали референсами для написання картин митців учасників "Саду богів". Водночас завдяки збереженням фотографіям дослідники мають змогу глибше вивчити діяльність учасників цього неформального об'єднання. Світлина яскраво передають захоплення молодих митців античністю та культом тіла. Сам Іван Мясоедов неодноразово позував у ролі одного з давньогрецьких богів. До прикладу, на одній зі світлин він зафіксований в образі оголеного Вакха-Діоніса (рис. 5). Варто детальніше зупинитися на символіці цієї роботи. Образ Вакха – молодшого з олімпійців і бога виноробства, належить до давньогрецької міфології, тому символічно його зображували із гронами винограду. Саме цей атрибут – вінок із винограду – й обрав для позування Іван Мясоедов. Безумовно, візуально Мясоедов в образі Вакха набагато ближчий до Вакха у виконанні Мікеланджело, ніж у Караваджо чи Рубенса. Те саме виноградне гроно, винна чаша та стильна корона із плюща на голові. Та це й не дивно, з огляду на захоплення Мясоедова саме античними сенсами та формами.

Не менш талановитим митцем був ще один учасник неформального об'єднання "Сад богів" Всеволод Максимович. Він також вступив до московського училища живопису, скульптури й архітектури, що допомогло йому розвинути свої навички в галузі живопису. Проте, як уже зазначалося, Всеволод чимало навчався художньому ремеслу та переймав досвід саме в Івана Мясоедова. Водночас у стилістиці, яку обрав для частини своїх робіт Всеволод Максимович, простежуються впливи грецького вазопису. Митець вписує античні сюжети у свої полотна, поєднуючи їх із власним розумінням символізму та

орнаментами. Досить часто у його картинах можна побачити серця, які або влітаються в загальну орнаментацию, або ж є захованими з-поміж інших геометричних фігур. Великоформатні полотна Максимовича, які переважно й були створені в період його перебування в об'єднанні "Сад богів" з 1912 по 1914 рр., вважаються найяскравішим виявом артнуво (стилю модерн) в українському мистецтві. Ба більше, у роботах Всеволода Максимовича проявилась досить цікава тенденція використання ліній – він нібито відмовляється від прямої лінії та навіть прямого кута і замінює їх на плавні згладжені орнаменти. Часто в нього помітними стають природні елементи (такі як стилізація квітів), а також чимало хвилястих ліній, що формують загальну картину. Своє бачення художньої творчості Всеволод Максимович реалізовував згідно з усіма тогочасними законами декоративного панно. З огляду на це в нього простежується і детально побудований передній план, і подібний до мозаїчного орнамент, навіть підібрана автором колористика (червона та чорна) створює відсилання до традицій давньогрецького вазопису (Соколовський, & Горбачов, 2022, с. 350).

Рис. 5. Іван Мясоедов у садбі в Павленках,
1900–1910-ті рр. Національний художній музей України (архів)

Отже, Всеволод Максимович зміг створити свій унікальний упізнаваний стиль. Сюжети його картин перегукуються з роботами Івана Мясоедова, а чимало постатей Всеволод змалював саме з фотографій Івана. Під впливом Івана Всеволод Максимович також захопився натурізмом. До прикладу, його робота "Оголені" 1914 р. (рис. 6) була, очевидно, написана з фото оголеного Івана Мясоедова (рис. 7). На полотні яскраво видно подібність у позі героя, а також тут зображені й інші учасники "Саду богів". Жінка за спиною головного героя картини дуже нагадує Любов Платонову – про це можемо судити із форми обличчя та коротко підстриженого волосся. Персонажі оповиті притаманним для Всеволода Максимовича візерунком із різних за розміром кілець. Водночас фігури героїв обвиті червоним намистом, а праворуч зображено завісу, що створює ефект сцени та додає театральності.

Особлива увага до відтворення людського тіла простежується і в інших полотнах Всеволода Максимовича. У роботі "Пристрасть" (рис. 8) 1913 р. художник навіть

передає форму грецьких амфор із зображеними на них посталями. Привертає увагу й атлетизм зображуваних чоловічої та жіночої фігур, що є прямим наслідком впливу неформального об'єднання "Сад богів" на Максимовича. Водночас митець додає і власне бачення до того, якою ж має бути готова робота – й таким чином йому вдається цікаво та органічно передати за допомогою кулеподібного орнаменту ефект хвиль і води. Сама композиція нагадує невеликий човен, а також видніється його щогла. На картині панують чорний, різні відтінки червоного кольору та подекуди темно-зелений. Тіла постатей оповиті квіткоподібним орнаментом, а їхні обличчя нагадують мармурові статуї. Погляд зображеного чоловіка направлений до дзеркала у формі серця, яке тримають руки поперед ним.

Портретний живопис займав окремий важливий щабель під час навчання у професійних художніх академіях. Практика написання пропорцій, анатомічної правильності обличчя відточувалася до деталей. Тож й учасники неформального художнього об'єднання "Сад богів" багато часу приділяли практиці малюнку саме з натури. Митці змальовували постаті один одного, а також створювали автопортрети, у яких простежується їхня авторська стилістика. Таким є "Автопортрет" Всеволода Максимовича (рис. 9), на якому він зобразив себе в елегантному чорному костюмі, ліва рука захована чи то за спину, чи то в кишеню, тоді як права тримає ціпок. Звернений до глядача погляд задумливий і дещо сумний, брови нахмурені, а губи міцно стиснені. Статура чоловіка, зокрема через широкі плечі та масивну шийку, видає у ньому людину, що займається фізичними вправами. Проте навіть сюди Максимович уписав його улюблену античну тематику – з-поміж чорнобілої орнаменталістики кілець простежується п'ять невеличких постатей, подібних до тих, що зобразив художник у згаданій вище роботі "Пристрасть". Трохи вище від них митець помістив два пробитих стрілою серця із зображенням черепа всередині: одне з них під правою рукою чоловіка, інше – над правим плечем. Можливо, так Всеволод Максимович намагався передати свої невеселі думки, адже картина датується 1913 р., за рік до трагічної смерті молодого художника.

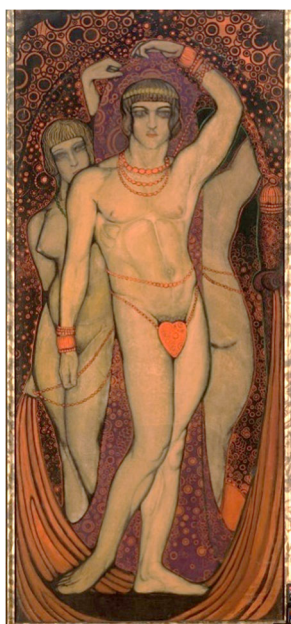

Рис. 6. Максимович В. "Оголені", 1914 р.,
полотно, олія, темпера.

З колекції Національного художнього музею України

Рис. 7. Іван Мясослов, фото, 1910-ті рр.
(Аничин, 2021, с. 270)

Рис. 8. Максимович В. "Пристрасть", 1913 р.,
полотно, олія, темпера.

З колекції Національного художнього музею України

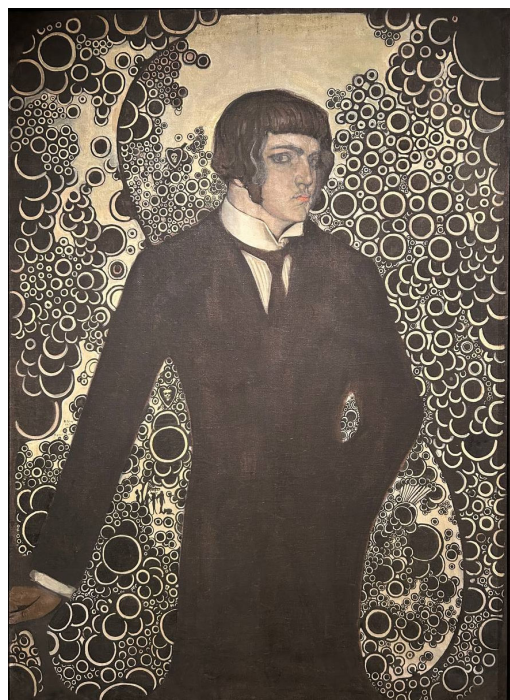

Рис. 9. Максимович В. "Автопортрет", 1913 р.,
полотно, олія, темпера.

З колекції Національного художнього музею України
(фото Т. Калитенко)

"Автопортрет" пензля Івана Мясоедова (рис. 10) виконаний у притаманній йому стилістичній манері. Автор поєднує в ньому кілька технік: своє обличчя художник детально промальовує, створюючи ефект гладкості, проте для одягу та фону використовує ефект шорохування – накладаючи мазок за мазком. Художник підібрав гармонійні урівноважені кольори – м'який відтінок тілесно-рожевого для зображення сорочки, світло-зеленого та яскраво жовтого для фону.

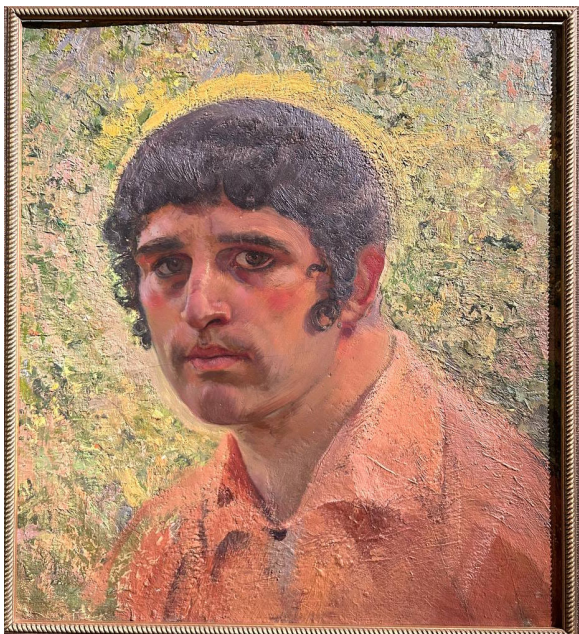

Рис. 10. Мясоедов І. "Автопортрет", картон олія.
З колекції Полтавського художнього музею
імені Миколи Ярошенка (фото Т. Калитенко)

Дискусія та висновки

Підводячи підсумки цього дослідження, можемо зауважити про особливу важливість діяльності такого неформального художнього об'єднання як "Сад богів" для української культури. Митцями було створено свій унікальний стиль, що перегукується з європейськими тенденціями. Автору статті імponує, що останнім часом нарешті починають з'являтися комплексні наукові дослідження, що охоплюють діяльність митців – учасників "Саду богів" разом, адже до цього основну увагу приділяли окремим постатям. До прикладу, Анатолій Коваленко у 2002 р. захищав дисертаційне дослідження на тему "Творча спадщина І. Г. Мясоедова (дослідження методу стилетворення в українському образотворчому мистецтві початку XX століття)" (2002). Це була одна з перших ґрунтовних робіт сучасної української історичної науки, що окремо розглядає й аналізує творчість Івана Григоровича Мясоедова. Автор кризь призму його мистецького доробку відтворює й діяльність багатьох інших майстрів.

За минулі роки було проведено кілька виставок живопису як Івана Мясоедова, так і Федора Кричевського. Це, зокрема, виставка "Іван Мясоедов та його доба" (Курчакова, & Бочарова, 2011), що проходила з 9 грудня 2011 по 5 лютого 2012 роки у Полтавському художньому музеї "Галерея мистецтв" імені Миколи Ярошенка. Її результатом стало видання каталогу з представленими зображеннями робіт зазначених митців. Також активізувалася діяльність Національного художнього музею України з представлення виставки живопису української сецесії, де експонуються зокрема роботи Всеволода Максимовича.

На своїх живописних полотнах митці – учасники об'єднання малювали сюжети давньогрецької міфології, досить часто вони й самі в цей час позували у вигляді античних богів і богинь. Тому в їхніх роботах можна побачити тяжіння до давньогрецької тематики й символічні елементи, такі як лаврові вінки, зображення відповідного одягу на грецький манір та навіть обладунків і шоломів. Роботи митців об'єднання є яскравим утіленням символізму, запозиченого з епохи античності. Також митці своєю поведінкою нагадували давньогрецьких богів, яких вони ж і зображали, адже художники не соромилися ходити голяка, надягати на себе прикраси, подібні до поширених у стародавній Греції та цікаво проводили своє дозвілля. Про це та про іншу діяльність учасників об'єднання "Сад богів" описали у своїй статті О. Овчаренко й А. Кравченко "Сад богів" – місце народження талантів" (Овчаренко, & Кравченко, 2021) опублікованої у квітні 2021 р. Автори дійшли висновків, що деякі постаті на своїх полотнах художники – учасники об'єднання писали один з одного та зі своїх фотографій, а також чимало сюжетів у їхніх роботах повторюються. Нещодавно завдяки зусиллям А. Арояна й О. Мушинської було створено документальний фільм, присвячений діяльності талановитого полтавського митця – Івана Мясоедова та творчому доробку митців цього об'єднання (Aroian, 2023). Фільм під назвою "Сад богів" розповідає про період життя Івана Мясоедова, тобто від середини 1890-х і до 1919 р., та створення ним неформального культурно-мистецького об'єднання "Сад богів". Фільм демонструє раніше невідомі факти із життя митця та фотографії з ексклюзивного архіву родини художника та його найближчих друзів.

Отже, розроблення науковцями досліджуваної проблеми зараз тільки розпочинається. Проте на тлі процесів деколонізації виникає потреба більш комплексного аналізу та повернення імен митців, яких російська федерація умисно намагалася стерти з пам'яті та привласнити собі.

Подяки, джерела фінансування. Висловлюємо подяку науковому керівнику Іваницькій Лілії – кандидату історичних наук, доценту кафедри історії мистецтв Київського національного університету за допомогу під час підготовки статті.

Список використаних джерел

- Аничин, Є. М. (2021). Українська ідентичність, писана світлом. У *Полтавщина другої половини XIX – початку XX століття* (Ч. 2). ТОВ "АСМІ".
- Ароян, А. (2023). Витоки художньої освіти в Полтаві. *Формула творчості: теорія та методика мистецької освіти*, 160–162.
- Ароян, А., & Поліщук, Т. (2022). Формування творчого методу художника Івана Мясоедова. *Українська академія мистецтва*, 32, 53–58.
- Галян, Г. (2016). *Розповіді про мистецьку родину Кричевських*. ТОВ "АСМІ".
- Коваленко, А. І. (2002). Творча спадщина І. Г. Мясоедова (дослідження методу стилетворення в українському образотворчому мистецтві початку XX століття) [Неопубл. дис. канд. мистецтвознавства]. Львівська академія мистецтв.
- Курчакова, О. М., & Бочарова, С. І. (Упоряд.). (2011). *Іван Мясоедов та його доба*. Говоров С. В.
- Мегик П., Дмитренко М., Дорошенко В., Рожок С., Струтинська М., & Шиприкевич С. (Ред.). (1979). *Нотатки з мистецтва* (19-те вид.). Об'єднання Мистців Українців в Америці у Філадельфії.
- Овчаренко, О., & Кравченко, А. (2021). "Сад богів" – місце народження талантів. *Молодий вчений*, 4(92), 145–149.
- Павельчук, І. (2019). *На перехресті модерну: Федір Кричевський на шляху до постімпресіонізму* (2-ге вид.). Видавничий дім "Києво-Могилянська академія".
- Соколовський, В., & Горбачов, Д. (2022). *Мистецтво світу. Внесок України*. Видавець Бихун В. Ю.
- Aroian, A. (2023). Сад богів. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=IpcyNPWd280>

References

- Anychyn, Ye. (2021). Ukrainian identity is written in light. In *Poltava region of the second half of the 19th and early 20th centuries* (Part. 2). TOV "ASMI" [in Ukrainian].

Aroian A., & Polishchuk T. (2022). Formation of the creative method of artist Ivan Miasoedov. *Ukrainian Academy of Arts*, 32, 53–58 [in Ukrainian].

Aroian, A. (2023). Garden of gods. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=IpcyNPWd280>

Aroian, A. (2023). The origins of art education in Poltava. *Formula of Creativity: Theory and Methodology of Art Education*, 160–162 [in Ukrainian].

Halian, H. (2016). *Stories about the artistic Krychevsky family*. TOV "ASMI" [in Ukrainian].

Kovalenko, A. I. (2002). The creative heritage of I. G. Myasoyedov (a study of the style-forming method in Ukrainian fine art of the early 20th century) [Unpublished doctoral dissertation candidate of Art Studies]. Lviv Academy of Arts [in Ukrainian].

Kurchakova, O., & Bocharova, S. (Compl. by). (2011). *Ivan Miasoyedov and his era*. Govorov S. V. [in Ukrainian].

Megyk, P., Dmytrenko, M., Doroshenko, V., Rozhok, S., Strutynska, M., & Shyprykevych S. (Eds.). (1979). *Notes on Art* (19th ed.). Association of Ukrainian Artists in America, Philadelphia Branch [in Ukrainian].

Ovcharenko, O., & Kravchenko, A. (2021). "Garden of the gods" – a birthplace of talents. *Young Scientist*, 4(92), 145–149 [in Ukrainian].

Pavelchuk, I. (2019). *At the crossroads of modernism: Fedir Krychevsky on the way to post-impressionism* (2nd ed). Publishing House "Kyiv-Mohyla Academy" [in Ukrainian].

Sokolovskiy, V., & Horbachov, D. (2022). *Art of the World. Ukraine's Contribution*. Publisher Bykhun V. Yu [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 10.03.25
Прорецензовано / Revised: 01.05.25
Схвалено до друку / Accepted: 17.05.25

Tamila KALYTENKO, Master's Student

ORCID ID: 0009-0009-4194-5741

e-mail: kalytenko714@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE REPRESENTATION OF MYTHOLOGICAL PLOTS IN WORKS OF THE PARTICIPANTS OF THE INFORMAL ART ASSOCIATION "GARDEN OF GODS"

Background. *At the beginning of the 20th century, the young generation of Ukrainian artists was in the process of creative exploration and professional development. This was a time of artistic transformation when old trends were being replaced by new ones. The realistic approach in painting gradually ceased to be dominant, as artists begin to use symbolism in their artworks. So, against the background of such changes, an informal art association called "Garden of gods" emerged and developed in the Poltava region, bringing together individuals interested in mythology, athleticism, and they depicted of such themes in their works.*

The relevance of this topic is explained by the need for a comprehensive analysis of the artistic legacy of the association's participants, as "Garden of gods" remains a unique phenomenon in Ukrainian culture. The aim of this article is to explore the mutual influences among the artists within the association and to analyze their representations of ancient Greek mythological narratives in their works.

Methods. *This study employs an anthropocentric approach, focusing on both the individual artists of the "Garden of gods" association and their artistic works reflecting mythological narratives. A stylistic method is used to analyze the creative works of the association's participants. Additionally, the research integrates principles and methods of historical-anthropological analysis in combination with biographical, iconographic, historical-analytical, figurative, and semiotic approaches.*

Results. *A detailed analysis of the early works of "Garden of gods" association members – Ivan Miasoedov, Vsevolod Maksymovych, and Fedir Krychevskiy – was conducted, focusing on their depiction of mythological themes in painting. Additionally, the study identified mutual influences of these artists on each other, which reflected in their artworks.*

Conclusions. *The informal cultural and artistic association "Garden of gods" emerged as a fascinating and innovative phenomenon in 20th-century Ukrainian art. A whole generation of artists within the group explored mythological themes from antiquity, sought the concept of "eternal beauty," and strived to move beyond strictly academic norms to develop their own artistic style. Analyzing their artistic journeys highlights the impact of various factors on the early stages of their work, while their shared painting practice in Pavlenky, Poltava region, contributed to both their professional growth and artistic innovation.*

Keywords: "Garden of gods", informal association, Ivan Miasoedov, Vsevolod Maksymovych, antiquity, Ancient Greek mythology.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 82-92+32(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.7>

Віктор КОЛЕСНИК, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України

ORCID ID: 0000-0003-4696-0747

e-mail: kolesnykvf@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Оксана ЧЕБЕРЯКО, д-р іст. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-1563-9611

e-mail: cheberyako@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

З НАДІЄЮ І РОЗЧАРУВАННЯМ:

І ДУМА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Вступ. Проаналізовано публіцистичні праці Михайла Грушевського, у яких відображено авторське сприйняття й осмислення виборів до І Думи, Українського парламентського клубу, розкриті певні особливості фракції автономістів, причини розпуску І Думи, результати і значення її діяльності.

Методи. Застосовано методи аналізу, систематизації та узагальнення суспільно-політичної публіцистики на основі принципів історизму й об'єктивності.

Результати. Аналіз публіцистики Михайла Грушевського свідчить, що вчений зробив свій вагомий внесок в історіографічне осмислення І Думи. Зокрема, він визнав недосконалість виборчого законодавства (куріальна система виборів), що обмежувало можливості для українських народних мас, визначив особливості виборчої кампанії в Україні, здійснив аналіз й оцінку депутатського корпусу І Думи, українського представництва в ній. У публіцистиці під кутом українських інтересів розглянуто створення українського парламентського клубу в І Думі, визначено особливості складу фракції автономістів, піддано критиці позицію депутатів, які допускали поділ народностей на "зрілі" й "незрілі", подано авторське сприйняття її діяльності, розпуску та значення.

Висновки. Суспільно-політична публіцистика Михайла Грушевського стала важливою складовою першого періоду історіографії І Держаної думи. В авторських статтях і матеріалах під кутом українських національно-політичних інтересів розглянуто важливі аспекти, пов'язані з виборчим процесом, депутатським складом Думи, Українським парламентським клубом, фракцією автономістів. Сформовано загальну оцінку її діяльності та значення.

Ключові слова: публіцистика, І Дума, Михайло Грушевський, Україна, історіографія.

Вступ

Суспільна криза, що особливо виявилася в революційних подіях 1905 р., змусила російський самодержавний уряд здійснити поступки конституційного характеру і запровадити представницький законодавчий орган – Державну думу, нижню палату парламенту, а його верхньою палатою була Державна рада. Уперше за багато століть Російська імперія перейшла до конституційного ладу, з яким прогресивна громадськість пов'язувала надії на законодавче реформування всіх сфер суспільного життя. Упродовж 1906–1917 рр. було чотири скликання Державної думи. Натепер існує величезна думська історіографія. Достатньо зазначити, що лише після проголошення незалежності України українські аспекти думської тематики знайшли широке висвітлення в цілій низці праць істориків О. Білокона, І. Бурди, А. Глушковецького, В. Доморослого, О. Коника, В. Милька та ін. (Білокін, 2001; Бурда, 2004; Глушковецький, 2010; Доморослий, 2013; Бурда, 2013; Милько, 2016). У їхніх дослідженнях підбито і певні історіографічні підсумки. Проте, ми вважаємо, в історіографічних оглядах недостатньо повно автори характеризують перший період становлення думської історіографії, що хронологічно охоплює 1906–1917 рр. Його характерною ознакою було переважання політико-публіцистичних праць, зокрема і відомих українських громадсько-політичних діячів, депутатів Думи від українських губерній. Публіцистика, як відомо, використовується не лише як історичне, а також і як історіографічне джерело. Однак поки що практично майже відсутні спеціальні розвідки, присвячені історіографічному значенню згаданих публіцистичних праць. Частково цю прогалину заповнює стаття, опублікована в "Українському історичному журналі" (Колесник, & Чеберяко, 2024, с. 62–77). Водночас поглиблення знань про зміст першого періоду думської історіографії вимагає

аналізу суспільно-політичної публіцистики окремих представників українського національно-політичного руху, які активно реагували на всі події суспільно-політичного життя, друкували на сторінках газет і журналів матеріали, пов'язані з діяльністю Думи, висловлювали у зв'язку із цим під кутом національно-політичного виміру свої погляди й оцінки. Значне місце думська проблематика займала в публіцистиці М. Грушевського. Так чи інакше вона присутня у понад 40 статтях та повідомленнях (підрховано авт.) Михайла Сергійовича, з яких половина пов'язана з І Думою. І це не випадково, адже М. Грушевський брав активну участь в організації видання Українського парламентського клубу в І Думі – "Українського вісника", – надавав організаційну допомогу українській думській фракції, був її ідеологом, розробляючи програму децентралізації Росії на засадах національно-територіальної й обласної автономії. З'ясування значення публіцистики М. Грушевського (вона зібрана в перших томах 50-ти томного зібрання) у висвітленні думської проблематики дасть змогу розширити уявлення про зміст її першого історіографічного періоду та повніше розкрити роль визнаного провідника українського національно-політичного руху у сприйнятті й осмисленні парламентарного життя в Росії на початку ХХ ст.

Методи

Авторами під час дослідження застосовано методи аналізу, систематизації та узагальнення суспільно-політичної публіцистики на основі принципів історизму й об'єктивності.

Результати

Розглядаючи процес виборів у І Думу, М. Грушевський насамперед наголошував на недосконалому виборчому законодавстві, в якому була застосована система класового представництва (куріальна система), що себе вичерпала і ще більше зіпсована фактичним вилученням взагалі величезної маси українського населення від

© Колесник Віктор, Чеберяко Оксана, 2025

участі у представництві (Грушевський, 2002, с. 436). Законодавством, зокрема, по суті, були обмежені можливості представництва для українських народних мас на Правобережній Україні, де селяни становили "лише близько третини виборців, тимчасом як інші дві третини належали землевласницькому класові й міщанам" (Грушевський, 2002, с. 436). При цьому для селян діяла форма багатоступеневих виборів. М. Грушевський подав загальну оцінку виборчого законодавства під кутом зору інтересів українського народу. "Коли я вникаю в умови, створені для українського народу Росії новим законом про представництво, – підсумовував Михайло Сергійович, – то воно нагадує щось на зразок нового бар'єра для українського народу, який пропонують подолати українцям, аби вони ще раз довели свою життєздатність. Я не сумніваюсь, що наш народ урешті-решт подолає і цей бар'єр" (Грушевський, 2002, с. 437). Проте далі, як професійний історик, який добре знав багатостраждальну долю українського народу під гнітом Московії та Російської імперії, М. Грушевський з відчуттям глибокого болю в серці запитував: "Та коли ж, нарешті, закінчиться для цього багатостраждального народу період створення штучних перепон і настане час вільного розвитку?" (Грушевський, 2002, с. 437). Історія дала позитивну відповідь на це питання через 85 років, коли було проголошено суверенітет України. Проте путінська рашистська федерація, розв'язавши проти України у 2014 р. геноцидну війну, знову прагне повернути українців в імперське рабство росії (збережено орфографію авторів).

У публіцистиці М. Грушевського відображено особливості виборчої кампанії до І Думи в Україні, участь у виборах політичних партій, їхню тактику. Загалом вибори в Україні, зазначав М. Грушевський, були проведені без усякої майже передвиборчої агітації, мітингів і програмних дебатів (Грушевський, 2002, с. 448), а політичні партії виборчу кампанію майже не використали (Грушевський, 2002, с. 360). Ліві соціал-демократичні та соціал-революційні течії загалом поставили свою партійність вище від спільних національних інтересів і своїм абсентеїзмом (ухиленням від участі у виборах) ослаблювали національні домагання українських поступових сил (Грушевський, 2002, с. 375). Лише на Полтавщині та почасти в Києві Українська демократично-радикальна партія здійснювала деяку виборчу агітацію і провела до Думи свого кандидата В. Шемета. Однак і тут українці проходили як кандидати партійних блоків, переважно як кандидати партії "народної свободи", або як кандидати селянські, безпартійні (Грушевський, 2002, с. 360). З огляду на це до І Думи пройшли нові, невідомі люди, без партійної приналежності і їхнє залучення до української національно-політичної та культурно-економічної програми, як вважав М. Грушевський, стає дуже важливим (Грушевський, 2002, с. 349).

М. Грушевський констатував втручання адміністрації і влади у виборчу кампанію. У статті "З Державної Думи. З вражіння і помічень" він вказує, що мало того, що виборчий закон "виключив від участі в Думі цілий ряд елементів", уряд на практиці доклав зусиль, щоб усунути різними способами тих, у кому вбачав опозиційних кандидатів. Для цього використовували позови до суду за вчинки проти закону про пресу. Такі позови позбавляли права вибору. Окрім того, відбувалися заборони проведення зборів з метою передвиборчої агітації, обмеження права слова тощо. Тим самим уряду вдалося не допустити до Думи багатьох провідників опозиційного руху (Грушевський, 2002, с. 353–354). Під пильним "контролем" органів влади відбувалися, зокрема, вибори на

Волині та Поділлі. А вибрані під наглядом уряду подільські посли навіть у Петербурзі були поселені "на одній із казньонних квартир", під офіційним, коли не офіційним наглядом..." (Грушевський, 2002, с. 351).

Не маючи остаточної статистики щодо загальної кількості обраних до Думи депутатів (без урахування депутатів, які обрані й обираються від Сибіру, де вибори продовжувалися ще у травні-червні 1906 р., й Кавказу), М. Грушевський загалом проаналізував склад депутатів І Думи за віковим, соціальним, освітнім і деякими іншими параметрами. Насамперед він відзначив достатньо молодий вік переважної більшості депутатів. З уже обраних 448 осіб лише 66 депутатів (15 %) мали понад 50 років, а 215 були молодшими 40 років (47 %). Молодші представники в І Думі, наголошував М. Грушевський, прийшли насамперед від опозиційних і революційних сил, що особливо помітно серед депутатів із селянського та робітничого середовища. Середній вік у "трудовій" групі, наприклад, становив 35 років, у конституційно-демократичній – 41 рік. Проте М. Грушевський визнавав, що якби виборчий закон не ставив вимог до віку, то середній вік депутатів був би ще нижчим (Закон про вибори в Державну думу від 11 грудня 1905 р. позбавляв виборчих прав осіб, молодших 25 років, жінок, учнів, військових, визнаних у злочинах, та деякі інші категорії населення). Водночас Михайло Сергійович наголошував, що недовіра до "панів", що особливо сильно виявилася в Україні (Київщина, Полтавщина, Поділля), забезпечила в І Думі перевагу депутатів-селян (204, майже половина із 448 депутатів – 45 %). Досить високим для держави, де неписьменні становили майже 30 %, а в деяких губерніях понад половини, М. Грушевський вважав освітній рівень депутатів, 60 % яких мали середню або вищу освіту. Щодо професійного складу депутатів Думи, то, на думку М. Грушевського, у ній гірше, ніж можна було сподіватися, були представлені професори університетів й інших академічних інституцій, приват-доценти, разом 3 %. Це зумовлювалося тим, що професори, як і всі, хто перебував на державній службі, мали відмовитися, ставши депутатом, від своїх посад. Як селянські депутати до І Думи пройшли 23 народні вчителі. Обрання до І Думи лише 14 депутатів від міських робітників М. Грушевський частково пояснював агітацією за бойкот виборів, яку здійснювали соціал-демократи і соціал-революціонери (Грушевський, 2002, с. 353–354). Водночас Михайло Сергійович звернув увагу на ще одну особливість результатів виборів до І Думи. Як відомо, Закон від 11 грудня 1905 р. передбачав непрямі вибори за куріальною системою і загалом позбавляв виборчого права частину жителів імперії. М. Грушевський вважав його недосконалим і наголошував, що І Дума вибрана "лише півзаконно, на підставі неповного виборчого права і з різними надужиттями" (Грушевський, 2002, с. 359). Якраз завдяки куріальній системі дві народності в ході виборів, підкреслював Михайло Сергійович, виявилися привілейованими. Насамперед державна великоруська народність, що становить меншу половину населення в державі, але отримала 60 % депутатів (265 з уже обраних 448). А інша – польська, що "завдяки своїй економічній перевазі і привілейованому становищу в деяких краях" отримала 14 % депутатських місць (51), тимчасом як польське населення становить менше 8 % у державі. Щодо української народності, то вона отримала лише 14 % депутатів (62), але українське населення досягає 19 % в усьому населенні держави (Грушевський, 2002, с. 354).

М. Грушевський загалом позитивно оцінював склад парламентського представництва від України в І Думі й у зв'язку із цим висловлював надію на краще майбутнє України в конституційних умовах. Він зауважував, що "...перша парламентарна репрезентація російської України зробила на мене враження добре – є в ній елементи цінні й надійні. Зокрема українське селянство показує таку величезну – як на обставини свого життя – силу інтелігенції, політичного й суспільного розуміння, горожанського виховання, що повинно розвіяти всякі песимістичні гадки щодо будучності російської України в ліпших конституційних обставинах" (Грушевський, 2002, с. 349–352). За своїм складом І Дума "вийшла ліпша, ніж хтось міг сподіватися. ...Дума вийшла наскрізь опозиційна" (Грушевський, 2002, с. 355). Провідною партією в І Думі М. Грушевський вважав партію кадетів (Грушевський, 2002, с. 363).

У своїй публікації "У українських послів російської Думи" (травень 1906 р.) Михайло Грушевський визнає Український клуб у І Думі осередком українських інтересів, першим початком "парламентського життя російського українства" (Грушевський, 2002, с. 349). Цю думку він підтвердив і в статті "Дума і національне питання", наголосивши, що серед українських депутатів, обраних від кадетської партії, так і серед селянських депутатів знайшлося чимало свідомих українців, які мали спільне бажання забезпечити національні і політичні права українському народові (Грушевський, 2002, с. 360). Під кутом українських інтересів Михайло Грушевський подав характеристику складу українського клубу. Він зазначав, що із 44 депутатів української думської фракції (Грушевський, 2002, с. 360) зі стійкими національними переконаннями є представники української інтелігенції: чернігівський посол І. Шраг, полтавські послы П. Чижевський і В. Шемет, київський – М. Біляшівський. Усі вони стоять на ґрунті програми Української радикально-демократичної партії (Грушевський, 2002, с. 349, 351). Водночас до української думської фракції записалися послы-інтелігенти з українських територій, які належали до російської партії кадетів, але вважали себе репрезентантами українського краю. Це М. Ковалевський із Харкова, І. Присецький з Полтави, Г. Здановський, Є. Шольц і Ф. Штейнгель із Києва, О. Свечин з Чернігова та ін. Із 22 депутатів, які записалися до української думської громади уже на її першому зібранні 1 (14) травня 1906 р., Михайло Грушевський називає також 13 депутатів-селян: С. Таран, М. Дяченко, Г. Зубченко, М. Онацький, Л. Литвин, А. Тесля, А. Грабовецький, П. Куриленко, Т. Нестеренко, М. Филоненко, З. Вировий, О. Возовик, І. Лисенко. А на зборах парламентського клубу 16 травня перевага селян зросла завдяки семи подільським послам-селянам, серед яких були: І. Гнатенко, Л. Стефанюк, І. Заболотний, В. Бей, А. Рибачок, П. Богач, А. Гринюк (Грушевський, 2002, с. 349). Характерно, що всі депутати від села, за винятком А. Теслі, вихованця агрономічної школи, зазначав М. Грушевський, говорять українською "переважно дуже гарно, ... без сліду впливів зросійщення" (Грушевський, 2002, с. 352). Серед депутатів-селян М. Грушевський виділяє як глибоко переконаних українців І. Тарасенка, Г. Зубченка, М. Онацького, ділиться хорошим враженням, яке справив на нього подільський депутат Л. Стефанюк. Загалом Михайло Сергійович визнавав тісні контакти української фракції в І Думі з парламентськими фракціями трудовиків і кадетів: "багато членів української фракції належали до трудової групи першої Думи, інші – знов до кадетської" (Грушевський, 2005а, с. 225).

Ураховуючи приналежність частини депутатів з інтелігенції в Українському парламентському клубі І Думи до партії кадетів, а селян – до так званої "трудової групи", Михайло Сергійович наголошував на важливості об'єднання усіх членів клубу в одній партії зі спільною політичною і національною програмою (Грушевський, 2002, с. 360). А вже українці, обрані до Думи як члени інших політичних партій, зв'язані партійною дисципліною і програмами тих партій (Грушевський, 2002, с. 371). Ба більше, у статті "Нова дума і українці" він, очевидно, ураховуючи уже наявний досвід, прямо заявляв, що обрання українських депутатів через блоки з російськими партіями негативно позначається на свободі діяльності цих депутатів. Тому "...українці на виборах не повинні виступати членами російських партій" (Грушевський, 2005b, с. 11–12). Цю думку М. Грушевський ще раз висловив напередодні виборів до ІІ Думи у статті "При кінці року". Він констатував, що на попередніх виборах українці виступали переважно як члени інших неукраїнських партій. І це стало потім головною причиною, що вони і в І Думі не могли об'єднатися в українську партію або український політичний міжпартійний клуб, бо належали до інших партійних організацій. З огляду на це кожен українець – виборець чи кандидат на посла – має виступати виразно як українець і член української партії чи політичної групи. А у процесі створення міжпартійних союзів кандидати-українці мають залишатися "членами українських партій, а не вступати в партії інші" (Грушевський, 2005а, с. 9). Автор статті розглядав такий підхід не лише як виборчу тактику, але і як важливий чинник виховання в українському суспільстві національного почуття і поширення в його найширших колах понять національної солідарності й національної дисципліни. Проте всі українські партії і політичні групи, як вважав М. Грушевський, мали зійтися на ґрунті національних інтересів "...поступово-демократичного українства, яке одне тільки може бути основою українського руху..." (Грушевський, 2005а, с. 9).

Михайло Грушевський визнавав важливість співробітництва Українського парламентського клубу І Думи з петербурзькою українською громадою (т. зв. політичним українським клубом). Він зазначав, що раз на тиждень, а то і частіше проходили спільні засідання на яких обговорювалися питання української автономії, як спільної основи для українських депутатів різних напрямків і партій, запропонований депутатами "партії народної свободи" проєкт аграрної реформи, який викликав великий інтерес депутатів-селян та ін. Ці спільні зібрання українських депутатів з політичним українським клубом в Петербурзі Михайло Грушевський вважав політичною школою для послів-селян (Грушевський, 2002, с. 349–350). Політичну цінність Українського клубу в І Думі Михайло Сергійович убачав у тому, що через цю парламентську структуру український народ мав можливість заявляти свою солідарність із прагненнями до політичного й соціального оновлення Росії, з боротьбою за нього (Грушевський, 2005b, с. 14).

М. Грушевський був ідеологом української парламентської громади в І Думі, надавав їй величезну допомогу, обґрунтовував необхідність децентралізації Російської імперії на засадах національно-територіальної автономії та федералізму. У зв'язку із цим він у статті "Дума і національне питання" зупиняється на певних особливостях парламентської фракції Союзу автономістів (утворена 11 травня 1906 р., об'єднувала 120 членів Державної думи, представників народі Росії). Зокрема, М. Грушевський зазначав, що парламентська група автономістів "ставить собі за мету "взаємну підтримку й

захист" народностей Росії, які прагнуть до здійснення автономії національно-територіальної чи обласної "на демократичних засадах" (Грушевський, 2002, с. 421). Він визнавав, що організація в І Думі солідної фаланги націоналістів-федералістів (у ній активно працювали українці), які висунули вимогу перебудови Росії на засадах національно-територіальної й обласної автономії, викликала в багатьох невдоволення і тривогу (Грушевський, 2005b, с. 145). Водночас фракція автономістів у Державній думі, зауважував М. Грушевський, не вирізнялася єдністю. У ній поряд з оборонцями "чистої національно-територіальної автономії" засідають екстериторіалісти – жидаї, оборонці обласної автономії – великоросіяни окраїн (козацьких областей Сибіру) і поляки, що також приймають не етнографічний, а обласний принцип автономії" (Грушевський, 2002, с. 361). Крім того, депутатів фракції Союзу автономістів розділяли різні класові й економічні погляди. Достатньо лише зауважити, що в цій парламентській групі перебували "волинські посліди-поляки, обрані розбійничим способом, – пани, ославлені як останні гнобителі й висисувачі місцевої селянської, української людності, й українські депутати, що в обороні селянських інтересів ідуть якнайдалше" (Грушевський, 2002, с. 361). М. Грушевський констатував, що польська репрезентація народних демократів у групі автономістів не додає їй моральної сили й популярності та розхолоджує багатьох у відносинах з нею. Адже поляки не лише зайняли особливу позицію щодо питання про автономію ("автономія передусім для Польщі"), але й виявляли відкрити або приховану опозицію щодо земельної реформи (Грушевський, 2002, с. 361, 362). М. Грушевський категорично не сприймав позицію тих автономістів, які з трибуни парламентської фракції проголошували, що "вимоги автономності для одних народностей уже визріли, а для інших ще не визріли", або "до вимоги автономії загалом додають зауваження: "а передусім автономія Польщі"" (Грушевський, 2002, с. 422). Це був прямий закид у бік польської депутатської групи народолюбів. Розглядаючи у статті "Про зрілість і незрілість" програму Союзу автономістів, затверджену 11 травня 1906 р. на засіданні його фракції в І Думі, Михайло Сергійович застерігав: якщо "допустити поділ народностей на "зрілі" й "незрілі", а вимоги автономії на такі, що треба задовольнити "передусім", і такі, які можна відкласти на невизначений час до отримання ними атестату зрілості, то разом з тим пропадає вся єдність інтересів, яка змусила об'єднатися в один парламентський клуб представників усіх недержавних народностей Росії, втрачає сенс існування такого союзу" (Грушевський, 2002, с. 422). Проте польські депутати розглядали питання автономії не під кутом загальної перебудови російської держави, а як російсько-польську справу, як розв'язання "наболілого польського питання", а не як нероздільну частину питання про становище недержавних народностей Росії загалом (Грушевський, 2005b, с. 25). Згодом, коли польські депутати внесли до ІІ Думи законопроект про автономію Польщі, Михайло Сергійович прямо вказував, що вони своєю вимогою надання автономії насамперед Польщі якраз і поділяють народності Росії на "зрілі" і "незрілі". "Вірні своїй традиції – дивитися на себе як народ історично і культурно привілейований, – писав він у статті "Польський законопроект автономії й українці", – вони відлучають себе як націю зрілу від інших "незрілих" недержавних народностей Росії і жадають не загальної перестрою Росії на основі національно-територіальної та обласної автономії, а автономії тільки для себе" (Грушевський, 2005b, с. 25).

М. Грушевський укотре наголошував, що не можна ділити народності на "зрілі" і "незрілі", а національні питання – на нагальні і другорядні. Він зазначав, що українці в реалізації ідеї автономії для всіх народів Росії бачать основу для їхнього вільного розвитку, а фракція автономістів у І Думі має домагатися перебудови Росії на засадах обласної та національно-територіальної автономії, виборювати права "для всіх недержавних народів і автономії як загального принципу" (Грушевський, 2002, с. 362). Для цього законодавчо мають бути визначені загальні принципи забезпечення національного самовизначення й національно-територіального та обласного самоуправління (Грушевський, 2002, с. 425). Водночас Михайло Сергійович констатував, що ліволіберальна численна провідна кадетська фракція (нараховувала 176 депутатських місць) зняла з програми І Думи питання "децентралізації державного устрою, переведення автономної організації областей і національних територій і розв'язання національного питання..." (Грушевський, 2002, с. 359). При цьому кадети мотивували свою позицію неповноправністю Думи, необхідністю забезпечення єдності під час розгляду актів про загальногромадянські свободи, а також тим, що розгляд цього питання "відіпхне багатьох депутатів, настрашених криками про розшарпання Росії автономістами" (Грушевський, 2002, с. 359). Хоча насправді кадети в І Думі вважали несвоєчасною реалізацію вимоги національно-територіальної та обласної децентралізації Росії, вони навіть не згадували про національно-територіальну автономію України, по суті, вважаючи українці незрілою народністю. Пізніше у 1914 р у своїй статті "Сіяння вітру" М. Грушевський у зв'язку з цим прямо заявляв: "Ми ...здавна розходилися з кадетськими політиками, рішуче виступаючи против поділу народностей на зрілі і незрілі, против вимагання яких-небудь атестатів національної стиглості, інтенсивності і напруження національного життя" (Грушевський, 2005a, с. 245). Загалом поступові російські кола, підсумовував Михайло Сергійович, сприймали національну й українську справу як другорядну, стверджуючи, що вирішуються основні питання політичного устрою Росії (Грушевський, 2005a, с. 223–224). Після розпуску І Думи М. Грушевський на основі уже набутого парламентського досвіду зробив висновок, що надіятися на справжню допомогу і щире співчуття до національно-політичних і культурних українських домагань з боку ліберальних і революційних російських партій не можна. Ба більше, ні російський конституційний чи революційний рух мало що можуть дати для задоволення українських домагань без свідомої праці і наполегливих домагань національно-свідомих українців (Грушевський, 2002, с. 371). Отже, Михайло Сергійович не покладався у розв'язанні національних проблем українців на співчуття і реальну, а не на слова, підтримку демократичних і революційних російських сил.

Супротив уряду Російської імперії, на думку Михайла Сергійовича, став однією з головних причин неефективної роботи І Думи. Ще перед скликанням Думи уряд забороняв їй доступ "до цілих областей законодавства "основними законами", на швидку руку спеченими і проголошеними за непорушні для Думи" (Грушевський, 2002, с. 356). Уряд обмежив Думу дуже тяжким і повним формальностей статутом. Нарешті поряд із Думою він створив другу палату – Державну раду, яка наполовину складається з урядників і представників привілейованих, консервативних кіл та служить "бар'єром для всяких реформаційних змагань Думи" (Грушевський, 2002, с. 356) законодавчого оновлення Росії. Ба більше, упродовж

двох місяців роботи уряд постійно не сприймав реформаційні ініціативи Думи, через що і не було позитивних результатів у її діяльності. І Дума, як зазначав М. Грушевський, "засідає й радить, пророблює формальності, приписані їй статутom, "грає в парламент"... , або "докучає" правительству, викрикуючи його міністрів, обсиплюючи їх лайками, не допускаючи до голосу..." (Грушевський, 2002, с. 357).

Однією із форм урядового супротиву ефективній законотворчій роботі І Думи було внесення Радою міністрів другорядних законодавчих проєктів. Яскравим прикладом цього М. Грушевський вважає перший урядовий законопроєкт про фінансування пральні та пальмової оранжереї в Дерптському (Юр'ївському) університеті. І це у той час, коли Дума законодавчо мала розв'язувати такі нагальні питання, як свободи громадян, ліквідація смертної кари, виборча реформа (загальне, рівне, безпосереднє і таємне голосування), аграрна реформа тощо (Грушевський, 2002, с. 359).

Як відомо, І Дума була розпущена царем Миколою II через 72 дні (діяла з 10 травня до 22 липня 1906 р.). У статті "Після Думи" М. Грушевський сформулював причини її розпуску. Дума за всіх її кардинальних революціонізувала суспільність своїми виступами та проповідувала соціальні реформи, які не сприймалися урядом. Безпосереднім поштовхом розпуску стала можливість ухвалення І Думою аграрного законопроєкту (Грушевський, 2002, с. 369). Як відомо, кадетська фракція за підписом 42 депутатів 7 травня висунула законопроєкт, що передбачав додаткове наділення селян землею, використовуючи казенні, монастирські, церковні і кабінетські землі, також часткову примусову викупівлю поміщицьких земель. А фракція трудовиків (104 депутати) 23 травня запропонувала свій законопроєкт, у якому йшлося про утворення громадського земельного фонду для виділення з нього землі в користування безземельним і малоземельним селянам, а також конфіскацію земель у поміщиків понад "трудової норми" з виплатою їм встановленої винагороди. М. Грушевський визнавав, що аграрна програма конституційно-демократичного клубу Думи "...досить близько підійшла до програми "трудової групи" – селянської репрезентації Думи" (Грушевський, 2002, с. 365). Водночас, окрім польських панів, у Думі немає жодної "більшої групи, яка б протилежувала тому проєктові – примусовій передачі всіх земель: державних, двірських, церковних і панських, добровільною чи примусовою експропріацією в руки хліборобів" (Грушевський, 2002, с. 365).

Аграрні законопроєкти зачіпали інтереси як царської династії, так і великих панів-землевласників. Тож уряд у низці заяв, починаючи з декларації міністерства 13 (28) травня, і до розпорядження про створення місцевих аграрних комітетів висловлював несприйняття і супротив такій реформі (Грушевський, 2002, с. 365). Водночас у Думі відбувалося широке обговорення аграрного питання, що викликало зростання суспільної полеміки і посилення революційного руху. З огляду на це 8 червня Рада міністрів прийняла ухвалу про розпуск Державної думи в разі нагнітання обстановки навколо аграрного питання. Однак офіційно, як зазначав М. Грушевський, влада називала інші причини, що не відповідали дійсності. Стверджувалося, зокрема, що Дума замість видання законів зайнялася слідством щодо урядових органів у справі білостоцького погрому (погром євреїв з 1 по 3 червня в м. Білосток) і допустилася протизаконного вчинку – видання маніфесту в аграрній справі тощо. Михайло Сергійович наголошував, що ці звинувачення є

недоречними і використані державною бюрократією лише як привід. Адже Дума не переривала ні на мить своєї законотворчої діяльності, маніфест використала лише як засіб комунікації і мала право на з'ясування білостоцької справи (Грушевський, 2002, с. 370).

Розпуск І Думи, як зазначав М. Грушевський, з великим жалем був сприйнятий усіма громадянами, які бажали оновлення Росії, хоча суспільність не виявила йому опозиційного супротиву (Грушевський, 2002, с. 371, 373). Тяжким і болючим ударом розпуск парламенту став і для українців. Адже "...крім невдачі в загальних політичних і суспільних змаганнях, до нас прилучається невдача у виясненні і зазначенні наших національних постулатів, не кажучи вже про їх осягнення" (Грушевський, 2002, с. 371). Завершення діяльності І Думи без якихось конкретних результатів в українській справі Михайло Сергійович певною мірою пояснював відсутністю політичної єдності серед українців і їхніх депутатів. Він укотре наголошував, що українська суспільність нічого не зробила для своєї політичної організації в період передвиборчої й виборчої агітації. А досить численні українські елементи в Думі нічого не встигли зробити для своєї консолідації, опинившись у різних політичних організаціях, не змогли згуртуватися в одну національну партію зі своєю програмою, "...не встигли навіть заманіфестувати перед палатою і світом своїх національних постулатів..." (Грушевський, 2002, с. 371). З іншого боку, діяльність українських депутатів відбувалася в умовах неприхильного ставлення до національних організацій і постулатів більшості Думи й суспільності. Тому, наголошував М. Грушевський, національна політична діяльність має спиратися на роботу національно-культурну, на добре поставлену пресу, потужні видання, які систематично знайомитимуть "...своїх і чужих з нашими змаганнями й завданнями..." (Грушевський, 2002, с. 372). Без цього всього неможлива суто політична агітація, неможливий успіх ні в організації, ні у здійсненні своїх національних постулатів (Грушевський, 2002, с. 372).

М. Грушевський вважав, що І Дума за всіх несприятливих умов її утворення, "відображала в собі досить повно вимоги і прагнення суспільства, і – що ще важливіше – вона, у переважному своєму складі, цілком щиро прагнула бути органом цих прагнень і вимог, а не якихось класових чи партійних бажань" (Грушевський, 2002, с. 393). Позитив діяльності Думи він убачав у тому, що з думської трибуни депутати критикували уряд і його діяльність, вимагали притягнення бюрократії до відповідальності, хоча б моральної, порушували такі питання, про які не можна було досі говорити інакше, як тільки з думської трибуни (за 72 дні Дума прийняла 391 запит про незаконні дії уряду). Насамперед цим, саркастично заявляв М. Грушевський, можна значною мірою виправдати "безмірну балакучість сього першого російського парламенту" (Грушевський, 2002, с. 359). Адже на пленарних засіданнях І Думи (усього їх було 40) деякі депутати виступили по 150 і більше разів. Така манія промов не могла не завдати шкоди. Наслідком безкінечних виступів, які часто викликали розчарування, зокрема стало те, що І Дума не ухвалила законопроєкту в аграрній справі. Хоча ухвалення такого закону, навіть за умови, якщо б уряд його не санкціонував, мало б велике суспільно-політичне значення. Загалом за десятитижневе існування Дума, підсумовував Михайло Сергійович, ухвалила два законопроєкти – про скасування смертної кари, про асигнування 15 млн руб. на допомогу постраждалим від неврожаю – і підготувала декілька проєктів законів (Грушевський, 2002, с. 370). Однак вона не змогла

законодавчим шляхом розв'язати проблему оновлення Росії. Михайло Сергійович досить образно оцінював роботу І Думу: "нинішній парламент – тільки репетиція, по котрій доперва зачнеться правдива п'єса, і не знати, коли і як те правдиве представлення зачнеться" (Грушевський, 2002, с. 358).

Дискусія і висновки

У суспільно-політичній публіцистиці Михайла Сергійовича знайшли відображення авторські погляди на процес виборів до І Думи, українське представництво в ній, організацію української думської фракції, розкриті певні особливості клубу автономістів, причини розпуску Думи, підсумки і значення її діяльності. Авторські оцінки, певні узагальнення та висновки відповідних подій, здійснені на основі національно-політичних переконань, стали важливою складовою першого періоду думської історіографії.

Внесок авторів: Віктор Колесник – збір й обробка матеріалу; концептуалізація; написання (оригінальна чернетка); Оксана Чеберяко – методологія; написання (перегляд і редагування).

Список використаних джерел

- Білокінь, О. І. (2001). *Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1907 рр.)* [Автореф. дис. канд. іст. наук]. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Бурда, І. О. (2004). *Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань)* [Автореф. дис. канд. іст. наук]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Глушковецький, А. Л. (2010). Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. П. П. Буйницький О. А.
- Грушевський, М. С. (2002). *Твори у 50-ти томах* (Т. 1). Видавництво "Світ".
- Грушевський, М. С. (2005а). *Твори у 50-ти томах* (Т. 2). Видавництво "Світ".
- Грушевський, М. С. (2005б). *Твори у 50-ти томах* (Т. 3). Видавництво "Світ".

- Доморослий, В. І. (2013). *Українська парламентська громада в І та ІІ державних Думах Росії (1906–1907 рр.)*. ФОП Жовтий О. О.
- Колесник, В., & Чеберяко, О. (2024). Під кутом національно-політичного виміру: Державна дума в публіцистиці українських громадсько-політичних діячів (1906–1917 рр.). *Український історичний журнал*, 5(578), 62–77. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.062>
- Коник, О. О. (2013). *Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.)*. Герда.
- Милько, В. (2016). *Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917)*. Інститут історії України.

References

- Bilokin, O. I. (2001). *The Ukrainian Question in the State Duma of the Russian Empire (1906–1907)* [Atoref. of the dissertation of the candidate of historical sciences]. V. N. Karazin Kharkiv National University [in Ukrainian].
- Burda, I. O. (2004). *The national question in Russia 1905–1907 (on the materials of the State Duma of the first and second convocations)* [Atoref. of the dissertation of the candidate of historical sciences]. Kyiv National University named after Taras Shevchenko [in Ukrainian].
- Glushkovetsky, A. L. (2010). *Democracy in the province: elections and activities of deputies of the Podolsk province in the State Dumas of the Russian Empire*. PE Buynitsky O. A. [in Ukrainian].
- Grushevsky, M. S. (2002). *Works in 50 volumes* (Vol. 1). Publishing House "Svit" [in Ukrainian].
- Grushevsky, M. S. (2005a). *Works in 50 volumes* (Vol. 2). Publishing House "Svit" [in Ukrainian].
- Grushevsky, M. S. (2005b). *Works in 50 volumes* (Vol. 3). Publishing House "Svit" [in Ukrainian].
- Domorosly, V. I. (2013). *Ukrainian parliamentary community in the I and II State Dumas of Russia (1906–1907)*. PE Zhovtyy O. O. [in Ukrainian].
- Kolesnyk, V., & Cheberyako, O. (2024). From the angle of the national-political dimension: The State Duma in the journalism of Ukrainian public and political figures (1906–1917). *Ukrainian Historical Journal*, 5(578), 62–77 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.062>
- Konyk, O. O. (2013). *Deputies of the State Duma of the Russian Empire from the provinces of Dnieper Ukraine (1906–1917)*. Gerda [in Ukrainian].
- Milko, V. (2016). *Ukrainian representation in the State Duma of the Russian Empire (1906–1917)*. Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].
- Отримано редакцією журналу / Received: 29.12.24**
Прорецензовано / Revised: 04.02.25
Схвалено до друку / Accepted: 17.05.25

Viktor KOLESNYK, DSc (Hist.), Prof., Corresponding Member of National Academy of Ukraine
 ORCID ID: 0000-0003-4696-0747
 e-mail: kolesnykvf@ukr.net
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Oksana CHEBERIAKO, DSc (Hist.), Prof.
 ORCID ID: 0000-0002-1563-9611
 e-mail: cheberyako@ukr.net
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

WITH HOPE AND DISAPPOINTMENT: THE FIRST DUMA IN THE SOCIO-POLITICAL JOURNALISM OF MYKHAILO HRUSHEVSKY

Background. The journalistic works of Mykhailo Hrushevsky are analyzed, which reflect the author's perception and understanding of the elections to the First Duma, the Ukrainian Parliamentary Club, reveal certain features of the autonomist faction, the reasons for the dissolution of the First Duma, the results and significance of its activities.

Methods. The method of historiographic analysis of socio-political journalism based on the principles of historicism and objectivity is applied.

Results. Mykhailo Hrushevsky's journalistic analysis shows that the author made his contribution to the historiographic understanding of the First Duma. In particular, he recognized the imperfection of the electoral legislation (curial election system), which limited the opportunities for the Ukrainian masses, identified the peculiarities of the election campaign in Ukraine, carried out an analysis and assessment of the deputy corps of the First Duma, the Ukrainian representation in it. In journalism from the angle of Ukrainian interests, the creation of the Ukrainian parliamentary club in the First Duma is considered, the peculiarities of the composition of the autonomist faction are determined, the position of deputies who allowed the division of nationalities into "mature" and "immature" is criticized, the author's perception of its activity, dissolution and meaning is presented.

Conclusions. The socio-political journalism of Mykhailo Hrushevsky became an important component of the first period of the historiography of the First State Duma. The author's articles and materials, from the angle of Ukrainian national-political interests, consider important aspects related to the electoral process, the deputy composition of the Duma, the Ukrainian Parliamentary Club, and the autonomist faction. A general assessment of its activities and significance is formed.

Keywords: journalism, Duma, Mykhailo Hrushevsky, Ukraine, historiography.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 94(477)"1968":327.5+94(437.1)"1968":321.01+930.25
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.8>

Тимур ЛАВРЕНЧУК, магістр

ORCID ID: 0009-0005-5564-8001

e-mail: tymur.lavrenchuk@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Андрій РУККАС, канд. іст. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0003-2086-3463

e-mail: rukkas@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕАГУВАННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ПОДІЇ "ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ" 1968 РОКУ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ)

Вступ. Празька весна 1968 р. стала спробою політичної лібералізації в Чехословаччині, що завершилася силовим вторгненням СРСР і країн Варшавського договору, яке Кремль обґрунтовував "інтернаціональною допомогою". Українське керівництво, зокрема Петро Шелест, підтримало інтервенцію, хоча водночас він прагнув зберегти певну автономію УРСР. Партійна пропаганда в УРСР активно виправдовувала дії СРСР, однак суспільні настрої були неоднозначними: значна частина інтелігенції симпатизувала курсу Дубчека, а серед дисидентів зростало відчуття солідарності із чехословацькими реформаторами. Попри відсутність масових протестів, фіксувалися вербальні форми спротиву, слухання іноземного радіо, неформальне листування, а також радикальні акти протесту, зокрема само-спалення Василя Макуха. Радянська влада жорстко реагувала на будь-які вияви незгоди: КДБ фіксував сотні випадків "антирадянських" висловлювань, вилучав листівки й карає активістів. Події в ЧСР стали поштовхом до політизації українського суспільства, активізації правозахисного руху та розширення дисидентських настроїв. Аналогії з придушенням угорського повстання 1956 р. підтвердили, що радянська система готова до жорстоких дій задля утримання контролю, але водночас виявили глибше розчарування частини суспільства та зростання опозиційних настроїв, які частково вдалося зафіксувати завдяки відкриттю архівів КДБ.

Мета дослідження: проаналізувати реакцію населення Української РСР на події "Празької весни" 1968 р. на основі розсекречених документів Комітету державної безпеки (КДБ) УРСР, з особливим акцентом на регіональні відмінності суспільних настроїв.

Методи. Застосовано історичний описово-аналітичний метод для інтерпретації архівних документів, порівняльний підхід під час зіставлення реакцій у різних регіонах, а також методи усної історії та контент-аналізу для оцінювання характеру висловлювань громадян.

Результати. Встановлено, що суспільні настрої в УРСР у 1968 р. були амбівалентними й далеко не однорідними. Виявлено значні регіональні розбіжності: якщо в західних областях (зокрема на Закарпатті та Львівщині) частіше фіксувалися критичні й антирежимні оцінки радянської політики щодо Чехословаччини, то в центральних і східних областях переважали лояльні настрої й підтримка офіційної лінії, хоча й там траплялися вияви занепокоєння та незгоди. Простежено, що Празька весна стала каталізатором прихованого невдоволення: поряд із відкритим схваленням інтервенції існували критичні судження, страх перед війною та симпатії до чехословацьких реформ.

Висновки. Документи КДБ УРСР засвідчують, що офіційна радянська пропаганда про "одностайну підтримку" дій СРСР у Чехословаччині не відповідала реальним настроям частини населення. Населення УРСР реагувало на події Празької весни зі змішаними почуттями – від повної підтримки до різкого засудження. Органи держбезпеки здійснювали жорсткий контроль за настроями: оперативно фіксували висловлювання громадян, виявляли "нелояльних" осіб і вживали превентивних репресивних заходів. Усе це відображає існування в радянській Україні прихованого суспільного напруження і розбіжностей між офіційною ідеологією та реальними оцінками громадян.

Ключові слова: Празька весна, 1968 рік, Українська РСР, громадська думка, суспільні настрої, КДБ, радянська пропаганда, Чехословаччина.

Вступ

Празька весна 1968 р. – спроба політичних реформ і лібералізації в соціалістичній Чехословаччині – стала одним із ключових кризових моментів холодної війни. Вона завершилася військовим втручанням СРСР і союзників по Варшавському договору в серпні 1968 р., що призвело до придушення реформаторського курсу.

Ніч із 20 на 21 серпня 1968 р. стала переломною для Чехословаччини та всього соціалістичного табору. Того дня війська країн Варшавського договору (передусім радянські) чисельністю близько 200 тис. солдатів і 5 тис. танків вторглися на територію ЧСР – це була найбільша воєнна операція в Європі після завершення Другої світової війни (Український інститут національної пам'яті, б. д., розд. "1968 – Придушення "Празької весни"). Офіційно Москва заявляла про "інтернаціональну допомогу братньому чехословацькому народові" для придушення "контрреволюції", реалізуючи в такий спосіб доктрину обмеженого суверенітету соціалістичних країн. Керівництво Української РСР повністю підтримало позицію Кремля.

Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест, стривожений лібералізацією в Празі, став одним із ключових організаторів військової операції: у липні 1968 р. він зустрічався в Угорщині з провідником прокремлівської фракції В. Біляком і сприяв переговорам Л. Брежнєва з А. Дубчеком на кордоні (Мокрик, 2018). За сприяння Шелеста відбулося оперативне перекидання підрозділів з території УРСР до Чехословаччини; у зовнішній політиці він цілковито піділяв "інтернаціоналістське" бачення Брежнєва щодо збереження соціалістичного табору (Мокрик, 2018).

Хоча сам Шелест у своїх мемуарах визнавав, що "втілює лінію Москви", сучасні дослідники, зокрема Ю. Шаповал, наголошують на складності його постані: з одного боку – підтримка військової інтервенції, з іншого – намагання зберегти певну автономію УРСР і сприяння розвитку національної культури (Шаповал, 2020).

Водночас упродовж перших місяців 1968 р. ЦК КПРС розсилав місцевим партійним органам інструктивні листи, нагнітаючи риторику: якщо спочатку йшлося про необхідність "правильно пояснити" реформістські процеси,

то ближче до серпня в документах з'явилися тези про "негативний розвиток подій" та заклики "надати допомогу братньому народові" Чехословаччини силовим шляхом (Мокрик, 2018). У дні вторгнення партійна пропаганда в УРСР працювала на повну потужність: у Києві та Львові 21 серпня скликали масові збори активу, де обґрунтовували "необхідність рішучих кроків для успішного будівництва соціалізму в ЧССР" (Мокрик, 2018).

Попри зусилля офіційної пропаганди, суспільні настрої в радянській Україні щодо пражських подій були далекі від однорідних. Значна частина населення – особливо інтелігенція – співчувала курсу Александра Дубчека на "соціалізм з людським обличчям".

Важливо зауважити, що ці погляди мали глибоке ідейне підґрунтя: як зазначає І. Філіпчук, "Празька весна" визрівала протягом тривалого часу як інтелектуальна реакція на кризу сталінізму, що сягала корінням ще в події середини 1950-х рр. Її ідеї "демократичного соціалізму" були наслідком поступового еволюціонування політичної думки в Чехословаччині у 1956–1968 рр. (Філіпчук, 2015). Ці концепції резонували і з частиною української інтелігенції, яка шукала альтернативи догматичному соціалізму.

Спогади учасників дисидентського руху свідчать про великі надії, які пробудила "Празька весна": за словами Євгена Сверстюка, "все живе тоді дихало Празькою весною", а генерал Петро Григоренко згадував, що українські правозахисники із захопленням стежили за подіями в ЧССР і навіть не допускали думки про можливу інтервенцію (Мокрик, 2018).

Додаткове уявлення про емоційне тло, надії та глибоке розчарування українських дисидентів дають мемуари та епістолярій, зокрема листування Івана Світличного, Леоніди Світличної, Леоніда Плюща, спогади Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської, Леся Танюка та ін. Як підкреслює Г. Малая, ці джерела не лише фіксують перебіг подій, а й демонструють, наскільки "Празька весна" вплинула на формування почуття солідарності українських дисидентів із чехословацькими реформаторами, сприяючи посиленню культурної та інформаційної взаємодії між обома середовищами (Малая, 2024).

У широких колах населення також переважали симпатії до чехів і словаків, хоча відкритого протесту не спостерігалось. На відміну від Москви, де відбулася славнозвісна демонстрація "восьми відважних" на Красній площі, в УРСР не зафіксовано публічних акцій проти введення військ (Мокрик, 2018). Утім, невдоволення було відчутним: поширювалися тривожні чутки, багато людей щиро жажнулися факту силового придушення реформ. За повідомленнями КДБ, у різних регіонах республіки влітку 1968 р. населення панічно готувалося до можливого військового конфлікту – масово скуповували сіль, сірники, свічки й інші товари першої необхідності (Мокрик, 2018). Водночас зростав інформаційний голод: радянська цензура поступово припинила продаж чехословацької преси, однак чимало громадян УРСР слухали зарубіжні радіостанції ("ВВС", "Радіо Свобода", "Голос Америки"), щоб дізнатися правду про події. Між українцями та чехословаками активізувалося неформальне листування – так звана "народна дипломатія": навесні й улітку 1968 р. десятки трудових колективів у Чехословаччині надіслали листи українським колегам із роз'ясненнями та закликами не вірити радянській пропаганді (Мокрик, 2018). У відповідь група українських і російських дисидентів наприкінці липня підготувала звернення на підтримку чехословацьких реформ. Цей "Лист п'ятьох", підписаний, зокрема, генералом П. Григоренком і киянином І. Яхимовичем, був переданий до посольства ЧССР

у Москві (Мокрик, 2018). Дехто наважувався і на радикальніший протест: 5 листопада 1968 р. колишній воїн УПА Василь Макух здійснив акт самоспалення на центральній вулиці Києва, публічно засуджуючи окупацію Чехословаччини та русифікацію України (Український інститут національної пам'яті, б. д., розд. "1968 – самоспалення Василя Макуха у Києві"). Трагічний вчинок Макуха випередив акції самоспалення в Чехословаччині (Ян Палах тощо) і став символом того, що частина українського суспільства не прийняла політику Кремля.

Реакція влади на найменші вияви нелояльності була жорсткою. Органи Комітету державної безпеки УРСР під час і після "пражських" подій ретельно відстежували настрої населення та документували будь-які "антирадянські" висловлювання (Центр досліджень визвольного руху, 2018). За офіційними зведеннями КДБ, у період із 21 серпня по 12 вересня 1968 р. в Україні було зафіксовано 303 випадки вербальних виступів проти введення військ до ЧССР; вилучено 1781 примірник листівок, написів чи листів із критикою влади (Центр досліджень визвольного руху, 2018, Націоналістичний портал). У підсумку за звинуваченням в "антирадянській агітації" в контексті цих подій було засуджено 10 осіб у 1968 р. та ще 55 – протягом наступного 1969 р. (Центр досліджень визвольного руху, 2018). Офіційна пропаганда намагалася створити враження одностайної підтримки дій СРСР, але реальні настрої були набагато складнішими. Показово, що навіть у лавах компартійної інтелігенції України фіксувалися "ідеологічні відхилення" через події в Чехословаччині, а серед студентської молоді виникало відверте обурення агресією (Мокрик, 2018). Отже, вторгнення в ЧССР стало серйозним випробуванням лояльності радянських громадян і виявило опозиційні настрої в українському суспільстві.

Події "Празької весни" стали одним із найважливіших каталізаторів суспільно-політичних процесів в УРСР кінця 1960-х рр. Як зазначає В. Дмитрук, ці події не лише політизували суспільство, а й стали поштовхом для активізації правозахисного руху, особливо серед патріотичних кіл, які, наприкладі Чехословаччини, бачили перспективу власної боротьби за демократичні перетворення (Дмитрук, 2018). Попри всі зусилля радянської пропаганди, об'єктивна інформація про події в ЧССР проникала в різні регіони України, впливала на настрої інтелігенції, молоді, духовенства і навіть робітників (Дмитрук, 2018).

Історичний досвід показував, що подібні кризи вже відбувалися у Східній Європі і викликали схожі резонанси. Ще в 1956 р. масове антикомуністичне повстання в Угорщині та його криваве придушення радянськими військами сколихнули сусідні радянські республіки. Найбільший відгук тоді зафіксовано в західних областях України: за даними КДБ, восени 1956 р. в містах УРСР прозвучало близько 150 "ворожих висловлювань", пов'язаних із підтримкою угорської революції (Пагіря, 2021). Цей прецедент підтвердив готовність радянського режиму застосовувати силу для утримання контролю над "соціалістичним табором" і водночас засвідчив наявність протестних настроїв серед частини населення. Події "Празької весни" 1968 р. розгорнулися за схожим сценарієм: попри офіційне схвалення інтервенції, на низовому рівні в Україні проявилася тиха незгода, що лише посилася після придушення чехословацьких реформ.

Завдяки відкриттю доступу до документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) нині з'явилася можливість заповнити цю прогалину. Звіти й інформаційні повідомлення КДБ УРСР 1968 р., підготовлені для керівництва Компартії України, містять

цінні свідчення про настрої різних верств населення УРСР у період Празької весни. Ці документи дають змогу відтворити широкий спектр оцінок – від повного схвалення дій СРСР – до відкритого засудження радянської політики – і простежити, як реагували люди в різних регіонах республіки. Вони також висвітлюють механізми, за допомогою яких КДБ відстежував і контролював громадську думку.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення радянського досвіду 1960-х рр. та виявлення реального ставлення українського суспільства до ключових подій доби "пізньої відлиги" і початку застою. Хоча історія Празької весни широко досліджувалася в європейській та американській історіографії, фокус зазвичай робили на подіях у Чехословаччині або на зовнішньополітичних аспектах. В українській історичній науці питання реакції населення УРСР на ці події залишалося на периферії уваги. Лише побіжно згадувалися окремі факти (напр., поширення листівок чи виступи дисидентів), але системного аналізу регіональних суспільних настроїв не проводили (винятком є хіба що дослідження О. Бажана щодо реакції на угорські події 1956 р., яке певною мірою торкалося й 1968). Отже, звернення до первинних архівних джерел КДБ дає змогу вперше всебічно розглянути цей аспект.

Мета статті – дослідити, як громадяни різних областей УРСР сприймали події Празької весни, і якою мірою їхні оцінки узгоджувалися чи розходилися з офіційною лінією. Особливу увагу приділено регіональним відмінностям: передусім специфіці реакцій у західних регіонах (Закарпаття, Львівщина й інші області, де історичні й етнокультурні фактори могли впливати на сприйняття), порівняно з настроями в центральних і східних областях. Важливим завданням є також висвітлення амбівалентності суспільних настроїв – тобто співіснування протилежних оцінок і думок – та з'ясування, якими механізмами влада, зокрема КДБ, намагалася контролювати ці настрої у напружений 1968 рік.

Для досягнення мети залучено комплекс архівних документів: інформаційні донесення КДБ УРСР до ЦК КПУ за 1968 р., що містять детальні записи висловлювань громадян, листів, анонімних повідомлень, а також дані про оперативні заходи.

Методи

Аналіз залучених до дослідження джерел проведено із застосуванням проблемно-хронологічного підходу: матеріал структуровано за основними хронологічними етапами розвитку кризи (весна – літо 1968 р., період підготовки до інтервенції; серпень 1968 р., момент введення військ й одразу після; осінь 1968 р., початок "нормалізації") з одночасним урахуванням регіонального виміру. Також використано елементи порівняльного аналізу – для зіставлення ситуації в різних регіонах УРСР – і метод історичної реконструкції під час відтворення перебігу подій і реакцій на них.

Статтю структуровано за тематично-хронологічним принципом. У розділі, присвяченому Закарпаттю, розглянуто унікальні прояви інформованості та поляризації думок населення цього регіону, безпосереднього межуючого із Чехословаччиною. Наступний розділ аналізує настрої в інших західних областях (Галичина, Волинь, Буковина), де історичний досвід і національно-культурні чинники зумовили своєрідне сприйняття подій. Окремо висвітлено приклади реакцій у центральних і східних регіонах, включно з промисловим Донбасом і степовою Україною, – там, де радянська пропаганда мала особливо значний вплив, але де теж не бракувало критичних

голосів. Нарешті, розглянуто роль КДБ у моніторингу та придушенні "нездорових" настроїв, що дає змогу оцінити масштаби і форми репресивного контролю в умовах кризи. Завершує статтю узагальнення основних висновків щодо суспільної думки в УРСР під час Празької весни 1968 р. та її значення в подальшій радянській історії.

Результати

Реакції населення Закарпаття на події "Празької весни". Одним з перших сигналів про небайдужість громадян УРСР до чехословацьких подій став інцидент, зафіксований уже в лютому 1968 р., ще до кульмінації Празької весни. Ідеться про випадок із чехословацьким консулом у Києві Йозефом Гораком, що стався 18 лютого 1968 р. у поїзді "Москва – Прага". Як повідомляв у спеціальній доповідній записці КДБ від 1 березня 1968 р. консул Горака, перебуваючи у стані сп'яніння, вступив у дискусію з провідниками вагону і висловлював різко критичні оцінки: заявив, що перемога радянських хокеїстів на Олімпіаді 1968 р. "незаслужена", що чехи грають краще і наступного року обов'язково здолають радянську команду (Доклади..., 1968, спр. 970, с. 114). Далі, як зафіксовано у тому ж документі, дипломат почав "ляяти радянський лад, уряд, ідею будівництва комунізму" (Доклади..., 1968, спр. 970, с. 114), тобто вдалося почути від представника соцкраїни відверто антирежимну риторику. Провідники Рябов і Муравкін записали слова Горака та передали інформацію органам держбезпеки: один з них доніс, що консул говорив: "вас всіх до біса росіян, краще ми будемо дружити із Заходом, що ви не комуністи, а гірші за імперіалістів, що Хрущов заняли і знімуть Брежнєва" (Доклади..., 1968, спр. 970, с. 115). Інший додав: коли йому нагадали про роль Червоної армії у визволенні Праги в 1945 р., Горака різко відповів: "Краще б німці половину Праги розбили, ніж ви свої танки ввели до нас і визволили нас" (Доклади..., 1968, спр. 970, с. 116). Ці емоційні висловлювання чеського дипломата відображали глибоку образу: для нього радянське втручання Другої світової війни, яке в СРСР називали визволенням, вже тоді поставало як чужа окупація.

Цей епізод заслуговує уваги не лише через зміст висловлювань, але й через механізм реагування радянських органів. Розмова одразу була зафіксована провідниками, інформація передана прикордонникам, а від них – до відповідних підрозділів КДБ. Фактично спрацювала чітка вертикаль контролю: навіть у міжнародному поїзді за кордоном (на той час поїзд вже, імовірно, перетнув кордон СРСР) вислови, що розцінювалися як антирадянські, миттєво ставали відомі спецслужбам. Це вказує на високий рівень настороженості радянської влади та готовність придушувати будь-які вияви "ідеологічної диверсії". Реакція Горака, звичайно, відображала настрої не радянських громадян, а представника ЧСР, проте сам факт такого випадку на початку 1968 р. свідчив про наявність напруження: частина чехів (навіть дипломати) уже відкрито висловлювала невдоволення СРСР. Для КДБ УРСР цей інцидент став пересторогою щодо можливого поширення подібних настроїв і в Україні, особливо серед тих, хто мав контакти з чехословаками.

У березні–квітні 1968 р., коли у Чехословаччині розгорталися реформи й дискусії, КДБ УРСР почав цілеспрямовано відстежувати інформаційний резонанс в українських областях. Особлива увага приділялася Закарпатській області, яка межувала з Чехословаччиною і мала тісні історичні та культурні зв'язки з нею. Інформаційне повідомлення КДБ від 16 квітня 1968 р. було цілком присвячене аналізу настроїв населення Закарпаття у зв'язку з подіями в ЧСР (Доклади..., 1968, спр. 971,

с. 115–121). У документі підкреслюється, що через географічну близькість і наявність численних родинних зв'язків "населення області краще поінформоване про події в ЧССР, ніж населення інших областей України" (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 116). Цей факт – підвищена поінформованість закарпатців – створив підґрунтя для надзвичайно широкого спектру реакцій.

За даними КДБ, уже навесні 1968 р. на Закарпатті співіснували діаметрально протилежні оцінки чехословацьких реформ. Частина населення, особливо студенти та молодь, демонструвала лояльність до офіційної радянської позиції і критично ставилася до дій чехів та словаків. У згаданому звіті, наприклад, наведено слова студента Ужгородського університету В. Чулака: "Наші студенти ніколи не допустять подібних дій, оскільки вони знають, що зобов'язані Партії та народу, які дбають про те, щоб наша молодь отримувала знання у вищих навчальних закладах..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 116). Цей голос віддзеркалював офіційну пропаганду про "невдячність" чехословацької молоді та підкреслював лояльність українських студентів до партії. Подібну думку висловив і студент фізичного факультету: "Я засуджую те, що роблять чехословацькі та польські студенти. Вони забули, яку роль відіграла в воєнні роки наша Батьківщина в долі їхніх країн..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 116). Такі заяви демонстрували повторення радянських наративів про історичний борг народів Східної Європи перед СРСР.

Водночас навіть серед молоді Закарпаття панували більш стримані й аналітичні погляди. Студент факультету іноземних мов І. Думницький зауважив, що виступи Александра Дубчека є відображенням внутрішніх суперечностей у ЧССР і що ці події мають "тільки внутрішній для ЧССР характер, а це означає, що вони цілком подолані..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 116). Така оцінка вирізнялася поміркованістю: замість сліпого засудження, вона визнавала наявність проблем у самій Чехословаччині, але водночас заперечувала необхідність зовнішнього втручання, трактуючи кризу як таку, що чехословацьке керівництво здатне владнати самостійно.

Показово, що деякі коментарі, зафіксовані КДБ, містили критичні зауваження не так щодо самих подій у ЧССР, як щодо радянської інформаційної політики. Студент Ужгородського університету М. Буковецький, наприклад, зазначив: "Більшість наших студентів з правильних марксистсько-ленінських позицій оцінює події в ЧССР як явище, проте наша преса не дає роз'яснень з цих питань. Студенти чекали, що з цих питань висловляться самі керівники ЧССР, але були розчаровані виступом А. Дубчека..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 117). Цей вислів цікавий тим, що Буковецький формально декларує "правильні" (тобто ортодоксальні) погляди, але водночас критикує брак інформації у радянській пресі та визнає розчарування, що викликало навіть у лояльних студентів недостатньо чітке пояснення подій з боку чехословацьких лідерів. Отже, уже навесні 1968 р. серед освіченої молоді Закарпаття назрівало напруження через інформаційний вакуум, що свідчило про потенційну готовність шукати альтернативні джерела інформації.

У Закарпатті фіксувалися також судження з виразним етнополітичним забарвленням, що відображали давні історичні настрої регіону. Робітники Мукачівського меблевого комбінату, зокрема, обговорювали чесько-словацькі суперечності, згадуючи про становище національних меншин: "словаки завжди були налаштовані проти чехів і росіян. На їхню думку, з вимогами словаків можна буде погодитися тільки за умови, що словаки

перестануть утискати українців і угорців, які проживають у Словаччині" (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 118). Ця розмова показує, що навіть робітники (не тільки інтелігенція) на Закарпатті були обізнані з нюансами національної політики в ЧССР і проєктували історичний досвід Закарпаття (колишнього чехословацького краю Підкарпатської Русі) на сучасні події. Згадка про українців й угорців у Словаччині – це відлуння міжвоєнного минулого, коли Закарпаття входило до складу Чехословаччини; отже, люди не лише стежили за ситуацією, але й осмислювали її крізь призму власної ідентичності та тісторичних кривд.

Поряд з лояльними чи поміркованими, траплялися в Закарпатті й висловлювання, що відверто симпатизували курсу лібералізації в ЧССР. У тому ж квітневому повідомленні КДБ згадано випадок, коли дві студентки Ужгородського медичного факультету – К. Карапа та Є. Цурко, які планували еміграцію до Угорщини – заявили: "...студенти Чехословаччини чинять правильно, домагаючись скасування партійного і державного контролю за діяльністю вищих навчальних закладів" (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 119). Тут ми бачимо пряму підтримку вимог чехословацьких студентів щодо автономії університетів. Ці слова особливо цікаві, оскільки прозвучали від молоді, яка збиралася виїхати з СРСР – отже, люди, менш залежні від радянської системи, сміливіше висловлювали схвальне ставлення до змін у сусідній країні.

Ще промовистішою була думка одного закарпатського педагога. Учитель середньої школи в м. Мукачеві М. Бубряк висловився так: "Молодь у Чехословаччині та Польщі дозріває, починає мислити і розуміти, що таке комунізм і до чого він призведе. Тому вона піднімається і бунтує, вимагаючи свободи слова, друку і пересування по капіталістичних країнах. Ця хвиля змусить задуматися і нашу молодь" (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 120). Ця заява фактично прирівнювала процеси в ЧССР і Польщі до національного пробудження молоді, яка усвідомила облудність комунізму і прагне свободи. Бубряк не просто схвально оцінив протести в соцкраїнах – він провів паралель з майбутнім України, припустивши, що аналогічні ідеї можуть охопити й радянську молодь. У його словах звучить як надія на зміни, так і застереження режиму: мовляв, радянська влада теж не застрахована від хвилі бунтів. Для КДБ така риторика була надзвичайно небезпечною, адже йшлося про прогноз ефекту "доміно" – поширення "другої весни народів" (як назвав це явище інший співрозмовник, див. нижче) на територію самого СРСР.

Деякі висловлювання мешканців Закарпаття у квітні 1968 р. свідчили також про передчуття можливого радянського втручання. Інженер І. Сорокін припустив: "Наші введуть туди війська і знову все там задушуть... У нас явно зріє десь всередині опозиція, а потім відбудеться черговий вибух, переворот..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 120). Ця фраза показова поєднанням провидіння (передбачення введення військ, що справдилося через кілька місяців) й усвідомлення існування внутрішньої опозиції в самому СРСР. Інженер відкрито говорив про можливість вибуху невдоволення і перевороту, що в радянських умовах було екстремістським судженням. Отже, уже навесні 1968-го окремі громадяни на периферії Союзу чітко усвідомлювали як ймовірний сценарій інтервенції, так і наявність прихованого протестного потенціалу всередині країни.

Показовим є і курйозний, на перший погляд, коментар зубного лікаря з Мукачєвого (єврея за національністю, як

відзначено в документах). Він заявив: "...Ці події свідчать про розхитування соціалістичної системи, що добре для нас, євреїв, оскільки Радянський Союз буде зайнятий іншими справами і не зможе надати допомогу арабам проти Ізраїлю" (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 120). Незвичність цієї заяви полягає в її міжнародному проєкції: лікар сприйняв дестабілізацію у Східній Європі криз призму близькосхідного конфлікту, роблячи висновок, що СРСР, відволікшись на Чехословаччину, не допоможе більше арабським країнам у боротьбі проти Ізраїлю. Така логіка демонструє, наскільки різноманітними були виміри сприйняття: для певних груп (у цьому випадку євреїв, що співчували Ізраїлю) події в ЧСРП були позитивними саме тому, що послаблювали радянський вплив на Близькому Сході. Цей приклад також свідчить про присутність в СРСР (навіть у глибинці, як Мукачєво) людей, що не поділяли офіційну зовнішньополітичну лінію Москви і раділи можливим невдачам СРСР на міжнародній арені.

Нарешті, на Закарпатті навесні 1968 р. поширювалися чутки про можливу зміну кордонів у разі успіху чехословацьких реформ. Зафіксовано, зокрема, розмови про те, що Закарпаття можуть повернути Чехословаччині. Водій Мукачівського лісокомбінату на прізвище Чорі казав: "...Багато депутатів Чехословацького парламенту та інші діячі зараз займаються питанням, як повернути Чехословаччині Закарпаття. Новий уряд закріпить свою владу, після чого постане питання про Закарпаття..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 121). Хоч ця інформація була лише чуткою, її існування показує глибокий резонанс подій: мешканці колишньої Підкарпатської Русі припускали навіть такий радикальний варіант розвитку ситуації, як територіальний ревізіонізм. Для місцевих прорадянськи налаштованих громадян такі чутки могли слугувати джерелом тривоги, а для приховано невдоволених – джерелом надії. У будь-якому разі, КДБ уважно фіксував і такі настрої, усвідомлюючи небезпеку сепаратистських тенденцій.

Отже, регіон Закарпаття весною 1968 р. являв собою мікромодель спектру реакцій на Празьку весну. Тут проявилися: цілковита підтримка радянської лінії з боку частини населення (насамперед офіційно вихованої молоді), зважені та критичні оцінки, що визнавали внутрішній характер чехословацьких процесів, незадоволення браком інформації і перші паростки сумніву в офіційному трактуванні, національно забарвлені історичні ревіндикації, відкрита симпатія до реформаторів у ЧСРП та прогнози силового розв'язання конфлікту. Закарпаття – як найбільш поінформований регіон – стало тим місцем, де поляризація думок виявилася найраніше і найяскравіше. Уже за кілька місяців аналогічні настрої, хоча й у різних пропорціях, були зафіксовані КДБ по всій Україні.

Настрої в західних областях УРСР: між лояльністю та критикою. Західноукраїнські області – передусім Львівщина, а також Волинь, Івано-Франківщина, Чернівецьчина – мали свою специфіку в реагуванні на події Празької весни. У цих регіонах значна частина населення пам'ятала про більшовицькі репресії, відносно пізно встановлення радянської влади (1939–1945 рр.) та мала контакти із зарубіжжям (через кордони з Польщею, Румунією, близькість Угорщини). Це зумовлювало дещо інше сприйняття радянської пропаганди – більш скептичне та критичне. Документи КДБ УРСР літа 1968 р. свідчать, що хоча офіційно населення західних областей демонструвало лояльність, у приватних розмовах і листуванні саме тут часто звучали найбільш антирадянські оцінки радянського втручання в Чехословаччину.

В інформаційному повідомленні КДБ від 20 травня 1968 р. (ще до введення військ, під час розгортання реформ у ЧСРП) уже містилися численні приклади реакції мешканців західних регіонів. У документі зазначалося, що "в основному населення республіки правильно оцінює ситуацію, що склалася в Чехословаччині, і позитивно поставилося до мобілізації до Радянської Армії певної кількості резервістів" (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 198). Ця фраза відображає стандартну риторичку – мовляв, більшість підтримує. Однак далі перераховано цілу низку ситуацій, що показували неоднорідність настроїв.

Одним із таких прикладів був лист мешканки м. Борислава Львівської обл. Р. Петрової до подруги у Братиславу (ЧСРП). Вона писала, що не розуміє нових форм молодіжної самоорганізації в ЧСРП: "...можливо, я не маю чіткого уявлення про події, що відбуваються у вас, і не вважаю анархією те, що молодь вирішує, яку організацію їм мати... Коли відкидається організація, що об'єднує молодь спільною метою, натомість створюється багато нових – що це?" (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 198). Цей уривок листа (перехопленого чи скопійованого КДБ) демонструє настороженість частини радянських людей до виявів самодіяльності. Авторка листа, вочевидь лояльна радянській системі, сприймала плюралізм молодіжних об'єднань у ЧСРП як хаос й анархію, не вписуючи його у свій світогляд із чіткою вертикаллю ("одна організація для молоді" – тобто комсомол). Цей випадок характерний тим, що відображає погляд звичайної радянської людини: навіть не заперечуючи реформ, вона їх не розуміла і боялася порушення "порядку".

Поряд із такими конформістськими реакціями зустрічалися й антивоєнні та критичні до СРСР висловлювання. У згаданому звіті наведено слова вчителя музики Ореста Букайла (імовірно, зі Львівщини), який застерігав про катастрофічні наслідки можливого введення радянських військ: "...це буде груба політична помилка... Збройне втручання буде за зразком і подобою американського і буде розцінюватися в світі, як розцінюють дії США. Це була б ганьба..." (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 199). Отже, учитель провів пряму паралель між можливою акцією СРСР у Чехословаччині й агресією США (мабуть, натяк на війну у В'єтнамі). Він розумів, що вторгнення зганьбить СРСР в очах світу, і не побоювався про це заявити. Цей коментар цікавий двома моментами: глибоким розумінням міжнародного резонансу (тобто люди у Львові добре знали, як світ сприймає події, і їм була не байдужа репутація країни) та моральним осудом потенційної агресії ("це був би сором").

Серед "антирадянськи налаштованих осіб", про яких звітувало КДБ, згадують колишнього інспектора районів м. Львова Семка. Він пішов ще далі у своїх прогнозах: "Що з усього цього може вийти війна, Радянська Росія розпадеться, сама Росія буде дуже маленькою. Коли знесуть зірку, хто буде на її місці? Може, двоголовий орел?" (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 200). Це висловлювання – фактично пророче щодо розпаду СРСР – було надзвичайно сміливим для свого часу. Семко передбачав, що криза може призвести навіть до війни і краху Радянського Союзу, натякавши на відродження імперської символіки ("двоголовий орел"). Такі слова однозначно кваліфікувалися як екстремістські, адже припускали падіння радянської влади. З погляду КДБ, подібні прогнози становили серйозну загрозу: вони свідчили, що радянські громадяни не тільки критикують конкретні дії, а й допускають кінець усієї системи.

Ще один цікавий епізод, зафіксований у травневому повідомленні КДБ, – це візит групи чехословацьких

туристів до церкви св. Юра у Львові 16 травня 1968 р. Серед них був архітектор українського походження Озарчук, який заявив: "...Тепер настає друга весна народів, одна була в 1848 р., друга тепер. Така весна настане і у вас..." (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 200). Вислів Озарчука апелював до історичної пам'яті: він порівнював Празьку весну з революційними подіями "весни народів" 1848 р., натякаючи, що аналогічні визвольні процеси можуть відбутися й в Україні. Це була надзвичайно смілива ідеологічна заява на території СРСР. Почувши таке у Львові, місцеві громадяни, безумовно, зрозуміли натяк. Для КДБ ж ці слова стали ще одним сигналом, що вплив чехословацьких ідей проникає навіть через безпосередні контакти, надихаючи певних українців на думки про свободу.

Окремий пласт джерел дає змогу судити про реакцію військовослужбовців радянської армії, дислокованих в Україні, на події у ЧСР. У травневих документах КДБ наводять уривки з листів солдатів строкової служби до своїх родин. Солдат Томик, наприклад, писав додому: "...У частинах зараз нікого немає, всі полки і дивізії виїхали за тривогого-боєготовності-1... Страшно, якщо щось трапиться..." (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 201). Інший, С. Угрюмов, повідомляв про реальне пересування військ: "...ми зараз стоїмо в лісі і завтра або післязавтра завантажимо на себе танкову дивізію і повеземо її до Праги" (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 201). Ці приватні листи, перлюстровані КДБ, підтверджували, що в травні 1968 р. відбувалася прихована мобілізація радянських військ біля кордонів ЧСР і що самі солдати усвідомлювали надзвичайність ситуації. Один військовий із Житомирщини емоційно згадував про "теплу зустріч" у Польщі: "...Де тільки на 5 хвилин зупинка, відразу і горілка польська, і пиво..." (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 201), – маючи на увазі гостинність місцевих під час перекидання військ через територію Польщі. Ці деталі ілюструють, що серед солдатів поширювалося відчуття тривоги і невідомості ("страшно, якщо щось станеться"), та водночас і певне піднесення (доброзичлива зустріч у Польщі сприймалася як підтримка). Для західноукраїнського регіону ця напруга серед військових означала зростання чуток і розмов: рідні отримували такі листи і, звісно, переповідали зміст близьким. Отже, атмосфера очікування кризи дедалі ширше охоплювала суспільство.

Загалом свідчення із західних областей України напередодні вторгнення показують, що навіть до серпня 1968 р. там накопичилося значне розмаїття думок: від ностальгії за "порядком" (як у листі з Борислава) та підтримки радянської версії подій – до жорсткої критики політики СРСР, історичних паралелей і навіть пророцтв про розвал радянської системи. Важливо, що такі настрої фіксувалися не лише серед дисидентів чи інтелігенції, а й серед різних верств – учителів, робітників, колишніх чиновників, військових, студентів. Офіційна пропаганда продовжувала твердити про "єдність радянського народу", але реальні оцінки, що їх таємно збирали співробітники держбезпеки, свідчили про суттєві розбіжності в думках. Західна Україна, з її досвідом життя поза СРСР до Другої світової війни та сильними національними почуттями, була особливо вразлива до празьких прагнень до свободи. Органи КДБ це розуміли, тому приділяли західним областям підвищену увагу у своїх аналітичних оглядах.

Реакції у центральних і східних регіонах: підтримка, тривога та прихована незгода. У центральних і східних областях УРСР, де вплив компартійної пропаганди традиційно був сильнішим, а національна свідомість – менш вираженою, реакції на події в

Чехословаччині мали певні відмінності від західноукраїнських. Загалом, як відзначали звіти КДБ, більшість населення цих регіонів демонструвала лояльність та схвалення дій радянського керівництва. Водночас і тут далеко не всі сліпо приймали офіційну версію: особливо зростало занепокоєння можливістю війни, з'являлися і критичні голоси – часом неочікувано різкі, ураховуючи менший досвід відкритого спротиву.

Кульмінація суспільних настроїв припала на серпень 1968 р. – момент безпосереднього введення радянських військ до ЧСР. 21 серпня 1968 р., коли по радіо оголосили про "надання інтернаціональної допомоги Чехословаччині", в УРСР почалася справжня буря емоцій, які КДБ старанно документував. Інформаційне повідомлення КДБ за 21 серпня стало першим, що фіксувало реакцію населення саме на факт інтервенції (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 185–187). У ньому прямо зазначено, що громадська думка розкололася. Частина опитаних підтримала введення військ. Приміром, начальник цеху київської взуттєвої фабрики Н. Завальний заявив: "Правильно зробили, що ввели війська, це треба було зробити раніше... Очевидно, в Чехословаччині справи зайшли занадто далеко, якщо довелось все вирішувати за допомогою багнетів" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 185). Ця позиція – типова для обивательської підтримки: мовляв, краще придушити швидко, ніж чекати катастрофи. У словах Завального відчувається переконання, що силові методи цілком виправдані, аби відновити "порядок".

Подібним чином висловився і лікар з Тернополя Дудник, який вважав: "Правильно прийнято рішення про введення військ. Але треба, щоб наші війська стали на кордоні з ФРН і Австрією, щоб не пустити німців до Чехословаччини" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 185). Тут бачимо інший відтінок офіційного дискурсу – оборонний мотив. Дудник явно був під впливом радянської пропаганди про загрозу західної (німецької) інтервенції: він виправдовував радянське втручання як превентивний захист Чехословаччини від міфічної агресії НАТО. Такі погляди були результатом довіри до радянських ЗМІ, які малювали події в ЧСР як результат змови Заходу. Варто зазначити, що підтримка інтервенції часто спиралася на щире переконання людей у правильності дій СРСР: багаторічна ідеологічна обробка виховала в них рефлекс схвалювати будь-які рішення партії в ім'я збереження соціалізму.

Водночас навіть у промислових центрах сходу України деякі представники робітничого класу висловлювали комплексні, неоднозначні судження. Наприклад, майстер Донецького металургійного заводу Смаженко (член КПРС) сказав у приватній бесіді: "Я вражений тим, що ЦК КПН втратив живий зв'язок з народом. Народ керують якісь інші сили, а комуністи та їхні симпатички бояться висловлювати свої думки" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 186). З одного боку, Смаженко засуджує чехословацьких лідерів (ЦК КПЧ) за втрату контакту з народом – що співзвучно радянській критиці "помилки" Дубчека. З іншого – його слова натякають на розрив між владою і суспільством і атмосферу страху, у якій навіть комуністи бояться говорити. Можливо, він проводив паралель зі становищем в СРСР, хоча формально говорив про Чехословаччину. Це доволі тонка критика, замаскована під коментар про чужу країну, але зрозуміла співрозмовникам.

Ще один майстер того ж донецького заводу, Раппорт, висловився різкіше: "За часів Сталіна полетіли б сотні голів нероб... Пропустити такі події злочинно" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 187). Цей вислів поєднує два мотиви: ностальгію за жорстокими методами Сталіна й

осуд сучасної влади за м'якість чи нерішучість. Раппорт фактично жалкує, що радянське керівництво "прозівало" розвиток подій у ЧССР, і вважає, що "нероб" (тобто, ймовірно, реформаторів чи слабких лідерів) потрібно було б покарати, як це робив Сталін. Отже, у Донецьку ми бачимо консервативну критику: не з позицій лібералізму, а з позицій ультраортодоксального комунізму, який вимагав ще більшої жорстокості. Це ще один вимір амбівалентності настроїв: частина радянських громадян була невдоволена тим, що влада, на їхню думку, діяла недостатньо грубо. Таких людей лякали зміни у Східній Європі, і вони бажали повернення "твердого курсу".

КДБ УРСР фіксував і емоційні реакції страху серед населення центральних і східних областей у зв'язку з подіями 21 серпня. У повідомленні за 22 серпня 1968 р. наведено висловлювання вантажника В. Сидоренка з Луганська: "Новини дуже погані, ще не одна мати буде оплакувати своїх дітей. Напевно буде війна, без жертв не обійдеться" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 191). Це – прості і щирі слова, сповнені тривоги за дітей і передчуття великої біди. Очевидно, люди на сході України, які добре пам'ятали фронтові втрати Другої світової (Луганщина дуже постраждала), відразу подумали про можливу нову війну. Особливо лякала перспектива, що радянські солдати гинуть десь у Чехословаччині: для багатьох це було незрозуміло й болісно. У ті дні багато хто ставив перед собою питання: "Невже справді війна?". Цей страх ставав своєрідним протипоказом почуттям до офіційної бравади і міг породжувати приховане невдоволення – адже якщо війна небажана, то чи варто було взагалі втручатися?

Механізатор із Херсонщини Васінський вдався до політичної оцінки: "Введення військ до ЧССР пахне війною, це ляпас для всього соціалістичного ладу" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 192). У цих словах – не лише страх, а й розуміння глибокої кризи системи. Васінський побоювався у вторгненні моральний крах – удар по репутації соціалізму, подібний до того, як угорські події 1956 р. підірвали віру багатьох у "ідеали братерства". Такі тверезі думки свідчили про проникнення в масову свідомість усвідомлення: радянська влада, застосовуючи силу проти союзників, втрачала свій моральний авторитет.

Отже, уже на наступний день після інтервенції (22 серпня) у суспільстві поступово визрівали глибші судження про наслідки. Якщо 21-го числа домінував шок і первинна реакція (схвалення або обурення), то за добу люди почали замислюватися про майбутнє: чим це загрожувало, чи не буде великої війни, що про нас подумає світ. В одному з донесень КДБ влучно підсумовано, що на тлі офіційної пропаганди про "визволення" чехів, з'являються висловлювання, які є показником кризи довіри до влади в самій радянській периферії (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 190-192).

У центральній Україні, зокрема в Києві, інтелігенція також не залишалася осторонь. У повідомленні КДБ за 22 серпня наведено різні думки, зібрані серед київських науковців, митців, співробітників установ. Цікаво, що серед тих, хто підтримував радянську лінію, був відомий композитор А. Кос-Анатольський зі Львова, який підкреслював, що КПРС і радянський уряд "...зайняли абсолютно правильну лінію щодо подій у Чехословаччині. Так звана "демократія", за яку ратують деякі чехословаки, фактично перетворилася на анархію..." (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 233). Наявність такої оцінки від знаного діяча культури демонструє, що частина радянської творчої еліти (особливо пов'язаної з режимом) публічно виправдовувала придушення реформ як

відновлення порядку. Ці слова, очевидно, використовувалися пропагандою, адже авторитетні митці мали слугувати прикладом "правильного" мислення для мас.

Проте поряд із подібними офіційно правильними судженнями навіть у Києві лунали обережні, але тривожні оцінки. Співробітниця Спілки художників УРСР Є. Солоухіна зауважила: "Це погано, означає, що справи в Чехословаччині зайшли занадто далеко... Введення наших військ до ЧССР – це найрадикальніший захід... хоч і радикальний, але спрямований на захист миру" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 234). Вона, з одного боку, назвала введення військ поганим знаком (що справи кепські), але з іншого – повторила заїжджену фразу про "захист миру". Це приклад амбівалентної позиції: формально не заперечуючи інтервенції, Солоухіна все ж визнала її крайність та небажаність. Такі обережні коментарі, ймовірно, були притаманні багатьом радянським людям, які сумнівалися, але боялися відкрито критикувати.

Дедалі більше поширювалися прямі побоювання ескалації війни. Старший майстер Інституту механіки АН УРСР П. Коваль зауважив: "Страшно тільки, якщо почнуть військові дії, а така небезпека є... А війна у всіх у печінках сидить, хотілося б миру" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 237). Ця жива фраза ("війна у всіх у печінках сидить") прекрасно передає настрої втоми і відрази до війни у покоління, що пережило 1941–1945 рр. Радянський народ, попри всю пропаганду, не хотів знову війни – і це стало серйозним фактором, що підривав віру навіть лояльних громадян у правильність рішень Кремля.

Деякі київські науковці обережно говорили про "негативний резонанс і занепокоєння", викликані вторгненням. Приміром, кандидат фізико-математичних наук М. Є. Темченко зазначала, що ця подія "...ця обставина викликала неприємний резонанс і занепокоєння щодо наслідків..." (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 237). Хоча це м'яка форма, але фактично вона визнає: люди реагують погано, бояться, і це не те, чого очікувала влада.

Цікавий сюжет, зафіксований у східноукраїнському місті Суми: тут виникли навіть пропозиції щодо подальших дій СРСР у соціалістичному таборі. Головний інженер із Сумщини Б. Попов заявив: "Дуже розумно зробили, що війська всіх соціалістичних країн ввели в ЧССР. Шкода, що не зробили цього свого часу в Албанії та Румунії" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 235). Йому вторив працівник спортивної організації М. Марченко: "Таким же чином необхідно було вчинити і з Румунією" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 236). Ці висловлювання показують крайній рівень довіри до силових методів і страх перед поширенням "вільнодумства". Частина людей на сході щиро вважала, що СРСР варто було б силою розправитися з усіма країнами, які відхилялися від його курсу (Албанія порвала з СРСР у 1961, Румунія в 1960-х проводила самостійну політику). Така позиція – яскравий приклад імперського мислення: ці громадяни сприймали інші країни Східної Європи як "молодших братів", яких за потреби можна і силою поставити на місце.

Водночас події в самій Україні почали впливати на настрої населення. Зокрема, люди помічали наслідки інтервенції – прибуття поранених. У звіті КДБ від 22 серпня згадується, що до Чернівців привезли 80 поранених радянських військовослужбовців, яких розмістили на залізничному вокзалі, а потім уночі перевезли до військового шпиталю (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 238). Це не могло залишитися таємницею: очевидці бачили поранених, машину швидкої допомоги, кров – усе це породило чутки та паніку. Після цього серед населення почалися масові скуповування солі, мила, круп та інших товарів першої

необхідності (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 238) – типова реакція на очікування великої війни або кризи. Подібна панічна закупівля продуктів і товарів була зафіксована і раніше на Закарпатті під час часткової мобілізації в липні (Доклади..., 1968, спр. 974, с. 274), але тепер це сталося й у центральних регіонах. Для влади такі факти були дуже тривожними дзвіночками: вони свідчили, що народ не вірить заспокоєнням і готується до гіршого.

На тлі цих настроїв у центральній та східній Україні почали прориватися і прямі критичні голоси проти дій СРСР. У Києві кандидат історичних наук І. Бутич наголошував: "Це взагалі дуже погано для політичного авторитету нашої країни у світі... Ми не повинні були вводити до Чехословаччини збройні сили" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 239). Інженер Е. Кутін зауважив: "Це 1968 рік, а не 1956, і ніхто не хоче цього зрозуміти" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 239), вказуючи, що часи змінилися, а керівництво діє по-старому, і натякаючи на події 1956 р. в Угорщині. Молодий поет із Дніпропетровська І. Сокульський (майбутній відомий дисидент) сказав відверто: "Ми скомпromетували себе цим кроком в очах світової громадськості як агресори" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 240). Це фактично тавтологічно збігається із західними оцінками – назвати свою країну агресором було дуже сміливим вчинком. Такі думки, особливо серед інтелігенції, засвідчили: навіть у російськомовному або лояльному радянському середовищі (як Дніпропетровськ) знайшлися люди, для яких моральні принципи були вищі за партійну дисципліну.

Показово, що представники української творчої інтелігенції пов'язували долю Чехословаччини з українським національним рухом. Член Спілки письменників України Борис Тен, наприклад, висловив стурбованість долею українців у ЧСР і можливими репресіями проти них, мовляв: "Це небажано, оскільки ми втратимо джерела інформації та сили для розвитку національного руху в Україні" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 240). Ідеться про те, що в Чехословаччині на той час існувала численна українська діаспора (закарпатські українці, українці Пряшівщини), що отримала під час Празької весни нові можливості (відновлення греко-католицької церкви, культурне піднесення). Отже, радянська інтервенція, на думку Бориса Тена, підриває розвиток української культури і руху, позбавивши українців в СРСР підтримки ззовні. Це дуже цікавий аспект: дехто з українських інтелігентів розглядав Празьку весну як шанс і для України (хоч і опосередкований) – як "вікно" для національного розвитку, що тепер закривалося.

У численних відгуках інтелігенції на сході та в центрі прослідковувався також мотив критики інформаційної політики СРСР. У згаданому звіті звернено увагу, що неповна офіційна інформація "сприяє виникненню багатьох питань... призводить до виникнення різного роду чуток" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 241). Тому висловлювалася думка про доцільність публікації детального документа щодо подій у ЧСР, аби зняти напругу в суспільстві (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 241). Ця рекомендація, що прозвучала, імовірно, від якогось лояльного партійця, показує: навіть у владі розуміли, що інформаційний вакуум шкідливий і небезпечний. Населення ставило питання, на які газети не давали відповіді, – звідси народжувалися фантастичні чулки (як про "німецьких солдатів у Празі" чи "війська НАТО на кордоні СРСР"), що ще більше розпалювали ситуацію. Тож з огляду на це і сам КДБ визнав, що необхідна прозоріша пропаганда, інакше довіра людей падатиме.

Однак спроба інформувати населення "детально" була проблематичною: правдиві факти про спротив чехів чи про розкол у світовому комуністичному русі були невідгідні цензурі. Тому влада пішла іншим шляхом – посилення залякування і контролю. Уже 23 серпня КДБ фіксував перші вияви відкритого спротиву в Україні – і негайно придушував їх. У спеціальному повідомленні до ЦК КПУ зазначалося, що 23 серпня 1968 р. у Чернігові в одному з районів міста на парканах і колодязі крейдою нанесені три написи: "Руки геть від ЧСР. Чехи самі повинні вирішувати свою долю", "Хай живе демократія в Чехословаччині. Геть диктатуру комуністів" та "Вільний голос" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 1). Ці гасла були короткими, але вкрай сміливими для радянської України. Вони майже дослівно повторювали лозунги Празької весни (про демократію і право народів самим обирати шлях) та містили пряму антикомуністичну тезу. Характерно, що автор підписав одне з них як "Вільний голос" – ніби вказуючи на свій мотив висловитися, коли офіційні канали "не вільні". Радянські спецслужби одразу відреагували: "Вжито заходів щодо розшуку авторів написів" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 1). Тобто у Чернігові негайно розпочали пошук винних, що свідчить про мобілізацію репресивного апарату навіть у випадках таких, здавалося б, дрібних виявів незгоди. Для влади не було дрібниць – жоден напис не мав лишитися непокараним, щоб іншим не кортіло. Цей випадок важливий, бо це чи не перший документально зафіксований спонтанний протест звичайних громадян проти інтервенції (на відміну від підпільних листівок чи заяв інтелігенції). Він показує, що навіть у провінційному місті на Лівобережжі знайшлися люди, готові ризикнути свободою заради підтримки чехів.

Ще один надзвичайно показовий епізод стався того ж 21 серпня на залізничній станції Здолбунів (Рівненська обл.) під час зупинки поїзда "Львів – Рига". Як повідомляється у донесенні КДБ від 23 серпня, бригадир поїзної бригади на прізвище Лактіонов увімкнув у вагоні радіотрансляційну мережу "Голос Америки" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 6). Іншими словами, залізничник, під час стоянки поїзда, увімкнув для пасажирів альтернативне радіо, що передавало новини про події в Чехословаччині англійською й іншими мовами, імовірно, з критикою радянської інтервенції. Цей вчинок однозначно кваліфікували як антирадянський акт. Зафіксовано, що "Передача була припинена на вимогу пасажирів" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 6), а про Лактіонова негайно повідомили органи держбезпеки Латвійської РСР (очевидно, тому що поїзд прямував до Риги і там його можна було заарештувати). Учинок Лактіонова демонструє кілька важливих тенденцій. По-перше, серед радянських службовців (звичайний провідник) знайшлися ті, хто свідомо шукав альтернативну інформацію і намагався донести її до людей. В умовах жорсткої цензури це був акт особистого протесту і водночас спроба прорвати інформаційну блокаду. По-друге, реакція пасажирів, які домоглися вимкнення "ворожого голосу", свідчить про розкол у суспільстві: в одному вагоні вмістилися і прихильники, і противники радянської інформаційної політики. Одні хотіли послухати правду або іншу думку, а інші – обурилися і, можливо, злякалися, що їх втягнуть у "політичну диверсію". Цей епізод дуже яскраво віддзеркалює поляризацію настроїв, що дійшла навіть до пересічних людей у побутових обставинах. По-третє, реакція влади була блискавичною і координованою між республіками: радянські спецслужби різних союзних республік співпрацювали, щоб не випустити винуватця. Це показує, наскільки

пильно стежили за ситуацією навіть поза межами УРСР і як швидко каральна система приводилася в дію для локалізації таких інцидентів.

Звіт КДБ резюмував, що випадок у поїзді продемонстрував наявність інтересу до іншого погляду на події у частини громадян та розкол настроїв, коли в одному колективі одні підтримували офіційну лінію, а інші – ні. Такі неорганізовані, але навмисні акції, дали привід спецслужбам розгорнути ширшу кампанію нагляду, особливо за працівниками транспорту, які мали доступ до засобів зв'язку та масової інформації. Це ще один вияв мобілізації карального апарату у відповідь на кризові події.

Підсумовуючи, можна дійти висновків, що центральні та східні області УРСР у 1968 р. хоча й не були настільки "ідейно бунтівними", як Захід України, проте теж продемонстрували цілий спектр суспільних настроїв. Переважна маса населення (особливо робітники старшого покоління, партійні функціонери, радянська номенклатура) підтримала офіційну позицію – часом щиро, часом з остраху. Частина людей, навпаки, вимагала ще жорсткіших дій, апелюючи до сталінських методів, – зреагували злякано-консервативно. Водночас немало було й тих, хто тихо жажнував від вторгнення, передчуваючи велику біду. Саме страх перед війною став тим чинником, що єднав різні верстви: його відчували всюди – у Луганську, Києві, Полтаві, Одесі – адже пам'ять про війну була всенародною. На тлі цього страху народжувалася і критика: якщо війна – зло, то чи не є злом і те, що могло до неї призвести? Так люди приходили до думки, що керівництво СРСР зробило помилку. Найсміливіші формулювали це голос – зазвичай інтелігенти або молодь, котрі мали ширший світогляд і менше страху перед табу. Вони говорили про ганьбу на весь світ, про агресію, про те, що "1968 рік – не 1956", натякаючи, що радянське керівництво застаріло в методах і ризикує підірвати стабільність.

Зрозуміло, що всі ці вияви незгоди відразу брали під контроль, але факт їхньої фіксації в документах КДБ означає: вони були досить поширеними, щоби звернути на них увагу. У службових зведеннях негативні судження позначалися як "неправильні" або "ворожі", проте за змістом часто корелювали зі здоровим глуздом і моральним імперативом (напр., небажання війни чи відразу до агресії). Отже, матеріали із центральних і східних регіонів підтверджують: суспільна думка у 1968 р. була не монолітною, навіть там, де цього, можливо, не очікували.

Контроль і заходи КДБ: між спостереженням і репресіями. Усі наведені свідчення потрапили до нас завдяки тому, що органи Комітету держбезпеки систематично збирали інформацію про настрої громадян під час кризи 1968 р. КДБ УРСР виконував функцію своєрідного вимірювача лояльності: тисячі агентів, інформаторів, оперативників по всій республіці фіксували розмови в трудових колективах, листування, телефонні дзвінки, візуальні вияви (написи, листівки) і доповідали про них вищому керівництву. Ця грандіозна робота з моніторингу вилася у серію аналітичних документів – інформаційних повідомлень на ім'я ЦК КПУ – які і стали джерельною базою пропонованого дослідження. Розглядаючи їхній зміст, важливо зрозуміти також, як сама система КДБ реагувала на виявлені настрої і які заходи вживала, щоб запобігти небажаним наслідкам.

Аналіз документів показує, що спершу (навесні – на початку літа 1968 р.) КДБ обмежувався переважно констатацією й інформуванням. Квітневі та травневі звіти, наприклад, детально описували висловлювання громадян, але не повідомляли про покарання конкретних осіб – їх радше брали "на олівець". Однак у міру загострення

ситуації акцент зміщувався на активні дії. У доповідній записці КДБ, датованій серпнем 1968 р. (ще до інтервенції, після масштабних навчань Прикарпатського військового округу), наведено перші конкретні прізвища людей, що виявили "ворожу поведінку", і вказано, що вони взяті в "активне вивчення" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 93–94). Зазначено, що такі особи, як Гайда, Баранюк (Тернопільська обл.), Іщук (Волинська обл.), Лойко (Рівненська обл.), Тевунька (Львівська обл.) стали об'єктами посиленого нагляду з боку КДБ, оскільки раніше фігурували в документах із радикальними висловлюваннями (зокрема, саме ці люди погрожували "піти в ліс", "мстити", "готувати сухарі" на випадок війни) (Доклади..., 1968, спр. 974, с. 276). Тобто спецслужба виокремила "групу ризику" – найбільш відвертих і потенційно активних критиків – і взяла їх під таємний контроль.

У тому ж документі згадують і про репресивні заходи проти окремих порушників. Наприклад, щодо громадян Луцака (Івано-Франківська обл.) та Новікова (Волинська обл., того самого, що пророкував постріли по народові та відхід країн від СРСР) були зібрані матеріали для припинення до відповідальності (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 93–94). Це означало, що КДБ документував їхні слова і дії для можливого відкриття кримінальних справ за антирадянську агітацію. Водночас щодо Мельника та Панкратова – двох осіб, які відмовилися від мобілізації – вирішили застосувати не кримінальні, а дисциплінарні стягнення: їхню поведінку мали розглянути на зборах трудових колективів (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 93–94). Це була типова тактика – замість суду, влаштувати публічний осуд на роботі, що часто призводило до звільнення або інших покарань, але не робило їх "мучениками" в очах суспільства.

Факти, наведені вище, свідчать, що органи держбезпеки в серпні 1968 р. перейшли від простої фіксації реакцій населення до практичної фази протидії: почали окремих людей із небезпечними поглядами нейтралізувати – шляхом нагляду або покарання. КДБ формувал своєрідний список потенційних "бунтівників", щоби тримати їх під ковпаком і в разі чого швидко ізолювати. Це підтверджує, що Празька весна спровокувала не тільки хвилю розмов серед людей, а й активізацію державного апарату контролю і превентивного тиску.

Кульмінацією цієї роботи стали події після 21 серпня, коли інтервенція вже відбулася. Інформаційні повідомлення КДБ за 21–25 серпня містять, окрім прикладів висловлювань, ще й відомості про конкретні дії щодо припинення виявів невдоволення. Уже згадувалося про написи у Чернігові 23 серпня – там негайно почали розшук, і можемо припустити, що винуватців, найімовірніше, знайдено і заарештовано (на жаль, документ не містить їхніх імен). Аналогічно, з Лактіоновим – відомо, що про нього повідомили у КДБ Латвії, отже, напевне, на кінцевій станції його вже чекали. Подальша його доля невідома із цього джерела, але можна припустити звільнення і, ймовірно, суд за "антирадянську агітацію".

23 серпня 1968 р. КДБ УРСР підготував нові узагальнені зведення про ситуацію. У них прямо зазначається, що "переважна більшість населення схвалює дії партії й уряду", але відразу перераховуються численні "негативні судження" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 7–9). Наприклад, наводять слова диригента Я. Бендерського з Дніпропетровська: "Радянському Союзу немає чого втручатися в справи ЧССР, бо кожен народ має право у себе в країні встановлювати владу, яка йому подобається" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 20). А художник інкрустації Я. Ейдельштейн (там само) підкреслював

економічну самодостатність Чехословаччини і бажання її народу повернутися до капіталізму, бо той забезпечував їм гідне життя (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 20). Ці приклади – із самої глибини центральної України – були дуже небезпечними ідеями: вони прямо підтримували право чехів на самостійний вибір і навіть натякали, що життя при капіталізмі було кращим. Для радянської ідеології це була крамола.

Звичайно, такі думки не могли залишитися без уваги. У якийсь момент КДБ зробив висновок, що ситуація призвела до активізації антирадянських елементів, зокрема раніше судимих, і рекомендував посилити оперативні заходи проти них: "Звертається увага на посилення заходів щодо антирадянських елементів... здатних спровокувати політично шкідливі ексцеси та антигромадські дії" (Доклади..., 1968, спр. 974, с. 279). Це була, фактично, директива на превентивні арешти і придушення будь-яких можливих протестів. Після цього по всій Україні прокотилася хвиля, хоч і не масових, але точкових репресій: когось звільнили з роботи, когось виключили з партії чи комсомолу, когось попередили під підпис, на окремих, найсміливіших, завели кримінальні справи (переважно за ст. 62 КК УРСР – "антирадянська агітація і пропаганда").

Усе це підтверджує: радянська система відповіла на виклик Празької весни посиленням репресій у тилу. Публічно проголошувалося про "єдність й єдностайність", а неопублічно – ізолювали незгодних і зачищали інформаційний простір. Ці кроки виявилися ефективними у короткостроковій перспективі: уже восени 1968 р. радянське суспільство наче повернулося до звичної зовнішньої пасивності. Проте внутрішні наслідки, як показує аналіз документів, були довготривалими: невдоволення загнали вглиб, де воно тліло і зрештою сприяло формуванню дисидентського руху в Україні кінця 1960-х – 1970-х рр. (деякі згадані особи, як-от Сокульський чи Олейник із Херсона, в 1970-ті понесли покарання за антирадянські погляди). Отже, КДБ хоч і контролював ситуацію, але не міг змінити факт: значна частина людей у 1968 р. перестала вірити офіційному міфу.

Дискусія і висновки

Події Празької весни 1968 р. та їхнє силове придушення стали своєрідним лакмусовим папірцем для радянського суспільства, зокрема в Українській РСР. Аналіз документів КДБ УРСР показує, що реакція громадян на цю зовнішньополітичну кризу була надзвичайно різноманітною й амбівалентною. Усупереч офіційним заявам про "єдностайне схвалення" дій СРСР, у суспільстві одночасно існували полярні погляди, зокрема:

- *підтримка і лояльність*. Значна частина населення, особливо серед старшого покоління, партійно-радянського активу, військових, сприйняла інтервенцію як вимушений і правильний крок. Люди повторювали тези пропаганди про "недопущення анархії" та "захист соціалізму", дехто навіть висловлював жаль, що радянське керівництво не втрутилося раніше або не застосувало жорсткіших заходів. Подібні настрої переважали у регіонах, віддалених від безпосереднього впливу Чехословаччини – на сході та в центрі УРСР, хоча були присутні всюди. Вони ґрунтувалися на довірі до партії, страху перед змінами та згуртованості перед зовнішнім "ворогом" (уявною західною загрозою);

- *критика і несхвалення*. Водночас не менш помітною була й протилежна позиція. Серед інтелігенції, студентства, частини робітництва (особливо в західних областях) побутувала думка, що введення військ – це агресія, політична помилка, що дискредитує СРСР у світі.

Деякі висловлювання мали відверто антирадянський характер: засуджували диктатуру компартії, порівнювали дії СРСР із нацистською окупацією чи агресією США у В'єтнамі, говорили про "колоніальну політику" Кремля. Такі настрої живилися прагненням до свободи, симпатією до чехословацьких реформ, а також загальнолюдським моральним імперативом (не стріляти у братній народ). Особливо гостро негативні оцінки проявилися на Закарпатті та Львівщині – регіонах, де історична пам'ять і контакти з Європою були значнішими. Проте і у Києві, Дніпропетровську, Одесі лунали сміливі голоси незгоди;

- *страх і тривога*. Окремо варто відзначити всепроникний мотив – страх перед війною. Він об'єднав багатьох радянських людей незалежно від їхнього ставлення до чехословацьких подій. Боязнь утягнення в новий світовий конфлікт, можливі людські втрати й економічні труднощі викликали серед населення хвилю панічних настроїв (скуповування товарів, поширення чуток). Цей страх іноді трансформувався у форму протесту: люди, які не зважувалися критикувати партію й уряд напругу, висловлювали незадоволення опосередковано – через занепокоєння та питання, навіщо ризикувати миром. Фактично, страх став прихованою формою дисидентства "від будинку": прагнення уникнути війни означало несхвалення політики, що до неї веде.

Отримані результати підтверджують, що суспільна думка в УРСР на момент 1968 р. була значно складнішою, ніж це відображала офіційна пропаганда. Існування різних поглядів свідчить про поступову диференціацію радянського суспільства за ідеологічною ознакою. Регіональні відмінності, висвітлені у статті, особливо промовисті. Закарпаття, завдяки тісним зв'язкам із Чехословаччиною, стало своєрідним "вікном" в інший світ – тамтешнє населення більше знало про справжні події і тому реагувало гостріше (від палкої підтримки курсу Дубчека – до відвертих випадів проти СРСР). У Галичині та загалом західних областях сильні антирадянські настрої мали підґрунтя в національно-визвольних традиціях і досвіді опору радянській владі, тому Празька весна резонувала із власними сподіваннями на лібералізацію. Натомість у центрально-східних регіонах населення більше довіряло офіційним версіям або просто прагнуло стабільності, побоюючись будь-яких потрясінь. Водночас навіть там інтелектуальні кола і частина молоді виявили здатність критично мислити і співчувати прагненню свободи.

Дослідження також висвітлює роль механізмів контролю. КДБ УРСР під час кризи 1968 р. виконав подвійне завдання: з одного боку, став "очима і вухами" партії, своєчасно інформуючи про реальний стан настроїв (що давало змогу керівництву усвідомити потенційні загрози); з іншого – постав інструментом придушення будь-яких виявів інакомислення. Документи показують еволюцію позиції КДБ: від фіксації й аналізу – до активного втручання і репресій щодо конкретних осіб (агентурний нагляд, арешти, профілактичні заходи, цензура). Радянська влада явно злякалася масштабу "ідеологічної зарази" і діяла на запобігання. Уже наприкінці серпня 1968 р. найбільш сміливих критиків було ізольовано або примушено замовкнути. Тотальний контроль за інформаційним полем (зокрема й переслідування слухачів західних радіоголосів чи авторів анонімних листів) мав на меті "закупорити" суспільство, не дати сформуватися осередкам відкритого опору.

Отже, Празька весна виконала в УРСР подвійну роль. Для народу вона стала каталізатором – висвітлила приховані настрої, надала імпульс для формування більш зрілої громадської думки, оголила суперечності між проголошеними ідеалами й реальністю. З іншого боку, для радянської системи ця криза стала викликом, який вона вирішила зустріти посиленням внутрішнього тиску, фактично започаткувавши тенденцію до "закручування гайок", що характеризувала наступні десятиліття (епоху т. зв. стабілізації або застою).

Досвід 1968 р. в Україні продемонстрував, що навіть за умов авторитарного режиму існує певний поріг терпіння населення, і коли пропагандистський образ розходиться з очевидними фактами (радянські танки у братній країні), народ починає шукати власні оцінки. Хоча відкритого масового протесту в УРСР у зв'язку з Празькою весною не відбулося (на відміну від протесту сімох сміливців на Червоній площі в Москві у серпні 1968 р.), тиха нелояльність поширилася досить широко. Це був важливий урок для влади – і вона зробила все, щоб унеможливити перетворення тієї нелояльності у щось більше. Проте придушення не означало зникнення: багато з тих, хто тоді обурювався чи співчував чехам, згодом стали частиною інтелектуального підґрунтя українського дисидентського руху або, принаймні, продовжували скептично ставитися до СРСР. Ідеологічна тріщина, що утворилася 1968 р., з часом лише розширювалася і за пару десятиліть, за інших політичних умов, сприяла падінню радянського режиму.

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що дослідження реакції громадян УРСР на події Празької весни, проведене на основі документів ГДА СБУ, дає змогу запозичити важливу прогалину в історії "радянської людини" другої половини 60-х років ХХ ст. Воно наочо показує, що навіть у відносно стабільному та благополучному на перший погляд радянському суспільстві існувала підводна течія думок і настроїв, які різко контрастували з офіційною лінією. Регіональний зріз підкреслює, що Україна не була монолітом: історичний досвід, близькість до Заходу чи рівень інформації значною мірою визначали реакцію людей. Празька весна для багатьох українців стала символом надії (хай і примарної) на лібералізацію, для інших – джерелом страху перед втечею "братньої країни" чи перед війною, а для влади – приводом наголосити на ортодоксальності. Усі ці виміри – частина складної мозаїки, що зветься громадською думкою радянської доби. Й архівні свідчення допомагають нам нині цю мозаїку розглянути без ідеологічних шор, роблячи висновок: радянське суспільство 1968 р. було набагато "живішим" і розмаїтішим, ніж хотіла показати офіційна пропаганда. Події в Чехословаччині пробудили в УРСР хвилю думок, емоцій і навіть дій, що стали важливою частиною передісторії українського визвольного руху кінця ХХ ст.

Внесок авторів: Тимур Лавренчук – підготовка оригінальної чернетки статті; Андрій Руккас – концептуалізація, методологія; перегляд і редагування.

Список використаних джерел

Дмитрук, В. (2018). Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 27, 84–105.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 15 лютого – 9 квітня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 970), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 25 квітня –

24 травня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 971), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 29 травня – 10 червня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 972), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 18 липня – 5 серпня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 974), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 22 серпня – 17 вересня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 975), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 18 вересня – 1 жовтня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 976), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Мала, Г. (2024). Події "Празької весни" у світлі мемуаристики та епістолярію українських дисидентів. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 7, 95–101. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.95-101>

Мокрик, Р. (2018). Україна 1968. У *Zbruc*. <https://zbruc.eu/node/82405>

Пагіря О. (2021). "Я би бив їх – комуністів": як українці реагували на угорську революцію 1956 року. У *Локальна історія*. <https://localhistory.org.ua/texts/statii/ia-bi-biv-yikh-komunistiv-yak-ukrayintsi-reaguvali-na-ugorsku-revolutsiiu-1956-roku>

Український інститут національної пам'яті. (б. д.). 1968 – Придушення "Празької весни". <https://www.uinp.gov.ua/istorichnyy-kalendar/serpen/21/1968-prydushennya-prazkoy-vesny>

Український інститут національної пам'яті. (б. д.). 1968 – самоспалення Василя Макуха у Києві. <https://uinp.gov.ua/istorichnyy-kalendar/lystopad/5/1968-samospalennya-vasyliya-makuha-u-kyievi>

Філіпчук, І. (2015). *Формування ідей "Празької весни" (1956–1968 рр.)*. [Неопубл. дис. канд. іст. наук]. Рівненський державний гуманітарний університет.

Центр досліджень визвольного руху. (2018). *Празька весна 1968 у документах КГБ*. Націоналістичний портал. <https://ukrnationalism.com/news/nationalist-movement/3351-prazka-vesna-1968-u-dokumentakh-khb.html>

Шановал, Ю. (2020). *Партійний "націоналізм". Парадокси Петра Шелеста*. Видавництво Анетти Антоненко ; Ніка-Центр.

References

Center for Research on the Liberation Movement. (2018). *The Prague Spring of 1968 in KGB Documents*. Nationalist Portal. [in Ukrainian]. <https://ukrnationalism.com/news/nationalist-movement/3351-prazka-vesna-1968-u-dokumentakh-khb.html>

Dmytruk, V. The Reaction of Ukrainian Society to the Events of 1968 in Czechoslovakia. *International Relations of Ukraine: Scientific Research and Findings*, 27, 84–105 [in Ukrainian].

Filipchuk, I. (2015). *The Formation of the Ideas of the "Prague Spring" (1956–1968)*. [Unpublished Candidate's Dissertation]. Rivne State University of the Humanities [in Ukrainian].

Malaya, H. (2024). The Events of the "Prague Spring" in the Light of Memoirs and Correspondence of Ukrainian Dissidents. *Scientific Notes of NaUKMA. Historical Sciences*, 7, 95–101. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.95-101> [in Ukrainian].

Mokryk, R. (2018). Ukraine 1968. In *Zbruc*. [in Ukrainian]. <https://zbruc.eu/node/82405>

Pahiria, O. (2021). "I Would Beat Them – the Communists": How Ukrainians Reacted to the Hungarian Revolution of 1956. In *Local History* [in Ukrainian]. <https://localhistory.org.ua/texts/statii/ia-bi-biv-yikh-komunistiv-yak-ukrayintsi-reaguvali-na-ugorsku-revolutsiiu-1956-roku>

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, February 15 – April 9). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 970), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, April 25 – May 24). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 971), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, May 29 – June 10). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 972), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, July 18 – August 5). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 974), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, August 22 – September 17). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 975), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, September 18 – October 1). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 976), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (2020). *A Party "Nationalist": The Paradoxes of Petro Shelest*. Anetta Antonenko Publishers ; Nika-Center [in Ukrainian].

Ukrainian Institute of National Remembrance. (n. d.). 1968 – *Suppression of the "Prague Spring"*. Historical Calendar [in Ukrainian]. <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/serpen/21/1968-prydushennya-prazkoyi-vesny>

Ukrainian Institute of National Remembrance. (n. d.). 1968 – *Vasyl Makukh's Self-Immolation in Kyiv*. Historical Calendar [in Ukrainian]. <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lystopad/5/1968-samospalennya-vasylya-makuha-u-kyievi>

Отримано редакцією журналу / Received: 13.04.25

Прорецензовано / Revised: 29.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.05.25

Tymur LAVRECHUK, Master's Student

ORCID ID: 0009-0005-5564-8001

e-mail: tymur.lavrenchuk@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Andrii RUKKAS, PhD (History), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0003-2086-3463

e-mail: rukkas@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE REACTION OF THE CITIZENS OF THE UKRAINIAN SSR TO THE EVENTS OF THE PRAGUE SPRING OF 1968 (BASED ON THE DOCUMENTS OF THE BRANCH STATE ARCHIVE OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE)

Background. *The Prague Spring of 1968 was an attempt at political liberalization in Czechoslovakia that ended with a military invasion by the USSR and other Warsaw Pact countries, which the Kremlin justified as "international assistance." The Ukrainian leadership, particularly Petro Shelest, supported the intervention, although he also sought to preserve a certain degree of autonomy for the Ukrainian SSR. Party propaganda in the Ukrainian SSR actively justified the Soviet actions, but public sentiment was mixed: a significant part of the intelligentsia sympathized with Dubček's course, and among dissidents, a sense of solidarity with the Czechoslovak reformers grew. Despite the absence of mass protests, verbal forms of resistance were recorded, including listening to foreign radio broadcasts, informal correspondence, and radical acts of protest—most notably, the self-immolation of Vasyl Makukh. The Soviet authorities responded harshly to any signs of dissent: the KGB documented hundreds of cases of "anti-Soviet" expressions, confiscated leaflets, and punished activists. The events in Czechoslovakia became a catalyst for the politicization of Ukrainian society, the intensification of the human rights movement, and the expansion of dissident sentiment. Parallels with the suppression of the Hungarian uprising in 1956 confirmed that the Soviet system was prepared to act brutally to maintain control, but at the same time revealed deeper disillusionment within parts of society and the rise of oppositional attitudes – some of which have been documented thanks to the opening of KGB archives.*

Purpose. *To analyze the reaction of the population of the Ukrainian SSR to the events of the 1968 Prague Spring based on recently declassified documents of the Ukrainian SSR Committee for State Security (KGB), with particular emphasis on regional differences in public sentiment.*

Methods. *The study employs a descriptive-analytical historical method to interpret archival documents, a comparative approach to contrast reactions across different regions, as well as oral history elements and content analysis to evaluate the nature of citizens' statements.*

Results. *The research found that public attitudes in the Ukrainian SSR in 1968 were ambivalent and far from monolithic. Significant regional discrepancies were revealed: while the western regions (in particular Transcarpathia and Lviv region) more frequently exhibited critical and anti-regime evaluations of Soviet policy toward Czechoslovakia, the central and eastern regions tended to display loyal sentiments and support for the official line – although even there instances of anxiety and dissent were recorded. The Prague Spring acted as a catalyst for latent discontent: alongside open approval of the intervention, there coexisted critical judgments, fear of war, and sympathy for Czechoslovak reforms.*

Conclusions. *The KGB documents demonstrate that the official Soviet propaganda about "unanimous support" for the USSR's actions in Czechoslovakia did not reflect the real sentiments of a portion of the population. The people of the Ukrainian SSR reacted to the Prague Spring events with mixed feelings – from complete support to sharp condemnation. The security organs maintained strict control over public moods: they promptly recorded citizens' statements, identified "unreliable" individuals, and implemented preventive repressive measures. All this indicates the existence of hidden social tension in Soviet Ukraine and a divergence between the official ideology and citizens' genuine assessments.*

Keywords: *Prague Spring, 1968, Ukrainian SSR, public opinion, social sentiments, KGB, Soviet propaganda, Czechoslovakia.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The authors declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 327(73:5-15):338.246.88:355.019.2(567)"2003/2004"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.9>

Давід МАГЛАКЕЛІДЗЕ, студ.

ORCID ID: 0009-0009-2546-4403

e-mail: davmaglakelidze@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЛАНУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ США ПОВОЄННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІРАКУ ПІСЛЯ ПОВАЛЕННЯ УРЯДУ С. ХУСЕЙНА (ТРАВЕНЬ 2003 – ЧЕРВЕНЬ 2004)

Вступ. Американська інтервенція в Ірак у 2003 р. призвела до значних змін у міжнародно-політичній ситуації на Близькому Сході, а також стала передумовою тривалих конфліктів у регіоні. Після повалення уряду С. Хусейна у 2003 р. США поставили перед собою завдання встановити стабільний представницький уряд в Іраку та запобігти перетворенню країни на безпечний притулок для терористичних угруповань. У пропонованій статті проаналізовано ключові стратегічні рішення, ухвалені адміністрацією Дж. В. Буша в межах післявоєнного відновлення Іраку. У центрі уваги перебуває реалізація концепції "націотворення", що зазнала критики в американському суспільстві після невдалого досвіду війн в Іраку (2003–2011 рр.) й Афганістані (2001–2021 рр.). Результати дослідження важливі для розуміння еволюції зовнішньої політики США у постбіполярний період і також мають значення для України як держави, яка нині отримує допомогу від США у протистоянні російській агресії.

Методи. Стаття є емпіричним дослідженням, що ґрунтується на джерелах. Основоположним у ході дослідження був принцип історизму, згідно з яким явища і події минулого розглянуто в контексті конкретно-історичних обставин їхнього виникнення й розвитку. У процесі дослідження був застосований історико-генетичний метод, що полягає у простеженні змін концептуальних засад уряду США щодо післявоєнної трансформації Іраку та засобів її реалізації.

Результати. Здійснено аналіз змін у підході США до післявоєнної трансформації Іраку шляхом висвітлення концепцій, сформованих у межах планування до вторгнення, а також порівняння їх із реальними діями адміністрації Дж. В. Буша. Простежено наслідки реалізації рішень, ухвалених урядом США після повалення уряду С. Хусейна.

Висновки. Після повалення уряду С. Хусейна у квітні 2003 р. повоєнне відновлення Іраку здійснювалось під прямим одностороннім контролем США. Підготовка концептуальних засад повоєнної трансформації Іраку розпочала реалізовуватись Державним департаментом за рік до вторгнення і ґрунтувалась на необхідності здійснити деполітизацію іракської армії і державного апарату, щоб не допустити повернення лоялістів поваленого уряду С. Хусейна до влади. Адміністрація Дж. В. Буша різко змінила політику і започаткувала значно суворіший процес люстрації державного апарату й армії Іраку. Наслідками цих рішень стали руйнування іракської суспільно-політичної системи та зростання підтримки партизанських угруповань. Задля економії військово-фінансових ресурсів США адміністрація Дж. В. Буша відмовилась від збільшення військового контингенту в Іраку, що зумовило неспроможність військ США перемогти партизан.

Ключові слова: США, Ірак, зовнішня політика США, Близький Схід, "дебаасифікація", політична історія.

Вступ

Американська інтервенція в Ірак 2003 р. спричинила значні зрушення у міжнародно-політичній ситуації на Близькому Сході, заклавши фундамент довготривалих конфліктів в Іраку і Сирії, наслідки яких є актуальними і досі. Попри швидке повалення уряду С. Хусейна в ході операції "Свобода Іраку" (19 березня – 1 травня 2003 р.), післявоєнний етап виявився значно менш контрольованим. Перед США стояло завдання встановити в Іраку стабільний представницький уряд як інструмент запобігання подальшій політичній дестабілізації як усередині країни, так і в регіоні Перської затоки.

Успіх реконструкції Іраку залежав не лише від військової складової, а й від ефективності політичного планування США, стабілізації безпекової ситуації, розбудови державних інституцій з урахуванням особливостей суспільно-політичного життя іракців. Такий підхід у політичному дискурсі США отримав назву "націотворення" ("nation-building") і набув широкого застосування в американській політиці за адміністрацій Вільяма Клінтона (1993–2001 рр.) і Джорджа В. Буша (2001–2009 рр.). Зокрема, прикладами такої політики є інтервенція ООН у Сомалі (1992–1995 рр.), відбудова Боснії і Герцеговини після укладання Дейтонських угод у 1995 р., а також реконструкція Афганістану, розпочата після повалення уряду Талібану у 2001 р.

Натепер політика націотворення втратила підтримку в американському суспільстві і політикумі. Як демократичні, так і республіканські адміністрації демонструють схильність до уникнення широкомасштабних інтервенцій. Така трансформація зовнішньої політики США

значною мірою зумовлена негативним суспільним прийняттям результатів воєн в Афганістані (2001–2021 рр.) й Іраку (2003–2011 рр.). Зокрема, в Іраку спроба побудови демократичної держави після повалення уряду С. Хусейна спричинила початок збройного опору з боку партизанських угруповань, а надалі призвела до масштабного внутрішнього конфлікту між основними етноконфесійними групами в Іраку. Наше дослідження присвячене аналізу ключових рішень, що сприяли дестабілізації ситуації в Іраку.

Отже, проблематика нашої статті є важливою в контексті вивчення зовнішньої політики США в постбіполярний період. Ця тема набуває особливої актуальності для України, оскільки після початку російсько-української війни США стали ключовим стратегічним партнером у протистоянні російській агресії.

Мета дослідження полягає в аналізі процесу планування і реалізації Сполученими Штатами післявоєнної політичної трансформації Іраку, а також у виявленні причин, що зумовили прийняття адміністрацією Дж. В. Буша основних рішень у межах цього процесу.

Методи

В основі історичного пізнання ми стоїмо на позиціях позитивізму. Це означає, що історичні знання можуть бути здобуті завдяки емпіричному дослідженню. Методологічною основою статті є принцип історизму, згідно з яким події минулого розглядаються в контексті конкретно-історичних обставин епохи. У процесі дослідження був застосований метод критичного аналізу джерел й історико-генетичний метод, що полягає у простеженні змін концептуальних засад уряду США щодо післявоєнної трансформації Іраку та засобів її реалізації.

© Маглакелідзе Давід, 2025

Результати

США розпочали підготовку до повоєнної політичної трансформації Іраку за рік до початку вторгнення. Зокрема, 10 травня 2002 р. в Державному департаменті США було ініційовано проєкт "Майбутнє Іраку", у межах якого було сформовано 17 тематичних робочих груп. До складу цих груп увійшли фахівці зі сфер економіки, енергетики, права й політики. Основним завданням проєкту була розробка стратегічних рекомендацій і плану дій для післявоєнного відновлення країни (Schmitt, & Brinkley, 2003).

Одним із ключових завдань повоєнної трансформації Іраку була реорганізація його збройних сил для забезпечення здатності захищати територіальну цілісність держави без створення потенційної загрози для сусідніх країн. У сфері зовнішньої політики передбачалося дотримання принципів мирного співіснування з державами регіону, повага до норм міжнародного права, а також урегулювання "питань, які залишилися у спадок від правління Саддама Хусейна" (Future of Iraq..., 2002). Ішлося, зокрема, про відмову від програм створення зброї масового знищення та припинення конфронтації із сусідніми країнами, а саме – з державами Перської затоки й Ізраїлем (Defense Policy..., 2002).

Одним із найважливіших питань, що обговорювалися на засіданнях робочих груп, було майбутнє партії Баас, що знаходилась при владі в Іраку з 1963 р. Унаслідок обговорення було визначено необхідність повної заборони діяльності партії, проте наголошувалося на недоцільності масової люстрації її членів. Натомість було запропоновано визначити перелік посад, щодо яких мали бути здійснені точкові кадрові скорочення. Такий підхід був зумовлений тим, що в Іраку членство в партії Баас було обов'язковою умовою для працевлаштування у державному секторі, а отже, масова люстрація призвела б до фактичного демонтажу всієї адміністративної системи (Transitional Justice..., 2002).

На засіданнях робочих груп було узгоджено рекомендацію про значне скорочення Збройних сил Іраку, приблизно до 150 тис. осіб. Про повний розпуск армії Іраку не йшлося, натомість наголошувалося на необхідності зберегти професійні кадри для подальшої реформи збройних сил. Армія мала бути деполітизована (Defense Policy..., 2002).

Рекомендації проєкту "Майбутнє Іраку" мали консультативний характер і не були обов'язковими до виконання. За реалізацію повоєнної перебудови Іраку відповідало Міністерство оборони США. Зокрема, 20 січня 2003 р. в його межах був створений Офіс з реконструкції і гуманітарної допомоги (ОРГД, англ. *Office of Reconstruction and Humanitarian Assistance, OHRA*). Після повалення уряду С. Хусейна цей орган мав отримати тимчасові владні повноваження в Іраку. Головою ОРГД був призначений відставний генерал Дж. Гарнер, який мав значний досвід у проведенні гуманітарних операцій під час Війни в Перській затоці (Rice, 2011, p. 123).

У березні 2003 р. на засіданнях Ради з національної безпеки ОРГД представив Дж. В. Бушу план постконфліктної трансформації Іраку. На засіданнях, зокрема, ішлося про скорочення близько 25 тис. членів партії Баас за загальної кількості 1,5 млн осіб. Республіканську гвардію та сили спеціальних операцій планували розпустити. Інші підрозділи збройних сил мали бути збережені, однак офіцери, відомі своєю лояльністю до С. Хусейна, підлягали звільненню зі служби. Крім того, передбачалося створення Іракського тимчасового уряду (ІТУ), головним завданням якого була розроблення Конституції і підготовка до виборів (Rice, 2011, p. 123).

Іншим важливим питанням була підготовка військового контингенту, що буде здійснювати окупацію Іраку у період повоєнної стабілізації. У березні 2003 р. на територію Іраку зайшли 150 тис. військових США і 20 тис. союзників. Стільки ж військ залишилось на території Іраку після повалення уряду С. Хусейна (Carney, 2011, p. 40).

У США існували різні оцінки щодо кількості військ, необхідних для підтримання громадського порядку після вторгнення в Ірак. Зокрема, у 1999 р. унаслідок військових навчань "Перетин пустелі – 1999" було зроблено висновки, що для стабілізації Іраку після повалення уряду С. Хусейна необхідно залучити близько 400 тис. військових (Slavin, & Moniz, 2003, pp. 64–68).

За місяць до початку вторгнення в Ірак, 25 лютого 2003 р., під час слухань у комітеті збройних сил сенату США начальник штабу армії генерал Е. Шінсекі заявив, що для повоєнної окупації Іраку необхідно використати "кілька сот тисяч військових". Незважаючи на це, керівництво Міністерства оборони наполягало на доцільності застосування значно меншого контингенту – у 100 тис. солдат армії США (Guggenheim, 2003).

У травні 2003 р. командувач сухопутних сил коаліції генерал Девід Д. Маккірнан заявив, що 150 тис. військових не вистачить, щоб гарантувати безпеку в Іраку (Maas, 2003).

Використання обмеженої кількості військ мало кілька причин.

- По-перше, цивільне керівництво Міністерства оборони наполягало на зміні воєнної доктрини армії США, що означало перехід до застосування мінімально необхідної кількості наземних військ, ставку на технологічну перевагу американської армії і швидкість виконання операцій. На думку міністра оборони Д. Рамсфеля, концентрація великої маси військ для здійснення короткотривалих операцій була неефективною з позиції використання ресурсів (O'Hanlon, 2003).

Така позиція була притаманна адміністрації Дж. В. Буша від самого початку його каденції. У лютому 2001 р. речник Білого дому А. Флейшер заявив, що уряд не має наміру "засипати Пентагон грошима" (Donnelly, 2003). У березні того ж року Д. Рамсфельд сформував основні принципи використання збройних сил у конфліктах, що в медіа отримали назву "Доктрина Рамсфеля". Зокрема, пропонувалося використовувати обмежені за чисельністю контингенти для виконання чітко окреслених і "реалістичних" завдань, тобто таких, що можуть бути виконані у короткі терміни без використання надмірної кількості військових і фінансових ресурсів (Guidelines..., 2001).

У вересні 2003 р. начальник штабу армії США П. Шумайкер заявив, що США "потрібно більше людей" в Іраку. У відповідь на це Д. Рамсфельд виступив із запереченням, наголосивши на тому, що ситуація в Іраку контрольована, а збільшення контингенту потребуватиме значних фінансових витрат (Donnelly, 2003).

- По-друге, адміністрація Дж. В. Буша не очікувала значного опору окупації. Через санкційний режим Іраку не вдалося відновити боєздатність своєї армії до рівня 1990 р., тому застосовувати контингент, аналогічний за чисельністю силам коаліції 1990–1991 рр., вважали непотрібним (Pollack, 2002). Цей прогноз виправдався, адже армія Іраку справді не змогла чинити серйозного спротиву під час активної фази бойових дій. Проте для адміністрації Дж. В. Буша також стало несподіванкою продовження збройного опору окупації після повалення уряду С. Хусейна. Про це заявив заступник міністра оборони США з політики Д. Фейт у липні 2003 р. (Slavin, & Moniz, 2003).

Адміністрація Дж. В. Буша не планувала здійснювати значних контрпартизанських заходів. Згідно з доповіддю Центру стратегічних і міжнародних досліджень (CSIS), оприлюдненою у січні 2003 р., у підготовчих планах адміністрації не простежувалося належної уваги до створення підрозділів цивільної поліції в межах коаліційних сил. Автори документа рекомендували залучити інші країни – члени коаліції до формування цих загонів, а також зберегти на службі особовий склад іракської поліції й армії. На їхню думку, ці заходи допомогли б забезпечити контроль над безпековою ситуацією в Іраку (Barton, & Crocker, 2003).

Крім того, у лютому 2003 р. троє посадовців Державного департаменту підготували меморандум для заступниці державного секретаря П. Добрянські. У документі йшлося про недостатню особовий склад іракського командування на забезпеченні стабільності післявоєнного Іраку. Автори наголошували, що адміністрація приділяла основну увагу лише плануванню активної фази військової інтервенції (United States Department ..., 2003).

23 червня – 7 липня 2003 р. в Багдаді перебувала Місія з оцінки процесів відновлення Іраку – команда фахівців із післявоєнної реконструкції. Вона складалась з аналітиків Центру стратегічних і міжнародних досліджень (*Center for Strategic and International Studies*) і Ради з міжнародних відносин (*Council on Foreign Relations*). 23 липня 2003 р. на слуханнях у сенаті співробітник Центру стратегічних і міжнародних досліджень Джон Хамре представив оцінку ситуації в Іраку. Він заявив, що сили коаліції були нездатні забезпечити порядок у містах. Це стосувалося не тільки партизанської діяльності, а й значного зростання злочинності. Згідно з його оцінкою, причиною цього була нечисленність американського контингенту (Senate Hearings 108–219..., 2003).

У липні 2003 р. Місія з оцінки відновлення Іраку опублікувала другу доповідь. Згідно із нею, безпекова ситуація в Іраку поступово погіршувалася. Зростала, зокрема, кількість атак з боку колишніх членів Республіканської гвардії і "Федайнів Саддама". Окупаційна адміністрація не могла забезпечити порядок через те, що війська коаліції переважно не займалися патрулюванням вулиць великих міст. Натомість вони охороняли нерухомі об'єкти: військові бази, стратегічну інфраструктуру, блокпости. Патрулюванням займалася іракська поліція, яка у вересні 2003 р. налічувала близько 35 тис. особового складу, але, за оцінкою місії, не була достатньо компетентною для виконання поставлених завдань (Hamre et al., 2003).

Голова ОРГД Дж. Гарнер прибув в Ірак 11 квітня 2003 р., після переходу Багдаду під контроль США. Його офіс одразу ж почав працювати над ліквідацією наслідків масового мародерства на вулицях великих міст. Згідно з намірами США, невдовзі Дж. Гарнера на його посаді мав замінити спеціальний представник президента (Bensahel et al., 2008, pp. 70–71).

Однак ці кадрові зміни відбулися значно швидше, ніж передбачалося. 6 травня 2003 р. Дж. Гарнера було усунуто з посади, а 12 травня була створена Тимчасова коаліційна адміністрація – підрозділ Міністерства оборони, що мав керувати Іраком у період підготовки до виборів. Причиною цих змін називали неспроможність ОРГД встановити громадський порядок в іракських містах у перші тижні після закінчення бойових дій, що призвело до проблем з інфраструктурою, масовим мародерством і сплеском насильства на вулицях (Rice, 2011, pp. 132–133).

Невдовзі після відставки Дж. Гарнер заявив, що початковий план полягав у проведенні виборів в Іраку протягом 90 днів після встановлення контролю коаліційних

сил над територією країни. За словами Дж. Гарнера, міністр оборони Д. Рамсфельд і його заступник П. Вулфовіц прагнули встановити тимчасовий уряд з поступовим делегуванням повноважень раді міністрів, сформованої з лідерів іракської опозиції, яка до війни перебувала в еміграції (Interview: Lt. Gen. Jay Garner, 2003).

Відставка Дж. Гарнера і створення Тимчасової окупаційної адміністрації (ТКА, англ. *Provisional Coalition Authority, CPA*) ознаменували значні зміни в політиці США щодо повоєнної відбудови Іраку. У зв'язку із проблемами у повоєнній стабілізації Іраку адміністрація Дж. В. Буша ухвалила рішення про початок довготривалої присутності США на території Іраку. Американський урядовий орган – ТКА – мав здійснити процес передання владних повноважень представницькому уряду після стабілізації Іраку. Було відкинута більшість рекомендацій Державного департаменту, натомість запроваджено значно масштабнішу люстрацію іракських військових і держслужбовців (Bensahel et al, 2008, pp. 70–71).

16 травня 2003 р. ТКА був виданий наказ про "дебаасифікацію". Згідно з його положеннями, усі члени партії "Баас", що займали три найвищі посадові щаблі в державних інституціях – від міністерств до лікарень й університетів – підлягали звільненню (Coalition ... Order Number 1, 2003).

В адміністрації Дж. В. Буша вважали, що для забезпечення стабільної побудови демократичного Іраку США мали позбутися залишків впливу партії "Баас" на іракське суспільство. Ішлося, зокрема, про членів партії "Баас", що зберігали відданість поваленому уряду С. Хусейна і намагались чинити супротив окупації Іраку (Senate Hearings 108–132..., 2003, pp. 14–32). Саме тому, за словами заступника міністра оборони П. Вулфовіца, окупаційна адміністрація вирішила запровадити суворіші критерії для скорочення державних службовців, що зберігали членство в партії "Баас" (Senate Hearings 108–132..., 2003, p. 74).

Умовою для звільнення працівників була їхня приналежність до партії "Баас". Проте у меморандумі до наказу № 1 були визначені критерії, за якими ТКУ могли зробити винятки, зокрема: працівник мав зректися своїх зв'язків з партією "Баас", мати визначні професійні чи освітні навички чи довести, що вступив до партії суто для продовження своєї кар'єри. Виняток могли зробити також для тих, хто залишив партію "Баас" до 16 квітня 2003 р. (Coalition ... Memorandum Number 1, 2003).

Запровадження "дебаасифікації" у значно ширшому обсязі ніж планувалося було здійснено через ідеологізований підхід адміністрації Дж. В. Буша до оцінки політичної ситуації в Іраку. США розглядали партію "Баас" як ідеологічну структуру, хоча за правління С. Хусейна Ірак перетворився на персоналістську автократію. У цій системі дебаасифікація не принесла б таких результатів, як денацифікація у післявоєнній Німеччині, проте саме із цим процесом члени адміністрації Дж. В. Буша часто порівнювали свою політику в Іраку (Saghieh, 2007).

У листопаді 2003 р. в Іраку було засновано Вищу національну комісію з дебаасифікації, яку очолив А. Чалабі – лідер Іракського національного конгресу, найбільшої опозиційної організації у вигнанні. Унаслідок скорочення станом на лютий 2005 р. було звільнено близько 30 тис. співробітників державних міністерств і близько 100 тис. працівників розвідувальних і силових служб. Дебаасифікація призвела до низки проблем. Звільнення працівників міністерства внутрішніх справ, міністерства оборони і силових відомств ускладнило процес формування нової іракської поліції й армії. Крім того, люстрація переконала іракських сунітів, що США і створений ними уряд мають

на меті обмежити їхні політичні права. Це призвело до зростання підтримки партизанських угруповань (Otterman, 2005).

У травні 2003 р. Тимчасова окупаційна адміністрація розпустила іракську армію. На момент затвердження наказу армія Іраку нараховувала 300 тис. осіб. Це рішення суперечило попереднім намірам США в Іраку і згодом призвело до стрімкого збільшення підтримки партизан з боку колишніх іракських офіцерів, а також ускладнило тренування нової іракської армії (Coalition ... Order Number 2, 2003).

У липні 2003 р. створили Іракську урядову раду – тимчасовий уряд, що був складовою частиною ТКА. До неї входили іракські політичні діячі, що перебували в екзилі до повалення уряду С. Хусейна. Кожного місяця голова ради змінювався. У серпні 2003 р., наприклад, ним був І. аль-Джафарі – представник ісламістської партії "Дава", у вересні – А. Чалабі, у жовтні – Дж. Талабані з Патріотичного союзу Курдистану.

8 вересня П. Бремер опублікував план транзиту влади в Іраку. Цей план складався з восьми пунктів. Згідно з ним спочатку Іракська урядова рада мала розробити конституцію і затвердити її, а вже потім ТКА мала провести парламентські вибори і передати владу новому іракському уряду (Bremer, 2003).

Цей план викликав протест з боку найвпливовішої шийтської релігійної фігури Іраку – аятоли Алі Ак-Сістані. Запропонований Сполученими Штатами план, фактично, позбавляв іракців права сформувати власну конституцію через своїх представників, натомість віддав цю можливість іракським політичним емігрантам, які співпрацювали з адміністрацією Дж. В. Буша (Rice, 2011, р. 151).

15 листопада 2003 р. ТКУ й Іракська урядова рада уклали угоду, згідно з якою до 30 червня 2004 р. мала відбутись передача влади до Тимчасового уряду Іраку, що мав бути створений до того часу. У квітні 2004 р. послом США в Іраку був призначений Д. Негропонт. Офіційно він вступив в посаду в липні 2004 р. Початок формування посольства був пов'язаний з підготовкою до передавання влади тимчасовому уряду Іраку. Посольство США мало виконувати консультативно-дорадчу функцію, не здійснюючи прямого контролю. Було вирішено призначити дату проведення перших парламентських виборів на січень 2005 р. Сформований після цих виборів Тимчасовий уряд Іраку мав розробити Конституцію (Senate Hearings 108–474..., 2004).

У 2003 р. в Іраку були створені партизанські й терористичні угруповання, метою яких було повалення нового іракського уряду і вигнання сил коаліції з країни. Ці угруповання мали різні ідеологічні направлення і конкурували між собою. Розрізненні групи бойовиків партії "Баас", що прагнули відновити уряд С. Хусейна, були швидко витіснені ісламськими фундаменталістами. Найвпливовішими шийтськими угрупованнями були "Джамаат ас-Садр аль-Тані" й "Армія Махді". Сунітська міжнародна терористична організація "Джамаат аль-Таухід валь Джихад" присягнула на вірність "Аль-Каїді" і швидко набирала силу. У 2004 р. вона була перейменована на "Аль-Каїда в Іраку". Терористи знайшли підтримку серед сунітських племен, що були невдоволені політичною ситуацією в країні. Крім того, "Аль-Каїда в Іраку" значно розширила людський ресурс завдяки добровольцям із-за кордону і з колишніх офіцерів армії Іраку.

Про значні негативні наслідки рішень ТКА свідчить той факт, що в 2005 р. США та новий іракський уряд неодноразово намагалися відновити розпущені дивізії, щоб сформувати нові збройні сили на основі старих, досвідчених підрозділів. Проте, за свідченням Дж. Кейсі, не

вдалося відновити жодного підрозділу, тому що всі офіцери старої іракської армії в той момент уже приєдналися до баасистських чи ісламістських угруповань (General George Casey Interview, 2014).

Дискусія і висновки

Після повалення уряду С. Хусейна США здійснювали самостійне впровадження процесу повоєнної трансформації Іраку. Для цього була створена Тимчасова окупаційна адміністрація – урядовий орган у складі Міністерства оборони США. Процес планування післявоєнної трансформації Іраку супроводжувався значним рівнем організаційної неузгодженості позицій Державного департаменту і Міністерства оборони, що ускладнювало формування цілісної стратегії відновлення країни.

У межах реалізації післявоєнної відбудови Іраку адміністрація Дж. В. Буша припустилася низки стратегічних помилок. Зокрема, була запроваджена масова люстрація колишніх членів партії "Баас", повністю розпущена армія, ухвалено рішення про застосування обмеженого контингенту для окупації Іраку. Ці рішення були викликані ідеологічним підходом адміністрації до процесу політичної трансформації Іраку, незважаючи на те, що в іракського уряду не було чітко вираженої політичної ідеології, а більшість населення не було лояльним до С. Хусейна. Наслідком цього стало руйнування іракської суспільно-політичної системи і зростання підтримки партизанських угруповань. США не вдалося швидко перемогти партизанів через обмежену чисельність військового контингенту, що було викликано прагненням адміністрації Дж. В. Буша економити військово-фінансові ресурси США.

Список використаних джерел

- Barton, F. D., & Crocker, N. B. (2003). A Wiser Peace: An Action Strategy for Post-Conflict Iraq. *Center For Strategic & International Studies*. <https://www.csis.org/analysis/wiser-peace-action-strategy-post-conflict-iraq>
- Bensahel, N., Olicker, O., Crane, K., Brennan, R. R., Gregg, S. H., Sullivan, T., & Rathmell, A. (2008). *After Saddam: Prewar Planning and the Occupation of Iraq*. RAND Corporation. <https://www.jstor.org/stable/10.7249/mg642a>
- Bremer, P. (2003). Iraq's Path to Sovereignty. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/09/08/iraqs-path-to-sovereignty/92ccd663-ab69-4a56-b85b-af5f8a5f0baf>
- Carney, S. A. (2011). *Allied Participation in Operation Iraqi Freedom*. Center of Military History.
- Coalition Provisional Authority Memorandum Number 1: Implementation Of De-Baathification Order No. 1. (2003). *Govinfo*. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/GOVPUB-S-PURL-LPS44858/pdf/GOVPUB-S-PURL-LPS44858.pdf>
- Coalition Provisional Authority Order Number 1: De-Baathification Of Iraqi Society. (2003). *National Security Archive*. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB418/docs/9a%20-%20Coalition%20Provisional%20Authority%20Order%20No%20-%20-%20205-16-03.pdf>
- Coalition Provisional Authority Order Number 2: Dissolution of Entities. (2003). *National Security Archive*. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB418/docs/9b%20-%20Coalition%20Provisional%20Authority%20Order%20No%20-%20-%20208-23-03.pdf>
- Defense Policy and Institutions – Working Groups. (2002). *National Security Archive*. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB198/FOI%20Defense%20Policy%20and%20Institutions.pdf>
- Donnelly, T. (2003). Secretary of Stubbornness. *American Enterprise Institute*. <https://www.aei.org/articles/secretary-of-stubbornness>
- Future of Iraq – Working Groups. (2002). *National Security Archive*. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB198/20020430.pdf>
- General George Casey Interview. (2014). *Miller Center*. <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-oral-histories/george-casey-oral-history>
- Guggenheim, K. (2003). Pentagon Defends Iraq Reconstruction Effort. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2003/05/23/pentagon-defends-iraq-reconstruction-effort/644cdf0c-7562-4314-8530-6033e70f2ef7>
- Guidelines When Considering Committing United States Forces. (2001). Rumsfeld Library. <https://library.rumsfeld.com/doclib/sp/2723/Guidelines%20When%20Considering%20Committing%20U.S.%20Forces%202003-2001.pdf>
- Hamre, J. J., Barton, F. D., Crocker, N. B., Forman, J. M., & Orr, R. (2003). *Iraq's Post-Conflict Reconstruction – A Field Review and Recommendations*. Center For Strategic & International Studies. <https://www.csis.org/analysis/iraqs-post-conflict-reconstruction-field-review-and-recommendations>
- Interview: Lt. Gen. Jay Garner. (2003). *Frontline*. <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/yeariniraq/interviews/garner.html>

- Iraqi Society. (2003). *GovInfo*. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/GOVPUB-S-PURL-LPS44094/pdf/GOVPUB-S-PURL-LPS44094.pdf>
- Maas, P. (2003). The World; Trying to Rebuild Iraq, While Watching Their Backs. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2003/05/11/weekinreview/the-world-trying-to-rebuild-iraq-while-watching-their-backs.html>
- O'Hanlon, M. E. (2003). Rumsfeld and All the Army's Men. *Brookings*. <https://www.brookings.edu/articles/rumsfeld-and-all-the-armys-men/>
- Otterman, S. (2005). Iraq: Debaathification. *Council on Foreign Relations*. <https://www.cfr.org/backgrounder/iraq-debaathification#chapter-title-0-5>
- Rice, C. (2011). *No Higher Honor*. Crown Publishers.
- Saghieh, H. (2007). The Life and Death of de-Baathification. *L'Irak en perspective*, 117–118. <https://journals.openedition.org/remmm/3451>
- Schmitt, E., & Brinkley, J. (2003). The Struggle For Iraq: Planning; State Dept. Study Foresaw Trouble Now Plaguing Iraq. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2003/10/19/world/struggle-for-iraq-planning-state-dept-study-foresaw-trouble-now-plaguing-iraq.html>
- Schmitt, E., & Brinkley, J. (2003). The Struggle For Iraq: Planning; State Dept. Study Foresaw Trouble Now Plaguing Iraq. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/2003/10/19/world/struggle-for-iraq-planning-state-dept-study-foresaw-trouble-now-plaguing-iraq.html>
- Senate Hearings 108–132. *Iraq Stabilization And Reconstruction: U.S. Policy And Plans*. (2003). United States Senate Committee on Foreign Relations. <https://www.govinfo.gov/app/details/CHRG-108shrg989516>
- Senate Hearings 108–219 – Iraq: Status and Prospects for Reconstruction. (2003). United States Senate Committee on Foreign Relations. <https://www.govinfo.gov/app/details/CHRG-108shrg90883/CHRG-108shrg90883>
- Senate Hearings 108–474. *The Nomination of Hon. John D. Negroponte to Be U.S. Ambassador to Iraq*. (2004). United States Senate Foreign Affairs Committee Hearings. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CHRG-108shrg94081/pdf/CHRG-108shrg94081.pdf>
- Slavin, B., & Moniz, D. (2003). *How Peace In Iraq Became So Continued – Violence And Chaos Not Only Jeopardize Troops But Also The Future Of U.S. Foreign Policy In The Middle East*. United States Senate Committee on Foreign Relations. <https://www.govinfo.gov/app/details/CHRG-108shrg90883/CHRG-108shrg90883>
- Transitional Justice – Working Groups. (2002). National Security Archive. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB198/20020709.pdf>
- United States Department of State information Memorandum. *Iraq Contingency planning*. (2003). National Security Archive. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB163/iraq-state-03.pdf>
- References**
- Barton, F. D., & Crocker, N. B. (2003). A Wiser Peace: An Action Strategy for Post-Conflict Iraq. *Center For Strategic & International Studies*. <https://www.csis.org/analysis/wiser-peace-action-strategy-post-conflict-iraq>
- Bensahel, N., Olikier, O., Crane, K., Brennan, R. R., Gregg, S. H., Sullivan, T., & Rathmell, A. (2008). *After Saddam: Prewar Planning and the Occupation of Iraq*. RAND Corporation. <https://www.jstor.org/stable/10.7249/mg642a>
- Bremer, P. (2003). Iraq's Path to Sovereignty. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/09/08/iraqs-path-to-sovereignty/92ccd663-ab69-4a56-b85b-af5f8a5f0baf>
- Carney, S. A. (2011). *Allied Participation in Operation Iraqi Freedom*. Center of Military History.
- Coalition Provisional Authority Memorandum Number 1: Implementation Of De-Baathification Order No 1. (2003). *GovInfo*. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/GOVPUB-S-PURL-LPS44858/pdf/GOVPUB-S-PURL-LPS44858.pdf>
- Coalition Provisional Authority Order Number 1: De-Baathification Of Iraqi Society. (2003). *National Security Archive*. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB418/docs/9a%20-%20Coalition%20Provisional%20Authority%20Order%20No%201%20-%202005-16-03.pdf>
- Coalition Provisional Authority Order Number 2: Dissolution of Entities. (2003). *National Security Archive*. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB418/docs/9b%20-%20Coalition%20Provisional%20Authority%20Order%20No%202%20-%202008-23-03.pdf>
- Defense Policy and Institutions – Working Groups. (2002). *National Security Archive*. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB198/FOI%20Defense%20Policy%20and%20Institutions.pdf>
- Donnelly, T. (2003). Secretary of Stubbornness. *American Enterprise Institute*. <https://www.aei.org/articles/secretary-of-stubbornness>
- Future of Iraq – Working Groups. (2002). *National Security Archive*. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB198/20020430.pdf>
- General George Casey Interview. (2014). *Miller Center*. <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-oral-histories/george-casey-oral-history>
- Guggenheim, K. (2003). Pentagon Defends Iraq Reconstruction Effort. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2003/05/23/pentagon-defends-iraq-reconstruction-effort/644cd0fc-7562-4314-8530-6033e70f2ef7>
- Guidelines When Considering Committing United States Forces. (2001). Rumsfeld Library. <https://library.rumsfeld.com/doclib/sp/2723/Guidelines%20When%20Considering%20Committing%20U.S.%20Forces%2003-2001.pdf>
- Hamre, J. J., Barton, F. D., Crocker, N. B., Forman, J. M., & Orr R. (2003). Iraq's Post-Conflict Reconstruction – A Field Review and Recommendations. *Center For Strategic & International Studies*. <https://www.csis.org/analysis/iraqs-post-conflict-reconstruction-field-review-and-recommendations>
- Interview: Lt. Gen. Jay Garner (2003). *Frontline*. <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/yeariniraq/interviews/garner.html>
- Iraqi Society. (2003). *GovInfo*. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/GOVPUB-S-PURL-LPS44094/pdf/GOVPUB-S-PURL-LPS44094.pdf>
- Maas, P. (2003). The World; Trying to Rebuild Iraq, While Watching Their Backs. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2003/05/11/weekinreview/the-world-trying-to-rebuild-iraq-while-watching-their-backs.html>
- O'Hanlon, M. E. (2003). Rumsfeld and All the Army's Men. *Brookings*. <https://www.brookings.edu/articles/rumsfeld-and-all-the-armys-men/>
- Otterman, S. (2005). Iraq: Debaathification. *Council on Foreign Relations*. <https://www.cfr.org/backgrounder/iraq-debaathification#chapter-title-0-5>
- Rice, C. (2011). *No Higher Honor*. Crown Publishers.
- Saghieh, H. (2007). The Life and Death of de-Baathification. *L'Irak en perspective*, 117–118. <https://journals.openedition.org/remmm/3451>
- Schmitt, E., & Brinkley, J. (2003). The Struggle For Iraq: Planning; State Dept. Study Foresaw Trouble Now Plaguing Iraq. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2003/10/19/world/struggle-for-iraq-planning-state-dept-study-foresaw-trouble-now-plaguing-iraq.html>
- Schmitt, E., & Brinkley, J. (2003). The Struggle For Iraq: Planning; State Dept. Study Foresaw Trouble Now Plaguing Iraq. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/2003/10/19/world/struggle-for-iraq-planning-state-dept-study-foresaw-trouble-now-plaguing-iraq.html>
- Senate Hearings 108–132. *Iraq Stabilization And Reconstruction: U.S. Policy And Plans*. (2003). United States Senate Committee on Foreign Relations. <https://www.govinfo.gov/app/details/CHRG-108shrg989516>
- Senate Hearings 108–219 – Iraq: Status and Prospects for Reconstruction. (2003). United States Senate Committee on Foreign Relations. <https://www.govinfo.gov/app/details/CHRG-108shrg90883/CHRG-108shrg90883>
- Senate Hearings 108–474. *The Nomination of Hon. John D. Negroponte to Be U.S. Ambassador to Iraq*. (2004). United States Senate Foreign Affairs Committee Hearings. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CHRG-108shrg94081/pdf/CHRG-108shrg94081.pdf>
- Slavin, B., & Moniz, D. (2003). *How Peace In Iraq Became So Continued – Violence And Chaos Not Only Jeopardize Troops But Also The Future Of U.S. Foreign Policy In The Middle East*. United States Senate Committee on Foreign Relations. <https://www.govinfo.gov/app/details/CHRG-108shrg90883/CHRG-108shrg90883>
- Transitional Justice – Working Groups. (2002). National Security Archive. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB198/20020709.pdf>
- United States Department of State information Memorandum. *Iraq Contingency planning*. (2003). National Security Archive. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB163/iraq-state-03.pdf>

Отримано редакцією журналу / Received: 19.05.25
Прорецензовано / Revised: 25.06.25
Схвалено до друку / Accepted: 25.06.25

David MAGLAKELIDZE, Student
ORCID ID: 0009-0009-2546-4403
e-mail: davmaglachelidze@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

U.S. PLANNING AND IMPLEMENTATION OF POST-WAR TRANSFORMATION IN IRAQ AFTER THE OVERTHROW OF SADDAM HUSSEIN'S GOVERNMENT (MAY 2003 – JUNE 2004)

Background. The American invasion of Iraq in 2003 led to significant shifts in the international political landscape of the Middle East and laid the groundwork for a series of protracted conflicts in the region. Following the overthrow of Saddam Hussein's regime, the United States set out to establish a stable representative government in Iraq and to prevent the country from becoming a safe haven for terrorist groups. This article examines the key strategic decisions made by the George W. Bush administration in the framework of post-war reconstruction. Particular attention is given to the implementation of the concept of nation-building, which faced growing criticism in American society following the perceived failures of the wars in Iraq (2003–2011) and Afghanistan (2001–2021). The findings of this study are significant for understanding the evolution of U.S. foreign policy in the post-bipolar era and are also relevant for Ukraine, which currently receives U.S. support in countering Russian aggression.

Methods. This article is an empirical study based on primary sources. The principal methodological approach employed is the principle of historicism, which requires that past events and phenomena be examined within the context of the specific historical conditions of their emergence

and development. The historical-genetic method was used to trace changes in the conceptual foundations of the U.S. government's approach to Iraq's post-war transformation and the means of its implementation.

Results. This study analyzes the evolution of the U.S. approach to Iraq's post-war transformation by examining conceptual frameworks developed during the pre-invasion planning phase and comparing them with the actual policies implemented by the George W. Bush administration. The consequences of key decisions adopted by the U.S. government following the fall of Saddam Hussein's regime are traced and assessed.

Conclusions. Following the overthrow of Saddam Hussein's government in April 2003, Iraq's post-war reconstruction was conducted under the unilateral control of the United States. U.S. policy was implemented through the Coalition Provisional Authority (CPA), a governmental body within the U.S. Department of Defense. Conceptual planning for Iraq's post-conflict transformation began a year prior to the invasion, primarily under the auspices of the State Department. The political components of the planning emphasized the depoliticization of the Iraqi army and state bureaucracy to prevent the return of regime loyalists to power.

However, the Bush administration radically altered this course by initiating a far more extensive process of purging the state apparatus and military. These actions led to the collapse of Iraq's socio-political structure and increased support for insurgent groups. The United States was unable to suppress the insurgency swiftly due to the limited size of its military contingent – an outcome of the administration's effort to reduce military and financial expenditures.

Keywords: U.S., Iraq, U.S. foreign policy, the Middle East, "debaathification", political history.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 929:75+7.047Сезанн

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.160.10>

Олена МИРОНЮК, д-р філософії в галузі історії, асист.

ORCID ID: 0000-0003-3854-6642

e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕЦЕПЦІЯ ЕСТЕТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ПОЛЯ СЕЗАННА В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ МОДЕРНОСТІ

Вступ. Розглянуто рецепцію естетичних принципів Поля Сезанна в контексті художнього дискурсу модерності. Особливу увагу приділено його новаторському підходу до трактування простору, форми та кольору, що відіграв ключову роль у становленні модерністських тенденцій у мистецтві кінця XIX – початку XX ст. Естетичні засади Сезанна стали фундаментом для формування нових напрямів, зокрема кубізму, абстракціонізму й експресіонізму, сприяючи еволюції художньої мови в бік суб'єктивізації та формального експерименту. Його прагнення до конструктивного осмислення живопису, зведення природи до геометричних форм і кольорових площин, переозначили самі засади образотворення. Метою пропонованого дослідження є аналіз рецепції естетичних принципів Сезанна, зокрема його концепцій форми, кольору та композиційної організації у широкому контексті модерного мистецтва.

Методи. У статті застосовано комплекс методів для аналізу рецепції естетичних принципів Поля Сезанна в художньому дискурсі модерності. Історико-динамічний підхід дає змогу простежити еволюцію його пластичної мови в контексті змін художніх парадигм, а історико-порівняльний метод – зіставити творчість Сезанна з іншими художніми практиками, зокрема європейських і вітчизняних митців. Формально-стилістичний аналіз досліджує вплив Сезанна на нову візуальну логіку та трансформацію в живописі. Іконографічний метод допомагає виявити зміни в інтерпретації традиційних сюжетів і семантики, а саме в пейзажах і натюрмортах. Семіотичний підхід аналізує знакову структуру творів Сезанна, розкриваючи глибинні смислові зв'язки та принципи його художньої мови.

Результати. Було розглянуто феномен впливу пластичної мови Поля Сезанна на формотворчі процеси в живописі, зокрема на трансформацію композиційних і кольорово-просторових рішень у творчості Анрі Матісса, Пабло Пікассо, Андре Дерена, а також українських художників – Адальберта Ерделі та Володимира Микити. Простежується, як сезаннівська концепція структурування зображення – через узагальнення форми, геометризацию об'ємів і кольорову конструктивність, стає підґрунтям для нових образних інтерпретацій. Особливу увагу приділено мотиву купальниць як типологічному зразку для вивчення пластичних варіацій і стилістичних метаморфоз. Аналіз здійснено в межах мистецтвознавчого дискурсу, з акцентом на еволюцію художнього бачення, що відбувається в діалозі із сезаннівською парадигмою.

Висновки. Дослідження підтвердило, що творчість Поля Сезанна стала підґрунтям для формування модерністської естетики. Його інновації у трактуванні форми, простору й кольору були адаптовані та переосмислені як західноєвропейськими, так і вітчизняними митцями. Сезанн залишив по собі методологічну й естетичну спадщину, що продовжує визначати художні практики.

Ключові слова: Поль Сезанн, естетика, естетичні принципи, творчий метод, рефлексії, рецепція, художні практики.

Вступ

Творчість Поля Сезанна відіграла визначальну роль у формуванні модерністських художніх практик. Його експериментальні пошуки у сфері форми, кольору та просторової побудови стали підґрунтям для подальших мистецьких трансформацій, справивши глибокий вплив на кубізм, абстракціонізм, експресіонізм та інші художні напрями першої половини XX ст. Прагнучи подолати академічну традицію, Сезанн переосмислював саму природу зображення, редукуючи її до геометризованих структур і ритмізованих кольорових площин, чим започаткував новий вектор розвитку живописної мови. Особливу увагу привертає пластична мова Сезанна – його підхід до композиційної організації, просторових взаємовідношень і передання матеріальності, що неодноразово переосмислювався у модерному та постмодерному художньому дискурсі. Його живописна система не лише відкрила нові горизонти для подальшого розвитку образотворчого мистецтва, але й стала методологічною основою для естетичного бачення світу багатьох митців XX–XXI ст. У пропонованій статті проаналізовано, яким чином ключові елементи живописної концепції Сезанна знаходять відгук у творчості інших художників, як вони трансформуються й адаптуються в нових мистецьких контекстах, формуючи динаміку рецепції його естетичних принципів у художньому дискурсі модерності.

Метою дослідження є аналіз впливу пластичної мови Поля Сезанна на розвиток художніх практик, а також простеження, яким чином його підхід до форми,

кольору та композиції трансформувалася в подальшій історії мистецтва. Для досягнення цієї мети поставлено такі **завдання**: розглянути основні принципи художньої мови Поля Сезанна та її новаторський характер; проаналізувати, як його концепція простору, композиції та кольору вплинула на розвиток інших художніх напрямів; дослідити рефлексії сезаннівських образів у творчості інших митців; виявити специфіку адаптації та трансформації сезаннівських мотивів у сучасному художньому дискурсі.

Методи

У статті застосовано низку методів, що забезпечують комплексне осмислення рецепції естетичних принципів Поля Сезанна в художньому дискурсі модерності. Основу дослідницької стратегії становить історико-динамічний підхід, який дає змогу простежити еволюцію пластичної мови Сезанна в контексті змін художніх парадигм. Такий підхід відкриває можливість аналізувати мистецький спадок Сезанна як динамічне явище, що розгортається у часовій перспективі та впливає на зміну способів художнього бачення. Історико-порівняльний метод використовується для зіставлення творчості Сезанна з естетичними моделями, репрезентованими в практиках європейських й українських митців. Це дає змогу виявити як безпосередні впливи, так і варіанти інтерпретацій та адаптацій його принципів у різних художніх контекстах. Особливу увагу приділено компаративному аналізу творчості Пабло Пікассо, Жоржа Брака, Анрі Матісса, а також Адальберта Ерделі й Володимира Микити – як прикладів рецепції сезаннівської спадщини. Застосування формально-

стилістичного аналізу дає змогу здійснити глибоке прочитання образної мови Сезанна, вивчаючи його структурні принципи – композицію, ритміку, пропорційність, оперування кольором і світлотінню. Вивчається вплив Сезанна на формування нової візуальної логіки, у межах якої об'єкт втрачає ілюзорну реалістичність і трансформується у виразну пластичну форму. Іконографічний аналіз дає змогу виявити трансформацію традиційних сюжетних і тематичних ліній у творчості Сезанна. Його пейзажі, натюрморти, фігуративні композиції розглядаються не лише як формальні новації, а і як носії оновленої семантики, де важливе місце займає інтерпретація природи, людського образу, часу та руху. Семіотичний підхід допомагає аналізувати знакову структуру художніх творів, виявляючи глибші смислові зв'язки та принципи художньої мови. Такий аналіз відкриває простір для розуміння глибинних смислових пластів, закладених у живописній системі Сезанна, та виявлення механізмів їх рецепції у модерному мистецькому мисленні. Застосування цієї методології дає змогу не лише окреслити масштаби впливу Сезанна на художні практики модерності, а й проаналізувати процеси трансформації його естетичних принципів у межах різних культурних і національних контекстів, зокрема і в українському мистецтві першої половини XX ст.

Результати

Поль Сезанн є ключовою постаттю в історії мистецтва, чия пластична мова стала визначальним чинником у формуванні художніх парадигм XX–XXI ст. Його новаторська концепція моделювання форми, трансформації простору та організації композиції заклала підґрунтя для подальших мистецьких експериментів. Формальні пошуки Сезанна віднаходять своє відображення у кубізмі, абстракціонізмі, модерністському пейзажному живописі, а також у структурних принципах кінематографа. Митці наступних поколінь не лише запозичували окремі мотиви Сезанна, а й інтерпретували його методологічні засади у власних творчих пошуках (Becks-Malorny, 2016, p. 3).

Знаковим прикладом художньої рефлексії щодо спадщини Сезанна є творчість Анрі Матісса, для якого знайомство з полотном "Три купальниці" (рис. 1), авторства Поля Сезанна (<https://www.petitpalais.paris.fr/oeuvre/trois-baigneuses>), стало каталізатором перегляду засад власного художнього мислення.

Рис. 1. Сезанн П. "Три купальниці" ("Trois baigneuses", 1879–1882), полотно, олія, 55 × 52 см. Малий Палац (Париж, Франція)

Маніфестом цієї рецепції стало його знакове полотно "Радість життя" (рис. 2), що є частиною колекції Барнса (<https://collection.barnesfoundation.org/objects/7199/Le-Bonheur-de-vivre-also-called-The-Joy-of-Life>), у ньому простежується трансформація сезаннівської пластики крізь призму модерністських пошуків. Передусім варто акцентувати на синтетичному трактуванні об'ємів, де Матісс, подібно до Сезанна, прагне до конструктивної організації форм, що не підпорядковуються академічному світлотіньовому моделюванню, а вибудовуються в межах цілісної пластичної системи. Його відмова від традиційної лінійної перспективи на користь фронтальної побудови простору є відлунням сезаннівської методології аналізу форми як автономного, самодостатнього явища, де об'єкти постають не як ілюзорні зображення, а як структуровані колірні об'єми взаємозв'язки (Gottlieb, 1959, p. 106).

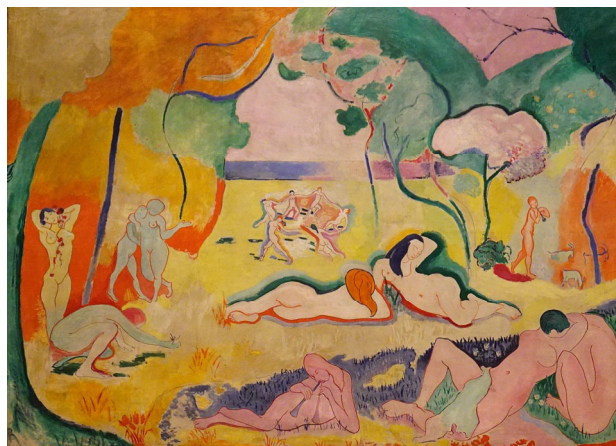

Рис. 2. Матісс А. "Радість життя" ("Le bonheur de vivre", 1905–1906), полотно, олія, 176,5 × 240,7 см. Фонд Барнса (Пенсильванія, США)

Матісс, як і Сезанн, використовує деформацію перспективи не як випадковий композиційний засіб, а як принцип складової формотворчої логіки. У "Радості життя" фігури вибудовані у площинному, декоративно-узагальненому ключі, що відсилає до концепції "конструктивного бачення" Сезанна, де кожен елемент композиції функціонує у взаємозалежності з іншими, формуючи ритмічну гармонію пластичних мас. Подібно до сезаннівських купальниць, персонажі полотна Матісса набувають узагальнених форм, їхня тілесність підкреслена акцентованою деформацією, що посилює загальну експресивну напругу композиції (Benjamin, 1993, p. 307).

Кольорове рішення полотна також демонструє спадкоємність сезаннівських принципів, хоча Матісс радикалізує цей аспект, доводячи колір до рівня максимальної виразності. Якщо у Сезанна колір слугує засобом моделювання простору та структурування об'ємів, то у Матісса він набуває автономного значення, визначаючи не лише фізичні параметри фігур, а і їхню емоційну, навіть символічну наповненість. Це виявляється у насичених локальних кольорових площинах, що створюють враження цілісного декоративного ритму, притаманного сезаннівському розумінню живописної структури як гармонізованого поєднання кольорових мас. Це полотно засвідчує, що Сезанн не просто передував модерністським пошукам, а фактично заклавав підґрунтя для нової парадигми живописного мислення, що трансформувалося в межах фовізму, кубізму та інших авангардних течій.

Пластичні трансформації, започатковані Сезанном, знайшли свій подальший розвиток у кубізмі, особливо в ранніх експериментах Пабло Пікассо. Ознайомлення із сезаннівською концепцією стало відправною точкою для розкладання форми на геометризовані компоненти та дослідження простору крізь множинні ракурси (Gottlieb, 1959, p. 107; Fry, 1988, p. 298). Одним з прикладів є картина "Портрет Гертруди Стайн" (рис. 3), що зберігається в Музеї мистецтва "Метрополітен" (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/488221>) та демонструє структурну логіку, яка корелює із сезаннівськими принципами – синтетичним узагальненням об'ємів, статичністю композиційного ладу та відмовою від традиційної перспективної ілюзії. У цьому портреті художник прагне передати сутнісну характеристику своєї моделі, трансформуючи натурну форму заради глибшого вираження її внутрішньої енергії. Художник відмовляється від ілюзіоністичної мімезисної стратегії на користь аналітичного конструювання форми, що наближається до принципів постсезаннівської пластики та тенденцій кубізму. Обличчя моделі набуває маскоподібної узагальненості, позбавленої миттєвості й емоційної конкретики. Його архітектонічна структурованість, підкреслена площинними тінями та геометризованою ритмікою, апелює до сезаннівської концепції "конструкції через колір". Очі, глибоко затемнені та деформовані, втрачають оптичну функцію, стаючи метафорою внутрішньої інтроспекції. Аналогічний принцип відчуженої експресії простежується в портретних композиціях Поля Сезанна, де фізіогномічна редукція набуває статусу концептуальної домінанти. Відчутний контрапункт між статичним фронтальним обличчям і більш вільним, пластично аморфним трактуванням рук і драпувань посилює структурну напругу твору. Композиційна асиметрія, підкреслена щільним теплим тлом, формує своєрідний просторовий дисбаланс, що увиразнює скульптурну монументальність фігури. Відмова від реалістичного пророблення деталей, особливо помітна у схематично окресленому вусі, що слугує ще одним доказом дематеріалізації зображального середовища на користь ідеального образу. Цей портрет постає не як реалістична фіксація зовнішності, а як візуально-пластичний конструкт, що втілює не лише фізичну, а й ідейну сутність моделі. Вольова масивність фігури, сувора геометризованість і статуйна фронтальність руйнують традиційні уявлення про жіночу портретну репрезентацію, перетворюючи її на символ інтелектуальної сили та автономії (Harris, & Zucker, 2015). Художник не лише деконструє тілесність, а й виводить її за межі канонічних категорій краси, формуючи новий естетичний код, що закладає основи кубістичного синтезу.

Рецепція сезаннівської пластики простежується також у творчості Андре Дерена, зокрема в його полотні "Купальниці" (рис. 4) з колекції Музею сучасного мистецтва у Нью-Йорку (<https://www.moma.org/collection/works/80246>), що виявляється передусім у конструктивному моделюванні форми, геометризації об'ємів та площинному трактуванні простору. Від Сезанна Дерен запозичує принципи композиційної рівноваги, вибудовуючи систему взаємодії кольорових масивів, що формують гармонійно впорядковану структуру. Узагальнення людських постатей, спрощені та конструктивно чіткі силуети, статичність і певна лапідарність пластики постатей дають змогу простежити безпосередній зв'язок із методами Сезанна, зокрема в аспекті модульного нашарування кольорових площин і тяжіння до пластичної цілісності. Водночас вплив Сезанна виявляється також у колористичній концепції, що ґрунтується на взаємодії локальних

тональних плям і контрастуванні теплого й холодного спектрів. Однак, на відміну від стриманішої палітри Сезанна, Дерен демонструє більш експресивне, насичене використання кольору, що є характерним для фовізму. Особливу роль у його стилістиці відіграє синтез сезаннівської традиції з впливами архаїчної африканської пластики, що виявляється у маскоподібній стилізації обличчя, видовжених пропорціях фігур і спрощеній геометризованій пластичності. Проте цей вплив не є прямим запозиченням: Дерен інтегрує принципи африканської скульптури в конструктивну систему Сезанна, що допомагає йому створювати монументалізовані, узагальнені образи, у яких архаїчні мотиви поєднуються з модерністськими формотворчими моделями (Ball, 1980, p. 88).

Рис. 3. Пікассо П. "Портрет Гертруди Стайн" ("Portrait of Gertrude Stein", 1905–1906), полотно, олія, 100 см × 81.3 см. Музей мистецтва "Метрополітен" (Нью-Йорк, США)

Рис. 4. Дерен А. "Купальниці" ("Baigneuses", 1907), полотно, олія, 132.1×195 см. Музей сучасного мистецтва (Нью-Йорк, США)

Одним із найяскравіших прикладів впливу творчої спадщини Поля Сезанна на вітчизняне мистецтво є доробок Адальберта Ерделі (Павельчук, 2019, с. 82). Зокрема, його численні композиції, присвячені зображенню оголеного жіночого тіла, засвідчують безпосередню рецепцію сезаннівських засад формотворення та колористики. Ерделі переймає структурну організацію форми, властиву Сезанну, а також його підхід до трактування тілесності, у якому домінує узагальнене, конструктивно зумовлене відтворення пластичних мас. Обидва митці неодноразово зверталися до теми купальниць у природному середовищі, розглядаючи її не лише як естетичну категорію, а й як філософську концепцію єднання людини

та природи. В Ерделі ця тема простежується в ряді робіт 1930-х рр., але особливий інтерес викликає картина "Купальниці" (рис. 5) (<https://nuart.com.ua/paintings/kupaishchytsy>). Це полотно є виразним прикладом його пошуків у сфері композиційної організації та колористичних рішень, що мають паралелі з мистецькими експериментами Сезанна, де він досліджує взаємодію оголених фігур із природним середовищем, прагнучи до гармонійного узгодження пластичних мас у просторі. У "Купальницях" Ерделі використовує структурні прийоми, подібні до тих, що спостерігаємо в Сезанна. Композиція Ерделі будується на основі ритмічного поєднання вигнутих ліній дерев, що обрамлюють групу фігур, створюючи відчуття єдності людських форм із природним середовищем. Гілки дерев у творі функціонують не лише як елементи пейзажу, а і як засіб підсилення експресії жестів і поз персонажів. Колористичне рішення картини суттєво відрізняється від сезаннівської манери. Водночас в Ерделі спостерігаємо виразнішу контрастність у колористичному рішенні та тут застосовується вишукана градація тональних відносин, де темно-зелене тло виконує не лише функцію просторового середовища, а й постає активним чинником художньої експресії. Насичене тло створює відчутний драматичний контрапункт до пластично виразних тіл купальниць, підкреслюючи їхню об'ємність і монументальність силуетів. Колірна напруга між глибокими відтінками зеленого й узагальненими формами фігур посилює ефект занурення персонажів у середовище, надаючи твору символістського звучання. Завдяки такій взаємодії кольорових мас художник вибудовує складну пластичну ритміку (Ерделі, 2012).

Рис. 5. Ерделі А. "Купальниці" (1930-ті), полотно, олія, 59 x 65 см. Галерея НЮ Арт (Київ, Україна)

Вплив творчості Поля Сезанна простежується й у мистецькій практиці Володимира Микити – представника закарпатської школи живопису й учня Адальберта Ерделі. Сам художник неодноразово наголошував на важливості сезаннівських принципів формотворення, засвоєних через інтерпретацію свого наставника (Павельчук, 2020, с. 8). Його живопис вирізняється аналітичним осмисленням об'ємно-просторової структури, де композиція ґрунтується на конструктивному моделюванні форми, що перевернується із сезаннівською концепцією взаємозв'язку пластичних мас. Пейзажні мотиви постають у вигляді узагальнених геометризованих структур, що ритмічно взаємодіють у межах упорядкованої композиції. Світлотіньові градації у творчості Микити слугують не так засобом реалістичної передачі простору, як інструментом формотворення, що підкреслює монументальність і тектонічну вагомість зображуваних елементів. Колірний лад у його роботах вибудовується на основі чітких локальних

співвідношень, що сприяють гармонійній рівновазі композиційної структури (Микита, 2001). Центральним мотивом творчості Поля Сезанна була Гора Святої Вікторії, образ якої з'являється в його роботах неодноразово, і який втілює ключові принципи його художнього пошуку (Миронюк, 2025, с. 52). Володимир Микита так само зображав гори та ландшафти, що були близькі його серцю та мали особисте значення для нього (рис. 6) (https://www.webumenia.sk/dielo/SVK:GUS.M_763). Хоча Микита не намагався безпосередньо наслідувати Сезанна, у його манері письма можна виявити елементи, притаманні сезаннівському методу. Це проявляється в організації простору, використанні кольорових площин й акцентуванні на пластичній передачі об'єму та матеріальності ландшафту, що є спільними рисами обох митців.

Рис. 6. Микита В. "Спішський ландшафт" ("Spišská krajina", 1983), полотно, олія, 48 x 68,5 см. Галерея спішських художників (Спішска-Нова-Вес, Словачія)

Дискусія і висновки

Творчість Поля Сезанна розглядається як вихідна точка формування естетичних принципів, що знайшли широку рецепцію в художньому дискурсі модерності. Його інновації у сфері формотворення, композиційної логіки та просторового мислення стали каталізатором глибинних трансформацій у мистецтві XX–XXI ст. Зокрема, рецепція сезаннівських естетичних орієнтирів простежується в розвитку кубізму, абстракціонізму та модерністського ландшафтного живопису. Сезанн не лише сформував нові візуальні та концептуальні підходи до образотворення, а й започаткував методологічні засади, які були критично осмислені, адаптовані та розвинені митцями наступних епох.

Особливе значення має вплив Поля Сезанна на творчість таких митців, як Анрі Матісс, Пабло Пікассо, Андре Дерен, а також українських художників, зокрема Адальберта Ерделі та Володимира Микити. Усі вони, у межах власних мистецьких пошуків, успішно інтегрували принципи сезаннівської пластики, зберігаючи її конструктивну логіку, аналітичний підхід до простору та форми.

Серед них особливо вирізняються Матісс і Пікассо, які не лише запозичували окремі стилістичні елементи, а й глибоко переосмислювали їх у межах нових художніх напрямів. Вони трансформували пластичну мову Сезанна у власну, індивідуальну систему виразності, що стала основою модерного живопису.

Фундаментальним у цьому контексті є метод побудови об'ємів, запропонований Сезанном, у якому колір і форма постають як взаємозалежні структурні одиниці, що передають глибину й цілісність сприйняття навколишнього світу. Художники наступних поколінь адаптували ці принципи у власній творчості, розвиваючи індивідуальні візуальні мови, у яких кольорова палітра та

пластичні структури розгортались за логікою, закладеною Сезанном.

Не менш важливим є і вплив митця на колористичні пошуки. Його розуміння кольору як самостійного формо-творчого елемента, що виходить за межі натуралістичного відтворення, знайшло відлуння в роботах Матісса, Дерена й Ерделі. Їхні живописні експерименти репрезентують не лише спадкоємність сезаннівської традиції, а і її подальший розвиток через нові інтерпретації кольору, текстури та просторової організації.

Отже, Поль Сезанн став не лише попередником модерністських пошуків, але й основоположником нової естетичної парадигми, що сформувала ключові принципи для подальшого розвитку світового мистецтва. Його творчість відкрила шлях для не лише технічних, а й філософських переосмислень у розумінні форми, простору і кольору, що й досі продовжує впливати на художників у різних кутках світу.

Список використаних джерел

- Ерделі, А. (2012). *IMEN: літературні твори, щоденники, думки*. Видавництво Олександри Гартуші.
- Микита, В. (2001). *Микита Володимир: Каталог виставки*. Рекламна агенція "Колібри"; Стиль SV Print.
- Миронюк, О. (2025). Трансформація простору та форми в пейзажах Поля Сезанна: гора Святої Вікторії як концепт модерністської естетики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 2(159), 49–53. <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.159.7>; <https://history.bulletin.knu.ua/article/view/3069>
- Павельчук, І. (2019). Пошуки сезаннізму в практиці Адальберта Ерделі 1930–1940-х років. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва*, 2, 82–88. http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2019_2_12
- Павельчук, І. А. (2020). *Постімпресіонізм в українському живописі ХХ – початку ХХІ ст.: історичні витоки, джерела інспірації, специфіка розвитку* [Дис. д-ра мистецтвознавства; Львівська Національна академія мистецтв]. <https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/doctorate/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B0%20%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D1%97%D0%B2%D0%BD%D0%B0.pdf>
- Ball, L. S. (1980). The early figural paintings of André Derain, 1905–1910: A re-evaluation. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 43(1), 79–96. <https://doi.org/10.2307/1482070>
- Becks-Malorny, U. (2016). *Paul Cézanne, 1839–1906: Pioneer of modernism*. Taschen America LLC.

Olena MYRONIUK, PhD (History), Assist.

ORCID ID: 0000-0003-3854-6642

e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

- Benjamin, R. H. (1993). The decorative landscape, Fauvism, and the arabesque of observation. *The Art Bulletin*, 75(2), 295–316. <https://doi.org/10.2307/3045950>
- Fry, E. F. (1988). Picasso, Cubism, and reflexivity. *Art Journal*, 47(4), 296–310. <https://doi.org/10.2307/776980>
- Gottlieb, C. (1959). The joy of life: Matisse, Picasso and Cézanne. *College Art Journal*, 18(2), 106–116. <https://doi.org/10.2307/774178>
- Harris, B., & Zucker, S. (2015). *Pablo Picasso, Portrait of Gertrude Stein*. Smarthistory. from <https://smarthistory.org/picasso-portrait-of-gertrude-stein/>

References

- Ball, L. S. (1980). The early figural paintings of André Derain, 1905–1910: A re-evaluation. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 43(1), 79–96. <https://doi.org/10.2307/1482070>
- Becks-Malorny, U. (2016). *Paul Cézanne, 1839–1906: Pioneer of modernism*. Taschen America LLC.
- Benjamin, R. H. (1993). The decorative landscape, Fauvism, and the arabesque of observation. *The Art Bulletin*, 75(2), 295–316. <https://doi.org/10.2307/3045950>
- Erdeli, A. (2012). *IMEN: Literary works, diaries, reflections*. Oleksandra Harkusha Publishing House [in Ukrainian].
- Fry, E. F. (1988). Picasso, Cubism, and reflexivity. *Art Journal*, 47(4), 296–310. <https://doi.org/10.2307/776980>
- Gottlieb, C. (1959). The joy of life: Matisse, Picasso and Cézanne. *College Art Journal*, 18(2), 106–116. <https://doi.org/10.2307/774178>
- Harris, B., & Zucker, S. (2015). *Pablo Picasso, Portrait of Gertrude Stein*. Smarthistory. from <https://smarthistory.org/picasso-portrait-of-gertrude-stein/>
- Mykyta, V. (2001). *Volodymyr Mykyta: Exhibition catalogue*. Advertising Agency "Kolibri"; Style SV Print [in Ukrainian].
- Myroniuk, O. (2025). *The transformation of space and form in the landscapes of Paul Cézanne: Mont Sainte-Victoire as a concept of modernist aesthetics*. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 2(159), 49–53 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.159.7>; <https://history.bulletin.knu.ua/article/view/3069>
- Pavelchuk, I. (2019). The search for Cézannism in the practice of Adalbert Erdeli in the 1930s–1940s. *Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 2, 82–88. http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2019_2_12 [in Ukrainian].
- Pavelychuk, I. A. (2020). *Post-Impressionism in Ukrainian Painting of the 20th and Early 21st Century: Historical Origins, Sources of Inspiration, Specifics of Development* [Doctoral dissertation manuscript; Lviv National Academy of Arts]. <https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/doctorate/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B0%20%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D1%97%D0%B2%D0%BD%D0%B0.pdf> [in Ukrainian].

Отримано редакцію журналу / Received: 10.03.25

Прорецензовано / Revised: 29.04.25

Схвалено до друку / Accepted: 17.05.25

RECEPTION OF THE AESTHETIC PRINCIPLES OF PAUL CÉZANNE IN THE ARTISTIC DISCOURSE OF MODERNITY

Background. The article explores the reception of Paul Cézanne's aesthetic principles within the context of the artistic discourse of modernity. Particular attention is paid to his innovative approach to the treatment of space, form, and color, which played a pivotal role in shaping the modernist tendencies of late 19th- and early 20th-century art. Cézanne's aesthetic foundations became instrumental in the emergence of new movements – such as Cubism, Abstractionism, and Expressionism – contributing to the evolution of visual language toward subjectivization and formal experimentation. His constructive approach to painting, based on reducing nature to geometric structures and planes of color, redefined the very foundations of pictorial representation. The aim of the study is to analyze the reception of Cézanne's aesthetic principles, particularly his concepts of form, color, and compositional structure, within the broader context of modern art.

Methods. The research employs a range of methods to analyze the reception of Paul Cézanne's aesthetic principles within the discourse of modernity. The historical-dynamic approach allows for tracing the evolution of his plastic language within the context of shifting artistic paradigms, while the historical-comparative method enables the comparison of Cézanne's work with other artistic practices, including those of European and Ukrainian artists. Formal-stylistic analysis explores Cézanne's influence on the new visual logic and the transformation in painting. Iconographic analysis reveals changes in the interpretation of traditional subjects and semantics, particularly in landscapes and still lifes. The semiotic approach analyzes the sign structure of Cézanne's works, uncovering the deeper meaningful connections and principles of his artistic language.

Results. The phenomenon of Cézanne's influence on form-creating processes in painting is discussed, specifically the transformation of compositional and color-space solutions in the works of Henri Matisse, Pablo Picasso, André Derain, and Ukrainian artists Adalbert Erdely and Volodymyr Mykyta. The article traces how Cézanne's concept of structuring the image through the generalization of form, the geometrization of volumes, and color constructivism – became the basis for new visual interpretations. Special attention is given to the motif of "bathers" as a typological example for studying plastic variations and stylistic metamorphoses. The analysis is conducted within the framework of art history discourse, emphasizing the evolution of artistic vision in dialogue with the Cézannian paradigm.

Conclusions. The study confirms that Paul Cézanne's work laid the groundwork for the formation of modernist aesthetics, influencing the development of movements. His innovations in the interpretation of form, space, and color were adapted and reinterpreted by both Western European and Ukrainian artists. Cézanne left behind a methodological and aesthetic legacy that continues to shape artistic practices.

Keywords: Paul Cézanne, aesthetics, aesthetic principles, creative method, reflections, artistic practices.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК [94(477)+745/749::792]+Горська
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.160.11>

Карина РОМАНЧЕНКО, магістр
e-mail: karina.romanchenko@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Лілія ІВАНИЦЬКА, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-7325-1949
e-mail: ivanytska2007@ukr.net
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СТИЛЬОВА ПАЛІТРА СЦЕНОГРАФІЇ АЛЛИ ГОРСЬКОЇ НА ПРИКЛАДІ ЕСКІЗІВ ДО ВИСТАВИ "ОТАК ЗАГИНУВ ГУСКА"

Вступ. Досліджено маловивчену сферу театральньо-декораційного мистецтва Алли Горської – представниці українського шістдесятництва, акцентуючи увагу на її сценографічних роботах до вистави "Оттак загинув Гуска" за п'єсою Миколи Куліша. Актуальність теми зумовлена браком фахових праць, присвячених сценографічному доробку художниці, попри її вагомий внесок у розвиток українського театру доби "відлиги".

Методи. Дослідження ґрунтується на антропоцентричному підході з використанням історико-антропологічного, біографічного, іконографічного, історико-аналітичного, образного та стилістичного методів. Автори зосереджуються на аналізі сценографічної мови А. Горської як форми самооб'єктивації мисткині, простежуючи впливи модернізму, авангарду та народного мистецтва на її творчість. Особливу увагу приділено її роботі з кольором, композицією та формою, що формували унікальну художню систему сценічного дизайну.

Результати. Аналізуючи сценографічні ескізи, автори здійснили спробу продемонструвати поєднання візуальних традицій українського авангарду 1920-х рр. із прийомами наївного мистецтва та соціалістичного реалізму. Виокремлено ключові художні засоби – гротеск, колаж, площинність, кольоровий символізм, що втілювались у костюмах і декораціях до вистави. Показано також інтертекстуальні зв'язки з творчістю А. Петрицького й В. Меллера, а також спробу А. Горської оновити українську сценографію через експеримент з образами. Результати дослідження демонструють еkleктичність мислення художниці та її прагнення до інноваційного синтезу локального й універсального.

Висновки. Підкреслено, що сценографічний доробок А. Горської є яскравим прикладом трансформації української театральної традиції, хоча й не був повністю реалізованим через ідеологічні обмеження доби. Її сценографія залишається значущим феноменом в історії українського театального модернізму.

Ключові слова: театральна сценографія, Алла Горська, українське шістдесятництво, український авангард, наївне мистецтво.

Вступ

Період відлиги в Радянському Союзі (середина 1950-х – початок 1960-х рр.) відзначився частковим послабленням тоталітарного контролю за ідеологічним наглядом верхівки КПРС щодо української інтелігенції, відносною свободою для творчості та відновленням інтересу до національної культури. Зокрема, виявом цього стало заснування Клубу творчої молоді "Сучасник" у 1960 р. Його вагомою складовою стала театральна секція – "Новий театр", очолювана Лесем Танюком. Цей відділ займався організацією вечорів пам'яті репресованих діячів театру – режисера Леся Курбаса (1887–1937), письменника-драматурга Миколи Куліша (1892–1937), а також відродженням сценографічних традицій 1920-х рр. через комунікацію ще живих майстрів сценічного авангарду та молодого покоління митців. Такі спроби часто зустрічали опір з боку радянської ідеології, що суворо регламентувала тематику і методи мистецтва. Головною художницею театру від початку його функціонування фактично була Алла Горська. Її сценографічні роботи відзначалися експериментальним підходом до кольору, форми та національного символізму, що виводило українське театральне мистецтво на новий рівень. Зокрема, новаторство художниці виявилось у поєднанні декількох художніх напрямів. Оскільки мистецьку освіту вона отримала в Київському державному художньому інституті, розробляючи на початку своєї діяльності ідеологічно витриману жанрову тематику, і водночас шукаючи інші стильові засоби, мисткиня надихалась роботами відомих українських митців періоду модернізму.

Аналіз художньої спадщини митців-нонконформістів нерозривно пов'язаний із дослідженням їхньої громадянської та політичної позиції. Огляд наукових публікацій,

присвячених А. Горській, свідчить про значне домінування матеріалів, що акцентують увагу на її діяльності як активної громадської діячки (Огнева, 2007; 2015; Лодзинська, 2019), водночас майже не розглядаючи її мистецьку творчість. Найдетальнішу інформацію про життя і творчість художниці подано в роботах її сина О. Зарецького (2013; 2023) та близьких соратників, зокрема Л. Танюка (2005). Окрім цього, архівні джерела у вигляді листування А. Горської з представниками українського шістдесятництва й особисті щоденники дають змогу ширше розкрити її художній потенціал та напрямок розвитку (Зарецький, & Маричевський, 1996; Огнева, 2009; Танюк, 2005). Фахова література, присвячена мистецьким напрямам, у яких працювала А. Горська, досі залишається обмеженою за обсягом та різноманітністю досліджень.

Метою дослідження є окреслення багатогранності сценічного дизайну А. Горської та аналіз поєднання нею різних художніх стилів і напрямків на прикладі нарисів до вистави "Оттак загинув Гуска" (режисер – Лесь Танюк) за однойменною комедією Миколи Куліша.

Досягнути поставленої мети ми плануємо, застосувавши антропоцентричний підхід, поставивши в центр уваги особистість Алли Горської та її мистецькі напрацювання. Зазначений підхід дасть змогу презентувати твори мистецтва для самооб'єктивації художниці. Під час написання статті автори використовували **принципи** та **методи** історико-антропологічного дослідження в поєднанні з біографічним, іконографічним, історико-аналітичним, образним і стилістичним методами. Серед історико-антропологічних використано принцип антропологічної інтерпретації та редукції, на основі яких проаналізовано творчість Алли Горської як спосіб самооб'єктивації мисткині, принцип екстраполяції окремого факту (вивчення

замальовок костюмів й афіші авторства А. Петрицького) на антропологічну інтерпретацію її творів. Біографічний метод застосовували під час роботи з біографічними даними художниці, іконографічний та образно-стилістичний (колірні характеристики, прийоми композицій, обрання ракурсу) – у дослідженні творів й аналізі художніх образотворчих засобів.

Результати

У першій третині ХХ ст. художнє життя на українських теренах перебувало в стані динамічних змін, спричинених як соціально-політичними трансформаціями (розпад Російської імперії та становлення на її місці СРСР), так і появою нових художніх явищ. У цей період виникає унікальне явище – територіальна специфіка авангарду, що вирізняється своєю соціокультурною природою на тлі загальноєвропейських тенденцій. Вплив європейського модернізму, футуризму та конструктивізму зливався тут із місцевими традиціями, створюючи оригінальний і неповторний синтез (Повернемо пам'ять..., б. д.). Особливістю авангардного руху на території України було те, що, на відміну від західноєвропейських практик, де митці на кшталт Гійома Аполлінера чи Пабло Пікассо кидали виклик буржуазному середовищу та відкидали художні традиції як застарілі, мистецькі виклики вітчизняних митців мали передусім суспільний характер. Поява новаторських художніх течій була зумовлена не лише естетичними суперечками, як у модернізмі, але й соціальними протестними настроями. Для цього руху було важливим не лише заперечення наявного мистецького середовища, а й формування нового уявлення про майбутнє мистецтва в регіоні (Веселовська, 2010, с. 18–19).

Театральне мистецтво було віддзеркаленням загального духу авангардного руху, що охоплював живопис, літературу, музику та сценографію. Театр став важливим майданчиком для реалізації новаторських ідей. Замість статичних, зазвичай декоративних декорацій, на сцені почали використовувати функціональні, багатопланові конструкції, що органічно вписувалися в динаміку театального дійства. Великий вплив на подібні трансформаційні процеси справила індустріалізація (друга половина 1920-х – кінець 1930-х рр.). За словами Анатолія Петрицького (1895–1964 рр.), самобутнього українського живописця, сценографа-новатора, художника Національного заслуженого академічного ансамблю танцю України імені Павла Вірського: "П'ятилітка прагне індустріалізації, тобто механізації виробництва, зміна складних процесів виробництва й економіки істотно змінить форми побуту, мистецтва. Виразом нашого часу є конструкція і механізація, тобто та ж характеристика, що її мають усі галузі життя, механізація дає підвалини новому будівництву, новій роботі, новим накопиченням і новому побуту, нові джерела для найсміливіших ідей і форм" (Петрицький, 1930). Зазначимо, що митець так само відомий власними експериментами з геометричними формами, яскравими кольоровими акцентами та символікою. Костюми, які він створював, були не просто елементами вистави, а важливими засобами вираження ідей, що підтримували динаміку руху акторів і доповнювали сценічну гру. Однією із центральних тем робіт А. Петрицького було поєднання традиційного й авангардного, що стало віддзеркаленням культурних трансформацій в Україні після революції 1917 р. Його сценографія вирізняється динамізмом й увагою до деталей, що дало змогу митцю створювати яскраві й експресивні костюми, які були одночасно естетичними та функціональними. Отже, Петрицький генерував нові мистецькі концепції, явно випереджаючи свій час, відкриваючи нові лакуни художнього театального розвитку.

23 квітня 1932 р. Центральний комітет ВКП(б) ухвалив постанову "Про перебудову літературно-художніх організацій". Цей документ мав на меті централізувати та поставити під контроль держави діяльність творчих працівників, ліквідує незалежні об'єднання митців. На основі постанови було створено єдину Спілку радянських письменників із комуністичною фракцією в ній, що мала координувати творчий процес і забезпечувати його відповідність ідеологічним вимогам радянської влади. Основним творчим методом, обов'язковим для всіх видів мистецтва, проголошували соціалістичний реалізм – мистецький напрям, що зображав радянське суспільство лише в позитивному ключі, підкреслюючи його прогресивний розвиток і роль комуністичної ідеології. Соціалістичний реалізм став інструментом пропаганди, що встановлював жорсткі рамки для творчості, обмежуючи митців у виборі тематики, стилістики та способів самовираження. Це поширювалось на художню освіту (Романенко, & Шейко, 2008).

Алла Горська засвоїла певні принципи цього напрямку, оскільки здобувала освіту в Київському державному художньому інституті (1946–1948 рр.), який діяв у межах офіційної ідеології. Техніка рисунка та живопису, що опанувала Горська, були сформовані під впливом її викладачів – Сергія Григор'єва (учень Федора Кричевського) та Михайла Шаронова. На відміну від багатьох колег, які мали природний мистецький хист з дитинства, художниця наполегливо розвивала свої навички. Її творчий шлях розпочинався з класичних вправ, таких як малюнок олівцем на аркуші, що вимагав ретельного добору матеріалів, зокрема паперу й інструментів. Пізніше в навчальній програмі з'явилися заняття з ліногравюри, мозаїки й інших технік. Серед додаткових факультативів особливе місце займали замальовки оголеної натури (як чоловічої, так і жіночої), які також проводили в інституті. Цей ґрунтовний академічний вишкіл став важливою основою для формування унікального художнього стилю А. Горської.

До початку сумісної роботи над створенням образів до вистав Леся Танюка художниця самостійно вивчала і наслідувала замальовки костюмів й афіші авторства А. Петрицького, саме періоду 1920-х рр., зокрема її приваблювали площинність форми та напружені динамічні сюжети творів, які ще не були скруті догматичними ідеями соціалістичного реалізму (Петрицький, 1929). Недаремно сам Танюк у листі жартома називав Горську "дикоростучою Аллою Олександрівною", акцентуючи таким чином на самостійних пошуках нових принципів сценографії з боку мисткині. Утім, незважаючи на опертя на українську театральну традицію 1920-х років, її роботи мали низку відмінних рис: підвищена насиченість кольорів, виразніший, рівніший та енергійніший мазок, а також прагнення до більшого узагальнення форм. Художниця виявляла особливий інтерес до гротескних образів і карикатурних персонажів, що підкреслювалось її майстерним використанням контрастних кольорових рішень (Клочко, 2022).

Ці риси надавали роботам мисткині індивідуальності та вирізняли їх серед творів тогочасних художників. Протягом 1960–1963 рр. А. Горська працювала над оформленням п'яти вистав: "Матінка Кураж та її діти" за п'єсою Бертольда Брехта (1962), "Ніж у сонці" за поемою Івана Драча (1962), "Патетична соната" за п'єсою Миколи Куліша (1961–1962), "Отак загинув Гуска" за п'єсою М. Куліша (1963 р.) та "Правда і кривда" за романом Михайла Стельмаха (1963). Перші три були доведені лише до етапу ескізів. Л. Танюк згадував: "Для Алли не існувало

у театрі дрібниць. Вона була справжній майстер сцени. "Слухайте! – захоплювалась вона на генеральних пробах. – Так тут можна малювати світлом, розумієте? Малювати темрявою, дощем, хмарами! Це ж геніально – плинний об'єм! Куди к бісу скульптурі! А кольори? Таких у житті не вигадаєш!" – і я справді переконаний, що в особі Алли Горської Україна втратила майбутнього видатного сценографа" (Огнева, 2007, с. 9).

Робота над п'єсою М. Куліша "Отак загинув Гуска" (1913) велась протягом 1962–1963 рр. За сюжетом, колишній царський чиновник Саватій Гуска турбується, як знайти вигідний шлюб для своїх семи дочок. Прем'єра, що планувалась в залі Львівського драматичного театру ім. М. Заньковецької, за підтримки головного режисера Сергія Сміяна (1925–2014), однак не відбулась, оскільки цензура виявила натяки у сценографії на тодішнього Першого секретаря ЦК КПРС Микиту Хрущова або ж засуху 1963 р.

У цій театральній постановці Алла Горська виявила себе як видатна художниця-сценограф, яка поєднала досвід сценографії 1920-х рр. із відсиланнями до вистави "Мина Мазайло" Леся Курбаса та художника Вадима Меллера (Зарецький, 2023, с. 189). Особливість сценографії модерного на той час Вадима Меллера (використання трюмо для створення сценічних модулів) була трансформована у вигляді гральних карт: кожен персонаж вистави представлений окремою картою. Цей підхід поєднував новаторство і символізм, додаючи виставі виразності. Окрім того, було застосовано техніку колажу з кольорового паперу, що стало характерною ознакою її стилю. Тут можна простежити вплив уже згаданого А. Петрицького, який відображається у гротескності та конструктивістському підході до створення костюмів і декорацій. Сміливе рішення кольору і форми та візуальна сатира були характерними для сценічних образів вистав за п'єсами Миколи Куліша. За спогадами Леся Танюка: "Рік славний мені "Макленою Грасою", хоч би як там мене чистили за неї: я відновив текст, я поставив, це пройшло, і дечого режисерського я там домігся. Ми зовсім непогано репетирували лабораторно "Ніж у сонці", "Матінку Кураж", "Патетичну", а ось тепер навіть зробили "Гуску", – мабуть, усе-таки з перспективою. Алла одержала бойове хрещення, я її майже умовив – тепер уже й вона закохалась в театр. Дещо з того, що вона робить для "Гуски", – здорово, ранній Петрицький" (Танюк, 2005, с. 863).

Художниця прикрашала костюми персонажів деталями, що нагадували про епоху НЕПу та джазу: величезні боа, павичі пір'я та декоративні елементи, набожним жінкам Горська одночасно пов'язувала на голову чорну хустку та вдягала їх у модні для того часу фасони вбрання, звабні панчохи і гостроносі туфлі. Таким чином мисткиня намагалась зміщувати акценти композиції задля візуального здивування або ж, принаймні, нетипового, часто гротескного зображення образів. Окремі мотиви народної вишивки А. Горська інтерпретувала в стилістиці "пиксельного" орнаменту, створюючи сучасні їй образи, що зберігали зв'язок із традицією.

Домінантним кольором композицій мисткині став рожевий, представлений у різноманітних відтінках. Він акцентував увагу на емоційному стані персонажів, зокрема через підкреслену рум'яність щік, носів та інших деталей костюмів, що символізувало їхню збудженість і життєрадісність. Рожевий – колір легкості, зваби та провокаційності, колір флірту, гламуру і ніжності. Водночас, із рожевим кольором пов'язують такі асоціації як наївність, незрілість, нерішучість й імпульсивність. Таке колористичне рішення, разом із загальною естетикою вистави, створювало яскраві, виразні та надзвичайно сучасні на той час сценічні образи.

Рис. 1. Ескіз декорації до вистави "Отак загинув гуска" за комедією М. Куліша. 1962–1963. Приватне зібрання (Горська Алла, б. д.)

Окрім стилістичних мотивів А. Петрицького, А. Горська у своїх роботах зверталась і до наївного мистецтва. Вона знайшла натхнення у творчості вже відомих на той період митців: Ганни Собачко-Шостак (1893–1965), Марії Примаченко (1909–1997) та Олександра Саєнка (1899–1985), які активно розвивали цей напрям. Наївне мистецтво відзначається характерною площинністю, декоративністю та часто містить фантастичні нереальні елементи. Воно відходить від академічних правил перспективи, анатомічної будови та хронологічної точності, що дає змогу митцям вільно інтерпретувати світ. У художній формі це мистецтво поєднує лаконічність і деталізацію, однак без ідеалізованої симетрії чи структурованості. Важливими ознаками є емоційність, гумор, ліричність, а також відхід від реалістичного сюжету в бік суб'єктивного й часто "дитячого" світобачення. У сценографії до вистави "Отак загинув Гуска" це можна прослідкувати у відмові від глибокої перспективи, а, натомість, зверненні до площинного розміщення елементів (гральні карти, що символізують персонажів, розташовані на площині, утворюючи своєрідне декоративне півколо). Також символічна гра в карти, де персонажі ототожнені з картковими образами, додає сценографії абстрактності й метафоричності. Ця грань між реальністю й умовністю створює відчуття сюрреалістичної фантазмагорії. Отже, театральне стилетворення у виконанні Горської – це сплав абстрактних пошуків із вивченням динаміки народного орнаменту.

Рис. 2. Ескіз декорації до вистави "Отак загинув гуска" за комедією М. Куліша. 1962–1963. Артфундація "Дукат" (Горська Алла, б. д.)

Багатогранність творчості Алли Горської не була випадковою, адже її мистецькі пошуки формувалися під впливом не лише власного досвіду, але й за порадою її батька, Олександра Горського (директора Ленфільму, Ялтинської, Київської і Одеської кіностудій; фундатора й учасника Спілки кінематографістів України): "Бажаю тобі удачі і власного почерку. Вперед, вперто домагайся цікавого вирішення теми" (Зарецький, 2013, с. 14). Така порада сприяла формуванню характерного підходу Алли Горської до творчості, у якому простежується інноваційне поєднання модерністських форм і технік із символікою, властивою постмодерністському розумінню багатозначності змісту. Її використання рис наївного мистецтва – зокрема, спрощених форм, виразної декоративності та глибокої емпатії до сюжетів – стало ще одним важливим компонентом, що додавало її роботам широти й емоційної сили. У підсумку ці впливи формували її як художницю, здатну поєднувати універсальність світового мистецтва з локальним культурним контекстом.

Дискусія і висновки

Графічна мова А. Горської вирізняється потужністю та експресією, які перегукуються з творами представників "сурового стилю". Її підхід характеризується поступовим відходом від натуралістичного, соцреалістичного відображення дійсності. Вона свідомо уникала зайвих деталей, акцентувала площинність композицій, часто використовувала контурну лінію, відмовлялася від передавання простору за допомогою повітряної та лінійної перспективи чи світлотіні. Унаслідок цього в її роботах зникає третій вимір, а форма спрощується до плакатного рівня. Для посилення емоційного впливу художниця активно застосовувала локальні кольори, що підкреслювало експресивність її графічних творів.

Автори здійснили спробу введення до наукового обігу ескізів до вистави "Отак загинув Гуска" як самостійного джерела для аналізу візуальної мови мисткині, що поєднує естетику українського авангарду, наївного мистецтва та форм соціалістичного реалізму. Було вперше розглянуто ці ескізи в контексті інтертекстуальних зв'язків зі сценографією 1920-х рр., зокрема зі спадщиною А. Петрицького та В. Меллера, а також простежено впливи мистецьких і культурних напрацювань епохи шістдесятиництва на сценічну творчість. У статті також запропоновано інтерпретацію сценографії А. Горської як візуальної критики офіційної ідеології, що здійснювалась за допомогою гротеску, площинності, колажу та символізму кольору. Такий підхід дав змогу по-новому осмислити художню мову мисткині, її пошуки стилістичної автономії та внесок у формування модерністської парадигми в українському театрі доби "відлиги".

Сценографічні ідеї А. Горської могли би стати знаковим явищем в історії українського театру, проте жодна з них так і не була реалізована в повному обсязі. Початок 1960-х рр. став періодом дослідження естетичного мінімалізму, що виявив себе у спрощенні форми, зображення й руху в архітектурі, дизайні, урбаністичному середовищі й одязі. Театральна сцена також підпадала під ці нові категорії бачення, які перегукувалися з глобальними тенденціями модернізму. Утім, навіть у лаконічних сценічних формах А. Горської спостерігалось насичене візуальне емоційне вираження, яке базувалося на літературних першоджерелах. Ці художні

рішення вступали у суперечність із панівною традицією міметизму українського театру того часу.

Внесок авторів: Карина Романченко – вивчення джерел і контексту; аналіз ескізів і творів; інтерпретація візуального матеріалу; розробка чорнового варіанту; оформлення тексту. Лілія Іваницька – розроблення методології дослідження; наукове редагування тексту; уточнення висновків.

Список використаних джерел

- Веселовська, Г. (2010). *Український театральний авангард*. Фенікс. Горська Алла. (б. д.). UU Arxiv. <https://archive-uu.com/ua/profiles/alla-gorska>
- Зарецький, В. (2023). *Алла Горська. Мисткиня у просторі тоталітаризму*. Прометей.
- Зарецький, В. (Ред.). (2013). *Життєпис мовою листів* (Л. Огнева, Упоряд.). Донецьк.
- Зарецький, В., & Маричевський, М. (Ред.). (1996). *Алла Горська. Червона тинь калини. Листи, спогади, статті*. Спалах.
- Клочко, Д. (2022). "Вперше присуття на власному похороні", – Алла Горська. Локальна історія. <https://localhistory.org.ua/texts/statti/vpershe-prisutnia-na-vlasnomu-pokhoroni-alla-gorska>
- Лодзинська, О. (2019). *Спалах перед світанком*. Клію.
- Огнева, Л. (Упоряд.). (2007). *Алла! Алла! Алілуйя!.. ДОГО "Центр Діскавери"*.
- Огнева, Л. (Упоряд.). (2009). *Життєпис мовою листів*. Алла Горська. Норд-Комп'ютер.
- Огнева, Л. (Упоряд.). (2015). *Душа українського шістдесятиництва*. Смолоскип.
- Петрицький, А. (1929). *Театральні строї*. Державне видавництво України.
- Петрицький, А. (1930). Оформлення сцени сучасного театру. *Нова генерація*, 1, 40–42.
- Повернемо пам'ять про генії світового мистецтва в Україну, а Україну на культурну мапу світу! (б. д.). Український авангард. <https://avantgarde.org.ua>
- Романенко, Г., & Шейко, М. (2008). *Еволюція художніх і літературних об'єднань: історико-культурологічний вимір*. Інститут культурології Академії мистецтв України.
- Танюк, Л. (2005). *Твори в 60-ти томах: Т. 6. Щоденники 1962 р.* Альтерпрес.

References

- Veselovska, G. (2010). *Ukrainian theatre avant-garde*. Phoenix [in Ukrainian].
- Zaretskyi, V. (Ed.) (2013). *Biography in the language of letters* (L. Ogneva, Ed.). Donezk [in Ukrainian].
- Zaretskyi, V. (2023). *Alla Horska. An artist in the space of totalitarianism*. Prometheus [in Ukrainian].
- Zaretskyi, V., & Marychevskyi, M. (Ed.). (1996). *Alla Horska. Chervona tin kalyny. Lysty, spohady, staty*. Spalakh [in Ukrainian].
- Klochko, D. (2022). 'Attending my own funeral for the first time' – Alla Horska. Local History [in Ukrainian]. <https://localhistory.org.ua/texts/statti/vpershe-prisutnia-na-vlasnomu-pokhoroni-alla-gorska>
- Lodzinska, O. (2019). *Spalakh pered svitankom*. Klio [in Ukrainian].
- Let's return the memory of the geniuses of world art to Ukraine, and Ukraine to the cultural map of the world! (b. d.). 'Ukrainian Avant-Garde [in Ukrainian]. <https://avantgarde.org.ua>
- Gorska, Alla. (n. d.). UU Archive [in Ukrainian]. <https://archive-uu.com/ua/profiles/alla-gorska>
- Ohnieva, L. (Ed.) (2007). *Alla! Alla! Alleluia!!!* Discovery Centre [in Ukrainian].
- Ohnieva, L. (Comp.). (2015). *The Soul of Ukrainian Sixties*. Smoloskyp [in Ukrainian].
- Ohnieva, L. (2009). *Biography in Letters. Alla Horska*. Nord-Computer [in Ukrainian].
- Petrytskyi, A. (1930). *Design of the stage of the modern theatre. New Generation*, 1, 40–42 [in Ukrainian].
- Petrytskyi, A. (1929) *Theatre Costumes*. State Publishing House of Ukraine [in Ukrainian].
- Romanenko, H., & Sheiko M. (2008). *The evolution of artistic and literary associations: a historical and cultural dimension*. Institute of Cultural Studies of the Academy of Arts of Ukraine [in Ukrainian].
- Taniuk, L. (2005). *Works in 60 volumes: T. 6. Diaries of 1962*. Alterpress [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 13.02.25

Прорецензовано / Revised: 27.04.25

Схвалено до друку / Accepted: 17.05.25

Karyna ROMANCHENKO, Master's Student
e-mail: karina.romanchenko@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Liliia IVANYTSKA, PhD (History), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-7325-1949
e-mail: ivanytska2007@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE STYLE PALETTE OF ALLA HORSKA'S SCENOGRAPHY ON THE EXAMPLE OF SKETCHES FOR THE PLAY "THAT'S HOW THE GUSKA DIED"

Background. The article explores the little-studied field of theatrical and decorative art by Alla Horska – a representative of the Ukrainian Sixtiers – with a focus on her scenographic work for the production *That's How the Huska Died*, based on the play by Mykola Kulish. The relevance of the topic lies in the lack of scholarly research dedicated to Horska's scenographic legacy, despite her significant contribution to the development of Ukrainian theatre during the Thaw period.

Methods. The study is based on an anthropocentric approach, incorporating historical-anthropological, biographical, iconographic, historical-analytical, figurative, and stylistic methods. The authors focus on analyzing Horska's scenographic language as a form of the artist's self-objectification, tracing the influences of modernism, the avant-garde, and folk art in her creative practice. Special attention is given to her work with color, composition, and form, which shaped a unique artistic system of stage design.

Results. By analyzing scenographic sketches, the authors sought to demonstrate the fusion of visual traditions from the Ukrainian avant-garde of the 1920s with techniques of naïve art and socialist realism. The key artistic tools – grotesque, collage, flatness, and color symbolism – are identified as central elements in her costume and set designs. The study also reveals intertextual connections with the works of Anatol Petrytsky and Vadym Meller, as well as Horska's attempt to renew Ukrainian scenography through visual experimentation. The results highlight the eclectic nature of her artistic thinking and her pursuit of an innovative synthesis of the local and the universal.

Conclusions. The study emphasizes that Alla Horska's scenographic legacy is a vivid example of the transformation of Ukrainian theatrical tradition, although it was never fully realized due to the ideological constraints of the time. Her scenography remains a significant phenomenon in the history of Ukrainian theatrical modernism.

Keywords: theatrical scenography, Ukrainian Sixtiers, Ukrainian avant-garde, naïve art, Alla Horska.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 069(438):94(438)"1948/1956"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.12>

Всеволод СЕРГІЄНКО, асп.

ORCID ID: 0009-0005-1997-8679

e-mail: vsserhienko@gmail.com

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, Україна

МУЗЕЙ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕПОЛОНІЗАЦІЇ СІЛЕЗІЇ: ТВОРЕННЯ ОБРАЗУ "ПОВЕРНЕНИХ ЗЕМЕЛЬ" (1948–1956)

Вступ. З моменту свого офіційного відкриття в 1948 р., лише через три роки по завершенні спустошливої Другої світової війни, Державний музей у Вроцлаві став культурним центром для поселенців, які заселили так звані "повернені землі" – колишні німецькі території, передані Польщі за наслідками Потсдамської конференції.

Методи. В основу дослідження покладено принцип історизму й об'єктивності. Було застосовано комплекс загальнонаукових (синтезу, індукції, аналізу) та спеціальних історичних методів (історико-типологічний метод для аналізу комплексу експозицій, виставок й освітніх програм музею).

Результати. Встановлено, що Державний музей у Вроцлаві відіграв значну роль у формуванні та поширенні державного міфу про "повернені землі" в Польщі у період 1948–1956 рр. Його експозиції, виставки й освітні програми були спрямовані на легітимізацію територіальних змін після Другої світової війни й інтеграцію західних земель до складу Польщі. Зібраний у статті дослідницький матеріал доводить, що музей став важливим інструментом історичної політики уряду, який використовував його для формування національної свідомості та патріотичних почуттів у населення. Облаштування експозицій, проведення виставок відбувалося в організований спосіб, а його діяльність мала значний вплив на формування історичної свідомості населення Польської Народної Республіки.

Висновки. Музейні виставки акцентували увагу на польському характері Сілезії, її багатовікових зв'язках із Польщею та корінному слов'янському населенні. Незважаючи на значний внесок музею в інтеграцію західних територій, його діяльність також мала ознаки пропаганди. Експозиції часто оминали або применшували німецький період в історії Сілезії, а історичні факти використовувалися для обґрунтування державної ідеології. Музей став важливим осередком культури для польських переселенців, допомагаючи їм адаптуватися до нового місця проживання й інтегруватися в суспільство. У сучасній Польщі діяльність цього музею в період ПНР оцінюється неоднозначно. З одного боку, визнається його роль у збереженні та популяризації польської історії та культури, з іншого – лунає критика щодо пропагандистського характеру та викривлення історичних фактів. Попри це музей залишається цінним історичним джерелом, що дає змогу зрозуміти, як тодішній політичний режим використовував історичну політику для досягнення своїх цілей.

Ключові слова: Сілезія, реполонізація, "повернені землі", Державний музей у Вроцлаві, ПНР, Вроцлав, Друга світова війна, територіальні зміни, колективна пам'ять, інтеграція, пропаганда, історична політика.

Вступ

"Повернені землі", що відійшли до Польщі за рішенням Потсдамської конференції, раніше належали Німеччині. Їхнє приєднання викликало суперечки як усередині Польщі, так і поза її межами. З моменту відкриття у 1948 р. Державний музей у Вроцлаві став культурним центром для польських переселенців і водночас відіграв значну роль у формуванні і поширенні державного міфу про "повернені землі" в Польській Народній Республіці (ПНР) у 1948–1956 рр. Експозиції музею, його виставки й освітні програми були спрямовані на легітимізацію територіальних змін після Другої світової війни й інтеграцію західних земель до складу Польщі (Wrocław – największy eksponat, 1948). Зібраний у статті дослідницький матеріал свідчить про те, що музей став важливим інструментом історичної політики комуністичного уряду, який використовував його для формування національної свідомості та патріотичних почуттів у населення. Облаштування експозицій музею відбувалося в організований спосіб, а його діяльність мала значний вплив на формування історичної свідомості населення як Сілезії, так і всієї Польщі.

З метою дослідження ролі Державного музею у Вроцлаві у процесі формування та поширення державного міфу про "повернені землі" в Польщі у 1948–1956 рр., автором розглянуто комплекс експозицій, виставок й освітніх програм музею. Вважаємо за доцільне проаналізувати використання музею як знаряддя історичної політики комуністичного уряду, спрямованої на формування в місцевого населення національної свідомості і патріотичних почуттів. Представлений і поданий фактографічний матеріал ілюструє лише найхарактерніші способи формування

історичної свідомості населення Сілезії на "повернутих землях" та ПНР через діяльність музею.

Огляд літератури. У сучасній польській історіографії існує певною мірою консенсус в оцінках процесів формування національної ідентичності на "повернутих землях". А. Добросельська (Dobrosielska, 2018) та Я. Тишкевич (Tyszkiewicz, 1999), наприклад, наголошують на ключовій ролі археології та пропаганди у формуванні польського нарративу на цих територіях, акцентуючи увагу на ролі археологічних знахідок в обґрунтуванні польського характеру регіону та створенні відчуття історичної спадкоємності. Б. Трач зосереджується на процесах репатріації та інтеграції польського населення на "повернутих землях", аналізуючи соціальні та культурні аспекти цього процесу (Tracz, 2023). Д. Станкевич й інші автори, що досліджували історію Державного музею у Вроцлаві, висвітлюють роль культурних інституцій у збереженні та популяризації польської культурної спадщини на цих територіях (Stankiewicz, 1978). Т. Боровка (Borówka, 2022), І. Лісевич (Лісевич, 2008) та М. Еггерт (Eggert, 2010) досліджують внесок окремих постатей (як от Ю. Костшевського) у формування польської археологічної науки і її використанні в політичних цілях. З. Войцеховський (Wojciechowski, 1945) та М. Венцкі (Węski, 2020) аналізують роль Сілезьких повстань у формуванні польської національної ідентичності на цих територіях. М. Талік (Talík, 2024) та Д. Кушнеж-Крупа (Kuśnierż-Krupa, 2014) вивчають, яким чином мистецтво і культурна спадщина використовувалися для формування національної ідентичності (на прикладі творчості А. Гротгера та Я. Матейка).

Основу джерельної бази статті формують тогочасні періодичні видання ("Dziennik Polski" та "Dziennik

Zachodni" за липень 1948 р.), що містять репортажі й аналітичні матеріали про Виставку повернутих земель й інші події. Для розуміння політичного контексту залучаються тодішні нормативно-правові акти, що регулювали культурне життя на "повернутих землях". Під час опису діяльності Державного музею у Вроцлаві й інших культурних інституцій використано їхні звіти та публікації.

Методи

У дослідженні застосовано комплексний підхід, що поєднує загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Це дало змогу розглянути проблему в історичному контексті, уникнувши ідеологічних нашарувань, і здійснити всебічний аналіз. Використання методів синтезу, індукції й аналізу сприяло об'єктивному дослідженню. Історико-генетичний метод допоміг простежити предмет дослідження в розвитку, а історико-типологічний – виявити особливості відповідних процесів у Сілезії. У статті використано також системний підхід, контент-аналіз, історичний та експертний методи.

Результати

Державний музей у Вроцлаві було офіційно відкрито 11 липня 1948 р. Частина будівлі, доступна для відвідувачів, охоплювала 30 виставкових зал, у яких було розміщено три постійні експозиції. На першому поверсі (в атріумі та суміжних кімнатах, розділених перегородками між колонами) пропонувався огляд середньовічного мистецтва Сілезії від початку XIV ст. до першої чверті XVI ст. У 14 кімнатах розміщувалася експозиція, що висвітлювала хронологічну історію Сілезії від епохи палеоліту до раннього середньовіччя. На другому поверсі розташовувалася галерея (спочатку вона охоплювала 12 кімнат), де експонувалася польський живопис від часів Станіслава Августа Понятовського до 1948 р. Деякі кімнати на першому поверсі і в підвалі використовувалися як музейні сховища (Muzeum Narodowe..., 2022).

У червні 1945 р. до зруйнованого війною міста прибули перші польські управлінці, а також було створено Департамент музеїв та охорони пам'яток. Одним із ключових його завдань було виявити й убезпечити рештки музейних колекцій і культурної спадщини Бреслау (пол. – Вроцлав) (Sawicki, 1948, s. 89).

До війни в місцевих музеях зберігали близько 150 тис. артефактів, з яких до кінця 1945 р. вдалося повернути лише близько 3 тис. У 1946 р. ситуація була вже дещо кращою, оскільки в місті поступово наводили порядок. Окрім того, у липні 1946 р. до Вроцлава прибув спеціальний потяг із 39 ящиками артефактів з Української Радянської Соціалістичної Республіки, більшість з яких походила з колекцій довоєнного Львова. Це істотно поповнило культурні фонди міста. Цього ж 1946 р. почалися дискусії про створення багатопрофільного відомчого музею (Sidorowicz–Mulak, 2021).

Біля витоків музею стояв Є. Гюттлер – колишній директор Національної галереї у Львові. Згідно з інструкціями Міністерства культури і мистецтв, новостворена інституція мала стати "головною музейною установою в Сілезії", а її основним завданням проголошували збирання, зберігання, дослідження і поширення матеріальних виявів польської й іноземної культури в Польщі (з особливим наголосом на ролі польської культури в Сілезії). Співробітники музею прагнули виразно підкреслити зв'язок між регіоном і польською нацією, і його експозиції мали скріпити ці два поняття. По завершенні ремонтних робіт у 1951 р. на першому поверсі музею розмістили бібліотеку із читальною залом, на другому – історичну експозицію "Десять століть Сілезії". Північне крило було

перебудовано найпізніше, у 1951–1953 рр. У 1950 р. Державний музей у Вроцлаві змінив назву на Сілезький музей, а з 1970 р. має назву – Національний музей у Вроцлаві. Ця назва використовується й донині (Muzeum Narodowe..., 2022).

Щоб західні землі були "повернутими", потрібно було показати, що вони були "втраченими". Це стає суттю легітимізуючого наративу, який поширювала комуністична влада. Серед іншого акцентувалося на тому, що німецька присутність на цих землях була результатом уторгнення і підступного процесу культурної германізації. А тому повоєнна зміна кордонів стала історично виправданим "визволенням". Доведення польськості Сілезії і легітимності польсько-німецького кордону спиралися на концепцію середньовічної польської історії, зосередженої навколо напівміфічної ідеї "П'ястівської Польщі" (Tyszkiewicz, 1999, s. 461). Згідно з нею, П'ясти – династія, яка тисячоліттям раніше контролювала терени, що приблизно відповідали повоєнним кордонам Польщі – вважалися засновниками польської держави (Sidorowicz–Mulak, 2021).

У Німеччині з приходом до влади нацистів починається псевдонаукова експлуатація передісторії для "доведення" вищості германської раси. Водночас у Польщі набуло широкого розголосу відкриття напрочуд добре збереженої стоянки залізного віку в Біскупині, що ефективно пропагувалося археологом Ю. Костшевським як аргумент проти німецьких тверджень про примітивність слов'янської передісторії (Borówka, 2022).

Після Другої світової війни влада використовувала "п'ястівську ідею" для обґрунтування нових західних кордонів Польщі, незважаючи на її походження із середовища правих сил (Zachodnia granica Polski..., 1946, s. 2).

У повоєнний період історичні наративи й археологічні дослідження активно використовують для обґрунтування приналежності Сілезії до Польщі. У межах цього дискурсу династія П'ястів та ідея "Польщі П'ястів" відіграли ключову роль у формуванні національної ідентичності та легітимізації нових кордонів (Tracz, 2023).

Музеї забезпечували ідеальний простір для публічної демонстрації таких доказів. Особливо велике значення надавалося доісторичним пам'яткам на "повернутих землях". У цьому пересвідчує той факт, що Відділ археології при Державному музеї у Вроцлаві був створений одразу ж після закінчення війни (Muzeum Narodowe..., 2022).

Великою популярністю користувалася концепція М. Еггerta, згідно з якою слов'яни "просочилися" в Сілезію в середині першого тисячоліття нашої ери. За словами німецького археолога К. Шуххардта, вони "прокралися" в Східну Німеччину з абсолютно чужою культурою" (Eggert, 2010, s. 133). Сілезія, як зазначалося в путівнику 1954 р., була доісторичною слов'янською землею. Підкреслювалася й постійна присутність автохтонного слов'янського населення на сілезькій землі. Важливою складовою цієї концепції була ідея про лужичан як "протослов'ян" – її розробляли вчені ще в міжвоєнній Польщі (як от Ю. Костшевський) (Лісевич, 2008, с. 229).

Спираючись на докази археологів, виставка інформувала відвідувачів про "протослов'янську" присутність у Сілезії, починаючи із бронзової доби. Також припускалося, що навіть у цей далекий період минулого ці "протослов'яни" аж ніяк не були новими в регіоні (O planowe zwiedzanie WZO, 1948, s. 6).

Хоча зміну методів поховання в період 1300–1100 рр. до н. е. наводили як доказ "протослов'янського"

характеру населення Лужиці, окремі артефакти (керамічні вироби, знаряддя праці та зброя), як стверджувалося, відображають стилістичну – і, відповідно, етнічну – тяглість з більш ранніми періодами. Наголошуючи на "протослов'янському" населенні доісторичної Сілезії, виставка також прагнула показати зв'язки між "поверненими землями" та територіями на сході, які входили до польської держави в довоєнний період. У путівнику по виставці йшлося про історичні зв'язки, що пов'язували землі між Одером і Віслою в одне ціле, а виставлені артефакти демонстрували культурну єдність Сілезії з рештою польських земель (Borówka, 2022).

Проведення виставки (у період з 21 липня по 31 жовтня 1948 р.) вписало історію Сілезії в польський контекст. Цей регіон трактувався як один з перших заселених на терені Польщі. Підкреслювалося, що наприкінці бронзової доби населення Сілезії, як і загалом Польщі, зросло. Пізніше тут з'явилися скіфські артефакти й ознаки римської колонізації. Ідея "Польщі" використовувалася для інтерпретації та пояснення далекого минулого, а Сілезія була складовою частиною польських земель. Згідно з путівником, ще в бронзовій добі "Польща" і її "південно-західний регіон" (Сілезія) розвивали тісні взаємовідносини з "іншими країнами". При цьому іноді навіть прямо згадували сучасну польську національну державу. Це все було кроки до реполонізації Сілезії (Pacholak, 2020).

Протягом 1949–1956 рр. музей представив понад 80 тимчасових виставок, з яких лише дві ("Доісторичне мистецтво" і "Найновіші розкопки в Сілезії") були присвячені доісторичній та археологічній тематиці. Цим виставкам надавали великого політичного значення – протистояти ревізійній тенденції "фашистської" німецької науки (Tracz, 2023). Вона мала акцентувати на польськості Сілезії (на підставі археологічних досліджень) і показати зв'язок між розкопками в Сілезії й інших частинах Польщі. Зосередивши увагу на повоєнній археології, виставка "Найновіші розкопки в Сілезії" водночас давала змогу засвідчити наукові досягнення Польщі, показавши справді "нові" артефакти, не пов'язані з довоєнною німецькою музеологією (Borówka, 2022).

Наприкінці виставки відвідувачам була представлена карта Польщі кінця Х ст. Вона базувалася на тогочасному описі земель, підвладних Мешку I П'ястові (засновнику Польського князівства), у документі "Dagome iudex" (Lukasiewicz, 2009, s. 413). Картографічні зображення територій Мешка I були дуже схожими на Польщу у кордонах після Другої світової війни. Виставка демонструвала чітку ідею, що польська держава утворилася шляхом об'єднання менших племінних груп. Сілезія трактувалася як одна з найдавніших складових частин Польщі, яка була "п'ястівською", про що свідчить її експозиція інших частин музею (Wojciechowski, 1945, s. 21).

Експозиція передавала ідею польськості Сілезії насамперед через два головні експонати XIV ст.: гробниці сілезьких князів з династії П'ястів – Генріха II і Генріха IV. Вони займали почесне місце в експозиції, адже були краківськими князями, що демонструвало символічний зв'язок Сілезії з рештою Польщі (Wojciechowski, 1945, s. 63). Стаття "Президент РП відкрив виставку повернених земель. Із Вроцлава можна побачити шляхи майбутнього, позначені працею польських рук" (1948), надрукована у варшавському часописі "Dziennik Polski" (Prezydent R. P. Otworzył..., 1948, s. 1), засвідчила прагнення влади закріпити нові західні кордони, зміцнити національну єдність і продемонструвати успіхи у відбудові країни після

руйнівної війни. Окрім головної виставки середньовічного мистецтва, існували численні менші (здебільшого тимчасові) експозиції, що демонстрували польськість Сілезії в середньовічному контексті – "Середньовічний Вроцлав" (1952–1956 pp.), "Вроцлав – резиденція П'ястів" (1952–1953 pp.), "Польськість Сілезії в документах" (1954), "Пам'ятники і документи говорять про польськість Сілезії" (1955). Вони артикулювали пропольську візію історії Сілезії у виразніший спосіб, а остання виставка супроводжувалася циклом лекцій на відповідну тему (Tomczyńska, 2023). Варто також зауважити, що перші три виставки експонувалися не в самому музеї, а у відреставрованій Старій ратуші. Вона була відкрита в 1948 р. і стала філією головного музею на початку 1951 р. під назвою "Десять століть Сілезії". Як створена історичним відділом музею (заснований у 1950 р.), нова виставка мала на меті довести польськість Сілезії та вперше пропонувала всеохопний історичний наратив (X–XX ст.) (Wojciechowski, 1945, s. 34). Її назва і часові межі перегукувалися з такими тодішніми роботами Західного інституту, як "Польща і Німеччина – десять століть боротьби" З. Войцеховського. Водночас тема боротьби польської Сілезії, що страждала від німецької колонізації, пронизувала всю виставку. Вона також корелювалася з історичною складовою "Виставки повернених земель" (1948), що підкреслювала ідею тисячолітнього польсько-німецького конфлікту. Спочатку планувалося, що ця експозиція буде поділена на п'ять окремих розділів – "Феодальна Сілезія у складі Польської держави" (до 1348 р.); "Сілезія під іноземним феодальним пануванням" (до 1764 р.); "Зростання капіталістичної експлуатації" (до 1850 р.); "У кайданах капіталізму" (до 1945 р.); "Визволення і побудова основ соціалізму" (від 1945 р.) (100 dni Wrocławia, 1948, s. 3).

Останній розділ однак не було залучено до складу виставки. Він був презентований у 1955–1956 рр. як окрема тимчасова виставка в межах святкування 10-ї річниці визволення західних земель. На момент свого відкриття виставка "Десять століть Сілезії" була найяскравішим і найповнішим музейним утіленням ідеї польськості Сілезії. За словами одного з її ідеологів – К. Малечинського, виставка мала на меті наголосити на таких питаннях: одвічній польськості сілезької землі, величезному внеску польського елементу в її економічний і культурний розвиток та боротьбі сілезців за національне і соціальне визволення. Крім того, її потреба обґрунтовувалася тим, що "незаперечні права" Польщі на Сілезію були "підірвані ворожою пропагандою". Проблеми інтеграції й управління новими західними територіями були значною мірою пов'язані із тим, що поселенцям було важко пустити коріння на території, яка, за всіма ознаками, була для них "чужою" (Tracz, 2023).

Виставка будувалася на такому фундаменті, ефективно використовуючи письмові джерела для зміцнення думки про польський характер регіону. Етнічна приналежність мешканців Сілезії початку XIII ст., наприклад, встановлювалася на основі середньовічних документів. Монети, викарбувані сілезькими П'ястами, вважали загальнопольською валютою, а карти відображали торговельні шляхи, що з'єднували Сілезію з Польщею до середини XIV ст. Однак представлення безперервного наративу про польськість Сілезії була складнішим завданням (Wojciechowski, 1945, s. 55). Адже треба було спроеціювати наратив польськості на наступні століття богемського, габсбурзького і прусського правління, аби

тим самим підготувати ґрунт для "повернення Сілезії на батьківщину" після Другої світової війни. Наслідуючи повоєнну польську історіографію, виставки зміщували акцент з династичної історії на культурні й економічні зв'язки, котрі, як стверджували, надалі пов'язували Сілезію з рештою Польщі (Borówka, 2022).

Було створено численні наукові праці, що засвідчували національну ідентичність ранньомодерних мешканців Сілезії. Зокрема, стверджувалося, що селяни "зберегли свою польськість протягом століть", а торгівля в Сілезії свідчила про жваві економічні зв'язки з рештою польських земель. Мистецтво й архітектура в регіоні також інтерпретувалися як складова польської культури, попри репресивні дії іноземних правителів Сілезії (Wojciechowski, 1945, s. 76). Цей історичний наратив також охоплював бурхливі події 1848 р. та Сілезькі повстання 1919–1921 рр. і завершувався "поверненням" Сілезії у 1945 р. Звичайно, така візія не було беззаперечною з позиції науки. Адже сміливі (і неісторичні) висновки про етнічну приналежність та ідентичність робилися на основі відносно мізерного вибору джерел, виставка розмивала межі між Верхньою і Нижньою Сілезією на користь ширшого загальносілезького наративу (Węski, 2020).

І це не було випадковим. Адже порівняно з Нижньою, Верхня Сілезія мала очевидніші мовні та культурні зв'язки з рештою Польщі, і її менше торкнулися міграції населення після 1945 р. Залучення верхньосілезьких джерел до наративу значно полегшувало завдання демонстрації польськості, особливо в пізнішій частині експозиції. Сілезькі повстання, наприклад, відбувалися у Верхній Сілезії, але їх перебіг (на той час ще елемент живої пам'яті) чітко вписувався в багатовікову історію польсько-німецького антагонізму. Те ж саме стосувалося Другої світової війни, початок якої трактували як останню ланку в ланцюзі нещастя і страждань сілезців. При цьому ігнорували той факт, що в 1939 р. Нижня Сілезія і значна частина Верхньої Сілезії входили до нацистської Німеччини та протягом перших тижнів війни німецькі літаки злітали з нижньосілезьких аеродромів, аби бомбити Польщу. Лише в останні місяці війни, разом з наступом Червоної армії, воєнна розруха зачепила всю Сілезію (Sawicki, 1948, s. 87).

Наголошуючи на польській спадщині та знецінюючи німецький слід в історії Сілезії протягом століть, музей відображав настрої повоєнного польського суспільства, відігравши важливу політичну й ідеологічну роль і забезпечивши найбільш доступну публічну репрезентацію "нової" історії Сілезії. Отже, представлення полоноцентричної інтерпретації минулого регіону було найбільш очевидним і важливим, але не єдиним способом, за допомоги якого Державний музей у Вроцлаві намагався пов'язати регіон з рештою Польщі. Хоча музей передусім концентрувався на історії Сілезії, його компетенція охоплювала ширші "вияви польської культури". А отже, висвітленню польської спадщини з-поза Сілезії також надавали певне значення (Wolność – Zjednoczenie – Odbudowa..., 1948, s. 1).

У статті, присвяченій відкриттю музею ("Два нових музеї відкрито у Вроцлаві"), у регіональній газеті "Dziennik Zachodni" 12 липня 1948 р. йшлося, що "Вроцлав будує будинки, фабрики і церкви, облаштовує площі і парки й чекає на знаменитий цикл ілюстрацій художника А. Гроттгера" (Dwa nowe muzea..., 1948, s. 2). Окрім малюнків А. Гроттгера, патріотичну репутацію музею засвідчувала наявність робіт Я. Матейка (Talik, 2024).

Хоча вони не належали до найвідоміших, сама їхня наявність надавала музею додатковий рівень легітимності. Я. Матейко був опорою всіх великих польських музеїв із мистецькими колекціями. І той факт, що його роботи тепер були й у Вроцлаві, підкреслювало польськість Сілезії (Kuśnierz-Krupa, 2014, s. 136).

Дискусія і висновки

Державний музей у Вроцлаві відіграв значну роль у формуванні та поширенні державного міфу про "повернені землі" в ПНР у 1948–1956 рр. Його експозиції, виставки й освітні програми були спрямовані на легітимізацію територіальних змін після Другої світової війни й інтеграцію західних земель до складу Польщі. Музей став важливим інструментом історичної політики повоєнної влади, яка використовувала його з метою формування національної свідомості та патріотичних почуттів у населення. Музей пропонував певну версію історії, описуючи одні події й ігноруючи інші, щоб створити бажаний образ минулого. Формувався послідовний та емоційно забарвлений наратив про "польськість" Сілезії, який мав викликати в населення почуття приналежності й гордості. Експонати музею (гробниці сілезьких П'ястів або твори польських художників) використовували для підкреслення зв'язку Сілезії з польською культурою. Ці механізми сприяли формуванню колективної пам'яті, що відповідала інтересам влади та сприяла інтеграції західних земель до складу Польщі. Експозиції музею підкреслювали "польськість" Сілезії й автохтонність слов'янського населення цих земель. Хоча музей відіграв важливу роль в інтеграції західних земель, його діяльність також мала і пропагандистський характер. Експозиції музею часто ігнорували або применшували німецьку історію Сілезії, а також використовували історичні факти для підтвердження державної ідеології. Незважаючи на це, музей став важливим культурним центром для польських поселенців, які приїхали на західні землі після війни. Він допоміг їм відчутти зв'язок з новим місцем проживання й інтегруватися в польське суспільство. У сучасній Польщі діяльність Державного музею у Вроцлаві в період ПНР оцінюється неоднозначно. З одного боку, визнається його роль у збереженні та популяризації польської історії та культури. З іншого – критикується його пропагандистський характер та викривлення історичних фактів. Проте музей усе ж залишається важливим історичним джерелом, що дає змогу зрозуміти, яким чином комуністичний уряд ПНР використовував історичну політику для досягнення своїх цілей.

Список використаних джерел

- Лісевич, І. Т. (2008). *Костшевський Юзеф*. НАН України. Інститут історії України. http://www.history.org.ua/?termin=Kostshevskii_Yu
- 100 dni Wrocławia. (1948). *Dziennik Polskę*, 6. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90542/dp_1948_179.pdf
- Borówka, T. (2023). *Wojownik Słowian. Profesor Józef Kostrzewski i walka polskich archeologów o słowiański Śląsk*. Slazag. PL. <https://www.slazag.pl/wojownik-slowian-profesor-jozef-kostrzewski-i-walka-archeologow-o-slowianski-slask>
- Dobrosielska, A. (2018). *Archeologia "Ziem Odzyskanych"*. In K. Bock-Matuszyk, W. Kucharski, P. Zubowski (Eds.) *Prusy Wschodnie – dyskurs i praktyki. Na Swoim? U Siebie? Wśród Swoich? Pierwsze Lata Na Ziemiach Zachodnich i Północnych* (pp. 445–459).
- Dwa nowe muzea otwarto we Wrocławiu. (1948, July 12). *Dziennik Zachodni*, 2. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/504979>
- Eggert, M. K. H. (2010). Carl Schuchhardt (1858–1943). *A Review of Ancient Europe*, 51(1/2), 129–150. <https://doi.org/10.54799/JLJE2028>
- Kuśnierz-Krupa, D. (2014). *Historiozoficzne refleksje z podróży Jana Matejki po miastach Galicji*. *Journal of Urban Ethnology*, 133–147. <https://rcin.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/54880?id=54880>
- Lukasiewicz, K. (2009). *Dagome Iudex and the First Conflict Over Succession in Poland*. *The Polish Institute of Arts and Sciences of America*, 4.

https://www.academia.edu/14318892/Dagome_ludex_and_the_Frist_Conflict_Over_Succession_in_Poland

Muzeum Narodowe we Wrocławiu. (2022). Mnwr. Pl. <https://mnwr.pl/oddzialy/muzeum-narodowe/o-muzeum/>

O planowe zwiedzanie WZO. (1948). *Dziennik Polskę*, 6. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90619/dp_1948_193.pdf

Pacholak, A. (2020). *Moment projektowej wolności Wystawa Ziem Odzyskanych we Wrocławiu w 1948 roku*. Historiaposzukaj.Pl. https://www.historiaposzukaj.pl/wiedza,wydarzenia,1445,wystawa_ziem_od_zyskanych_we_wroclawiu_w_1948_roku.html

Prezydent R. P. Otworzył Wystawę Ziem Odzyskanych Z Wrocławia widać drogi przyszłości wytyczają prace polskich rąk. (1948). *Dziennik Polskę*, 1. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90647/dp_1948_199.pdf

Sawicki, L. (1948). Działalność Wydziału konserwacji i badań zabytków w terenie w latach 1945–1947. *Sprawozdania*, 1–61. https://rcin.org.pl/iae/Content/68830/PDF/WA308_87123_P514_Dzialalnosc-wydzialu_l.pdf

Sidorowicz-Mulak, D. (2021). Ze Lwowa do Wrocławia. Ossolineum w latach 1939–1947. *Przystanek historia*. Pl. <https://www.przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/83494,Ze-Lwowa-do-Wroclawia-Ossolineum-w-latach-19391947.html>

Stankiewicz, D. (1978). Konserwacja zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu w latach 1948–1978 – wystawa. *Ochrona Zabytków*, 32. https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-fc0452c6-653f-475e-ab80-cf990a42bb37/c/Ochrona_Zabytkow-r1979-t32-n2_125-153-154.pdf

Talik, M. (2024). Wyjątkowy cykl "Wojna" Artura Grottgera w Muzeum Narodowym. *Zobaczcie wstrząsające rysunki*. Wrocław.Pl. <https://www.wroclaw.pl/kultura/artur-grottger-cykl-wojna-rysunki-muzeum-narodowe-wystawa>

Tomczyńska, A. (2023). 75-lecie Muzeum Narodowego we Wrocławiu [Dzieje.pl]. *Kultura I Sztuka 1945–1989*. <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/75-lecie-muzeum-narodowego-we-wroclawiu>

Tracz, B. (2023). *Druga "repatriacja"*. Instytutslaski. https://leksykonkresowian.institutslaski.pl/index.php/Druga_%E2%80%9Erepatriacja%E2%80%9D

Tyszkiewicz, J. (1999). Sto wielkich dni Wrocławia. Wystawa ziem odzyskanych we Wrocławiu a propaganda polityczna ziem zachodnich i północnych w latach 1945–1948. *Besprechungen Und Anzeigen*, 47. <https://doi.org/10.25627/19994837065>

Węcki, M. (2020). I powstanie śląskie (1919 r.) – okoliczności wybuchu. *Przystanek historia*. Pl. <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/powstania-slaskie/72213,I-powstanie-slaskie-1919-r-okolicznosci-wybuchu.html>

Wojciechowski, Z. (1945). Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania *Prace Instytutu zachodniego*, 1. <https://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/publication/73684/edition/68254/content?ref=L3B1YmxpY2F0aW9uLzZcNjk4L2VkaXRpb24vNjgyNjI>

Wolność – Zjednoczenie – Odbudowa Ostateczna Unia Ziem Odzyskanych i Polsk i Centralnej. (1948, July 22). *Dziennik Polskę*, 1. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90644/dp_1948_198.pdf

Wrocław – największy eksponat. (1948). *Dziennik Polskę*, 4. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90587/dp_1948_190.pdf

Zachodnia granica Polski granicą pokoju i bezpieczeństwa świata. (1946, July 19). *Dziennik Polskę*, 2. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90638/dp_1948_195.pdf

References

100 dni Wrocławia. (1948). *Dziennik Polskę*, 6. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90542/dp_1948_179.pdf

Borówka, T. (2023). Wojownik Słowian. Profesor Józef Kostrzewski i walka polskich archeologów o słowiański Śląsk. *Slazag*. Pl. <https://www.slazag.pl/wojownik-slowian-profesor-jozef-kostrzewski-i-walka-archeologow-o-slowianski-slask>

Dobrosielska, A. (2018). Archeologia "Ziem Odzyskanych". In K. Bock-Matuszyk, W. Kucharski, P. Zubowski (Eds.) *Prusy Wschodnie – dyskurs i praktyki. Na Swoim? U Siebie? Wśród Swoich? Pierwsze Lata Na Ziemiach Zachodnich i Północnych* (pp. 445–459).

Dwa nowe muzea otworzy we Wrocławiu. (1948, July 12). *Dziennik Zachodni*, 2. <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/504979>

Eggert, M. K. H. (2010). Carl Schuchhardt (1858–1943). *A Review of Ancient Europe*, 51(1/2), 129–150. <https://doi.org/10.54799/JLJE2028>

Kuśnierz-Krupa, D. (2014). Historiozoficzne refleksje z podróży Jana Matejki po miastach Galicji. *Journal of Urban Ethnology*, 133–147. <https://rcin.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/54880?id=54880>

Lisevych, I. T. (2008). *Kostshevskiy Yuzev*. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine [in Ukrainian]. http://www.history.org.ua/?termin=Kostshevskiy_Yu

Lukasiewicz, K. (2009). Dagome ludex and the Frist Conflict Over Succession in Poland. *The Polish Institute of Arts and Sciences of America*, 4. https://www.academia.edu/14318892/Dagome_ludex_and_the_Frist_Conflict_Over_Succession_in_Poland

Muzeum Narodowe we Wrocławiu. (2022). Mnwr. Pl. <https://mnwr.pl/oddzialy/muzeum-narodowe/o-muzeum/>

O planowe zwiedzanie WZO. (1948). *Dziennik Polskę*, 6. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90619/dp_1948_193.pdf

Pacholak, A. (2020). *Moment projektowej wolności Wystawa Ziem Odzyskanych we Wrocławiu w 1948 roku*. Historiaposzukaj.Pl. https://www.historiaposzukaj.pl/wiedza,wydarzenia,1445,wystawa_ziem_od_zyskanych_we_wroclawiu_w_1948_roku.html

Prezydent R. P. Otworzył Wystawę Ziem Odzyskanych Z Wrocławia widać drogi przyszłości wytyczają prace polskich rąk. (1948). *Dziennik Polskę*, 1. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90647/dp_1948_199.pdf

Sawicki, L. (1948). Działalność Wydziału konserwacji i badań zabytków w terenie w latach 1945–1947. *Sprawozdania*, 1–61. https://rcin.org.pl/iae/Content/68830/PDF/WA308_87123_P514_Dzialalnosc-wydzialu_l.pdf

Sidorowicz-Mulak, D. (2021). Ze Lwowa do Wrocławia. Ossolineum w latach 1939–1947. *Przystanek historia*. Pl. <https://www.przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/83494,Ze-Lwowa-do-Wroclawia-Ossolineum-w-latach-19391947.html>

Stankiewicz, D. (1978). Konserwacja zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu w latach 1948–1978 – wystawa. *Ochrona Zabytków*, 32. https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-fc0452c6-653f-475e-ab80-cf990a42bb37/c/Ochrona_Zabytkow-r1979-t32-n2_125-153-154.pdf

Talik, M. (2024). Wyjątkowy cykl "Wojna" Artura Grottgera w Muzeum Narodowym. *Zobaczcie wstrząsające rysunki*. Wrocław.Pl. <https://www.wroclaw.pl/kultura/artur-grottger-cykl-wojna-rysunki-muzeum-narodowe-wystawa>

Tomczyńska, A. (2023). 75-lecie Muzeum Narodowego we Wrocławiu [Dzieje.pl]. *Kultura I Sztuka 1945–1989*. <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/75-lecie-muzeum-narodowego-we-wroclawiu>

Tracz, B. (2023). *Druga "repatriacja"*. Instytutslaski. https://leksykonkresowian.institutslaski.pl/index.php/Druga_%E2%80%9Erepatriacja%E2%80%9D

Tyszkiewicz, J. (1999). Sto wielkich dni Wrocławia. Wystawa ziem odzyskanych we Wrocławiu a propaganda polityczna ziem zachodnich i północnych w latach 1945–1948. *Besprechungen Und Anzeigen*, 47. <https://doi.org/10.25627/19994837065>

Węcki, M. (2020). I powstanie śląskie (1919 r.) – okoliczności wybuchu. *Przystanek historia*. Pl. <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/powstania-slaskie/72213,I-powstanie-slaskie-1919-r-okolicznosci-wybuchu.html>

Wojciechowski, Z. (1945). Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania *Prace Instytutu zachodniego*, 1. <https://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/publication/73684/edition/68254/content?ref=L3B1YmxpY2F0aW9uLzZcNjk4L2VkaXRpb24vNjgyNjI>

Wolność – Zjednoczenie – Odbudowa Ostateczna Unia Ziem Odzyskanych i Polsk i Centralnej. (1948, July 22). *Dziennik Polskę*, 1. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90644/dp_1948_198.pdf

Wrocław – największy eksponat. (1948). *Dziennik Polskę*, 4. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90587/dp_1948_190.pdf

Zachodnia granica Polski granicą pokoju i bezpieczeństwa świata. (1946, July 19). *Dziennik Polskę*, 2. http://old.mbc.malopolska.pl/Content/90638/dp_1948_195.pdf

Отримано редакцією журналу / Received: 27.03.25
Прорецензовано / Revised: 30.04.25
Схвалено до друку / Accepted: 17.05.25

Vsevolod SERHIENKO, PhD Student
ORCID ID: 0009-0005-1997-8679
e-mail: vsserhienko@gmail.com
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

THE MUSEUM AS AN INSTRUMENT OF REPOLONIZATION OF SILESIA: CREATING THE IMAGE OF THE RECOVERED TERRITORIES (1948–1956)

Background. Since its official opening in 1948, just three years after the end of the devastating World War II, the State Museum in Wrocław has become a cultural center for settlers who have been living in the Recovered Territories – former German territories ceded to Poland as a result of the Potsdam Conference.

Methods. The study is based on the principle of historicism and objectivity. A set of general scientific methods (synthesis, induction, analysis) and special historical methods (historical and typological method for analyzing the complex of expositions, exhibitions and educational programs of the museum) was used.

Results. It has been established that the State Museum in Wrocław played a significant role in the formation and dissemination of the state myth of the Recovered Territories in Poland during 1948–1956. Its expositions, exhibitions and educational programs were aimed at legitimizing

territorial changes after the Second World War and integrating the western lands into Poland. The research material collected in this article shows that the museum became an important instrument of the government's historical policy, which used it to form national consciousness and patriotic feelings among the population. The arrangement of expositions and exhibitions was carried out in an organized manner, and its activities had a significant impact on the formation of the historical consciousness of the population of the Polish People's Republic.

C o n c l u s i o n s . *The museum exhibitions focused on the Polish character of Silesia, its centuries-old ties with Poland and the indigenous Slavic population. Despite the museum's significant contribution to the integration of the western territories, its activities also bore signs of propaganda. Exhibitions often omitted or downplayed the German period in Silesia's history, and historical facts were used to justify state ideology. The museum became an important center of culture for Polish immigrants, helping them to adapt to their new place of residence and integrate into society. In modern Poland, the activities of this museum during the period of the Polish People's Republic are assessed ambiguously. On the one hand, its role in preserving and promoting Polish history and culture is recognized. On the other hand, there is criticism of its propagandistic nature and distortion of historical facts. Nevertheless, the museum remains a valuable historical source that allows us to understand how the political regime of the time used historical policy to achieve its goals.*

K e y w o r d s : *Silesia, repolonization, Recovered Territories, State Museum in Wroclaw, Polish People's Republic, Wroclaw, World War II, territorial changes, collective memory, integration, propaganda, historical policy.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 392.3:745.5(477.5)"19"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.13>

Ірина СИМОНЕНКО, провідний фахівець

ORCID ID: 0009-0008-6654-5819

e-mail: iryna.symonenko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДЕКОРАТИВНО-ХОУДОЖНЄ ОФОРМЛЕННЯ ІНТЕР'ЄРУ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Вступ. У другій половині ХХ ст. оформлення сільських житлових інтер'єрів Наддніпрянщини в декоративно-художньому стилі впливало на формування культурної ідентичності українського народу. У пропонуванні статті розглянуто особливості оформлення внутрішнього інтер'єру осель, вплив факторів на формування інтер'єрних рішень, декоративних елементів і кольорової гами. Проаналізовано основні стилістичні напрями: поєднання традиційних художніх прийомів з новими матеріалами та формами, що стало наслідком збереження народних традицій в оформленні сільського житлового простору.

Методи. У ході дослідження були використані такі методи: для вивчення суспільно-культурних процесів, що впливали на формування інтер'єрів у Наддніпрянщині – історико-культурний аналіз; для зіставлення особливостей оформлення інтер'єру в другій половині ХХ ст. – порівняльний метод; для відтворення мистецького оформлення інтер'єрів – аналіз архівних матеріалів і періодичних видань; описовий метод використано для фіксації декоративних елементів і матеріалів і метод польового дослідження (опитування) – для виявлення збережених інтер'єрних рішень у приватних просторах.

Результати. Декоративно-художнє оформлення інтер'єру Наддніпрянщини у другій половині ХХ ст. зазнало змін, унаслідок яких переплелися стилі "радянського" ампіру з елементами українського бароко та народного орнаменту. Зібрані свідчення респондентів підтверджують використання настінного розпису, декоративних тканин, килимів, gobелів, рушників в оселях селян. Оскільки провідну роль відігравали місцеві митці та художньо-промислові комбінати, то сільські інтер'єри почали оформлювати з використанням сучасних і нових матеріалів, зберігаючи етнічні мотиви.

Висновки. Поєднання традиційних і новітніх підходів у декоративному оформленні інтер'єрів – є важливим етапом розвитку регіональної національної культури Наддніпрянщини. Друга половина ХХ ст. дає змогу простежити культурні зміни, що сприяли збереженню матеріальної і нематеріальної культурної спадщини цього регіону.

Ключові слова: Наддніпрянщина, декоративно-художнє оформлення, інтер'єр, декор, житло, сільська естетика.

Вступ

Декоративно-художнє оформлення житлових приміщень відіграє важливу роль у формуванні культурного й естетичного середовища Наддніпрянської України у другій половині ХХ ст. Під впливом урбанізації інтер'єр зазнав значних змін, виникла нагальна необхідність визначити місце та роль елементів традиційної народної культури в оформленні сучасного житла.

Українське декоративне мистецтво віками набувало досконалості, багате і різноманітне за своїми формами, виробляло самобутній стиль, бездоганний своєю внутрішньою завершеністю. Використання всього якісного, досконалого, прогресивного відповідає не лише сучасним вимогам життя, а й кращим національним традиціям й естетичним уподобанням народу. Багатство кольору відображається у вишивці і різьбі по дереву, ткацтві й настінному малюванні, у кераміці – усе це зберігали і передавали з покоління в покоління.

Збереження та вивчення традиційного сільського інтер'єру наддніпрянців нині є надзвичайно актуальним питанням. Дослідження декоративно-художнього оформлення оселі у другій половині ХХ ст. дає змогу краще зрозуміти регіональні особливості, процеси трансформації сільського середовища та спадкоємність культурних і народних традицій.

Мета і завдання дослідження полягають у вивченні й аналізі особливостей декоративно-художнього оформлення інтер'єру сільського житла Наддніпрянщини у другій половині ХХ ст., визначенні й виявленні його характерних стилістичних рис, дослідженні впливу чинників на інтер'єрні практики та взаємозв'язок між народними традиціями і сучасними тенденціями в контексті української культурної спадщини. Крім цього, необхідно проаналізувати історичні, соціальні та культурні передумови, що вплинули на формування інтер'єрів у

Наддніпрянському регіоні у другій половині ХХ ст.; визначити основні напрями та декоративні прийоми, що застосовувались в оформленні інтер'єрів в цей період; дослідити роль промислових підприємств, художньо-виробничих комбінатів, художників, митців у створенні естетичного середовища в приватних просторах; виявити характерні елементи декоративної традиції.

Методи

Заявлена нами проблема може бути розв'язана за допомогою поєднання методів структурного аналізу з елементами ретроспективного та порівняльно-історичного підходу.

Історіографія питання доволі різноманітна, охоплює як етнографічні, музейні дослідження, так й архітектурні підходи. Охоплює аналіз наукових і публіцистичних джерел у контексті інтер'єрного оформлення, декоративного мистецтва, етнографії й архітектури. Основні джерела, що формують історіографічне поле цього питання – наукові дослідження з народного мистецтва, історії та етнографії, де значну увагу приділено народним традиціям в оформленні житла.

Декоративно-художнє оформлення інтер'єру Наддніпрянщини привертало увагу багатьох дослідників, науковців, етнографів і мистецтвознавців, які вивчали особливості народного житла цього регіону. Дослідження охоплює різноманітні аспекти, від планування житла до декоративного оздоблення, відображаючи багатство та різноманітність української культурної спадщини.

Комплект листівок із фотографіями вишивок, килимів, панно, дерев'яних виробів, орнаментальних тарілок, писанок, розписів на гутному склі або посуді можемо бачити у фотонарисі "Народне мистецтво. (Україна)" (Юрченко, & Міндель, 1967). Автор аналізує традиційне українське народне житло, вплив природних умов, місцевих матеріалів і культурних традицій на формування інтер'єру, підкреслюючи його регіональні відмінності.

© Симоненко Ірина, 2025

У роботах молдавських етнографів наведено аналогії спільності виробів домашніх промислів Молдови й України. Це помітно у візерунках килимів й у настінних рушниках. Автори відзначають схожість техніки різьби по дереву у прикрасі ліжка токарними деталями (Зеленчук, 1968, с. 59–72).

Архітектурні підходи до декоративного оформлення сільського житла відображено у праці "Українське народне житло" (1972). В. Самойлович досліджує архітектурно-будівельні та декоративно-художні традиції українського сільського житла. Підкреслює важливість збереження пам'яток народної архітектури та вивчення традиційних прийомів оформлення інтер'єру.

У статті М. Коломійця "Про національні і регіональні особливості архітектури України" (1994) розглядається вплив природних умов та місцевих матеріалів на формування архітектурного стилю й інтер'єру.

Видавництва другої половини ХХ ст. – це ілюстровані джерела, що репрезентують меблі, настінний декор, вишиті рушники та декоративний посуд, що висвітлені в альбомах з народного мистецтва України.

В альбомі "Музей українського народного декоративного мистецтва" (2009) представлено всі види декоративного мистецтва різних регіонів України: килимарство, ткацтво, вишивку, кераміку, вибірку, скло, фарфор, фаянс, що становить понад 77 тис. творів ХV–ХХІ ст.

У книзі В. Масенка "Українська хата" (2012) досліджується еволюція українського народного житла, охоплюючи Наддніпрянщину. Автор розглядає архітектурні особливості, декоративне оформлення та символіку, пов'язану з традиційною хатою.

У науковій статті Н. Поліной "Традиційна українська писанка: генеза та особливості геометричного орнаменту" (2015) представлено аналіз основних характерних відмінностей та особливостей, що існують у мистецтві писанки (символіки та знаків), які також використовувались в оформленні інтер'єру.

Окрім уже згаданих дослідників, вивченню регіональних особливостей народного інтер'єру в Україні присвячено низьку праць інших науковців й етнографів. Їхні дослідження охоплюють різні аспекти традиційного житла, від планування до декоративного оздоблення, з урахуванням регіональних відмінностей.

У роботі С. Оборської "Декоративно-художні особливості оформлення сільського житла Наддніпрянщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)" (2018) проаналізовано декоративні елементи інтер'єру сільських хат Наддніпрянщини, зокрема розписи, вишивки, витинанки й інші форми народного мистецтва. Авторка також розглядає вплив соціокультурних факторів на формування естетики житла.

У колективній монографії "Українське декоративно-ужиткове мистецтво" (Чорношочков та ін., 2019), виданій з нагоди 105-річчя Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, розглянуто історію, теорію і процес розвитку окремих видів українського декоративно-ужиткового мистецтва, де особливу увагу приділено різновидам народного мистецтва Полтавщини.

У спільній роботі Т. Саєнко й А. Завийбороди "Регіональні особливості оздоблення вишивкою комплексів народного вбрання на Україні" (2019) досліджено регіональні особливості вишивки, яка використовувалась для оздоблення одягу й інтер'єру – сорочки, хустки, фартухи,

скатертин, панно, фіранки, оббивки меблів. Це натуралістичні квіткові композиції, притаманні різним регіонам України, що відображають багатство та різноманіття української вишивальної традиції. Дослідниці звертають увагу на те, як вишивка не лише виконувала декоративну функцію, але й слугувала засобом вираження регіональної ідентичності й естетичних уподобань.

У працях дослідників Н. Глухенької "Декоративно-ужиткове мистецтво Дніпропетровщини" (1971) та В. Скуратівського "Копище – попіл і рушник" (1970) прослідковуються традиції вишивки, інновації у візерунках і роль рушників у побуті й обрядах того часу.

Учені підкреслюють багатство та різноманітність народної культури, надають глибоке розуміння декоративного оформлення сільського інтер'єра традиційного житла в українській архітектурі та етнографії.

Важливим джерелом для вивчення народної архітектури та декоративного мистецтва Наддніпрянщини є музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Києві¹ та Переяславі². Експозиції музеїв охоплюють автентичність хати із характерним оздобленням, що відображають традиції регіону. У наукових дослідженнях співробітників музею, зокрема працях, нарисах, путівниках – опубліковано й задокументовано матеріали, присвячені народному житлу.

Інститут народознавства НАН України у своєму складі має один із найстаріших та найвідоміших етнографічних музеїв України – Музей етнографії та художнього промислу³. Музей розташований у Львові і володіє фондом понад 72 тис. експонатів й артефактів, серед яких унікальні зразки народного мистецтва, декоративно-ужиткових виробів, кераміки, текстилю, металевих виробів тощо. Попри те, що основна увага музею зосереджена на Західній Україні, його фонди містять і чимало експонатів з Наддніпрянщини.

Варто врахувати, що дослідження другої половини ХХ ст. подавали матеріал у світлі "радянського способу життя", тому декоративне оформлення інтер'єру розглядалось не лише як етнографічний об'єкт, а й як засіб "виховання". Сучасні дослідження з декоративно-художнього оформлення інтер'єру сільського житла Наддніпрянщини зосереджуються як на контексті збереження народних традицій, так і на аспекті їх змін упродовж часу.

Результати

До середини ХХ ст. декоративне оформлення народного житла наддніпрянців було переважно селянським й охоплювало зазвичай сферу речей селянського побуту – меблі, одяг, зброю, сільський реманент. Вироби виготовляли лише з місцевої сировини: глини, шерсті, конопель, льону, шкіри, і таких матеріалів, як дерево, кістка, метал і солома.

З другої половини ХХ ст. декоративно-художнє оформлення вийшло за межі селянського і родинного, збагатилося новими формами та змістом. Водночас інтер'єр зберігає народні традиції та своєрідність завдяки широкому застосуванню в оздобленні ткацтва, килимарства, художній обробці дерева, вишивці, кераміці, художньому склу, фарфору, декоративному розпису та кахельній плитці.

У цей час на красу в побуті наддніпрянців працювали державні й кооперативні виробничі об'єднання України в таких містах, як Решетилівка, Опішня (Полтавщина), Ічня, Дігтярі (Чернігівщина), Богуслав, Дибинці (Київщина), Кролевець, Ромни (Сумщина). Головними

¹ Національний музей народної архітектури та побуту України. <https://www.pyrohiv.com>

² Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав". <https://niez.com.ua>

³ Музей етнографії та художнього промислу. https://museum-portal.com/ua/muzeji/146_muzey-etnografiyi-ta-hudozhnogo-promislu

зкладами з удосконалення ткацької майстерності вважали Дегтярівську, Кролевецьку, Решетилівську, Олещівську майстерні.

Традиційні фабричні тканини для прикрашання інтер'єру користувалися попитом серед українців в їх повсякденному житті та побуті. Серед них скатертини – для застелення столів; покривала – для прибирання постелі; рушники, килими – для прикрашання й утеплення стін; килимові доріжки – для підлоги. Паралельно використовували і сучасні види: доріжки, порт'єри, декоративні серветки, накидки. До тканин, що мали господарське призначення, належала і мішкова (Ткацтво в Україні, 2025).

Килимарство в Україні відоме здавна. Килими виробляли вручну та на верстатах. Фарбуючи вовну в різні кольори, майстри створювали вироби, що були чудовою прикрасою хатнього інтер'єру. Килими різних областей України вирізнялися своїми особливими рисами. Для Полтавщини характерні безворсові двобічні килими з рослинною орнаментикою – у вигляді гілки або квітки. Нині популяризацію та збереження спадщини українського килимарства здійснює Всеукраїнський центр вишивки та килимарства¹.

Одним із найвідоміших центрів народних промислів другої половини ХХ ст. є *Решетилівська фабрика художніх виробів імені Клари Цеткін*. Виробництво декоративних тканин, доріжок, скатертин, килимів, вишиваних рушників, сорочок – вирізнялося своєю декоративністю та яскравістю барв. Фабрика проіснувала з 1960 до початку 2000-х рр. З Решетилівки походить унікальний, складний тип вишивки – білим по білому. Саме решетилівське килимарство є найбільш впізнаваним за стилем, орнаментами, колористикою, естетикою. Вишукане пастельне ткацтво, визнано далеко за межами України, килими цих майстрів прикрашають найповажніші світові зали, зокрема і в ООН. *Надія Бабенко* створила килим "Дерево життя" (1969), що прикрашає блакитну кімнату штаб-квартири ООН (Нью-Йорк). Цей килим із рослинним орнаментом був подарунком від України.

Килим, створений у техніці ручного ткацтва майстрами-ткачами та художниками-професіоналами містечка Решетилівка Полтавської обл. (автори – С. Кириченко та Н. Клейн), став вагомим внеском до скарбниці кращих сучасних творів декоративного мистецтва України.

Килими Київщини більш насичені за кольором. У їхніх композиціях наявна кайма, що заповнюється квітковим орнаментом на світлому тлі.

Богуслав здавна вважали центром традиційного ткацтва, вишивки та гончарства. Під час Другої світової війни *Богуславська суконна фабрика* зазнала руйнувань, але згодом її вдалося відновити. Підприємство виробляло декоративні тканини, килими, скатертини, рушники, штори, налавники, покривала, доріжки, серветки. Серед орнаментів домінувала восьмипроменева зірка із характерною технікою човникового ткання. На білому тлі гармонійно поєднувалися червоний, чорний, синій і жовтий кольори.

У післявоєнний період була відкрита ще одна фабрика – "Перемога", де щороку виготовляли тисячі виробів: рушники, серветки, скатертини тощо. Упізнаним символом Київщини, й України загалом, стали виразні орнаменти у червоній, синій і чорній гамі.

Богуславська фабрика, яка тепер випускає пледи, хустки, пончо, тканини для взуття й інтер'єрів, є єдиною в Україні з повним циклом виготовлення махрових виробів, що активно використовуються в оздобленні

сучасного інтер'єру. Серед асортименту – вишукані перебіріні тканини для одягу та побуту, скатертини, доріжки, килими, рушники, тканини для суконь, спідниць і фартухів. Декоративне оформлення ґрунтується на традиційних орнаментальних мотивах – зірках, ромбах, решітках, стовпчиках.

Сучасні тенденції оформлення приміщень постійно вимагають змін. Килим став не лише предметом покриття для підлоги чи стіни, але й справжнім об'єктом мистецтва, що може визначити стиль приміщення та зробити його затишним й елегантним (Килими в сучасному інтер'єрі, 2025).

З другої половини ХХ ст. килимарство відродилося у Магдалинівському (нині Новомосковському), Царичанському (нині Дніпровському) районах Дніпропетровщини. Тепер інтер'єри селян прикрашають килими місцевої роботи. У Дніпровському р-ні ще лишився народний звичай ткати настінні килими – невеличкі за розмірами з видовженою формою. Це килими з рослинною та геометричною орнаментикою. Традиційні залазники тепер виконують функцію приліжкового килима в кухні або служать покриттям для диванів. Підлогу вкривають тканими кольоровими доріжками, які виготовляють з вузьких ганчіркових смужок, ритмічно чергуючи різнокольорові смуги в певній послідовності.

Створюючи ескізи орнаментів для килимів, відома українська художниця *Олена Кульчицька (1877–1967)* зробила значний внесок у розвиток українського килимарства.

Житлове приміщення доповнювали **декоративні тканини**, такі як рушники, скатерті, серветки, доріжки, що мають свої характерні мотиви, кольори, прийоми орнаменталізації та ткання. У наш час декоративні тканини, що демонструють розмаїття форм, технік і художніх рішень, – є частиною музейних колекцій і фондів, де зберігаються зразки з різних регіонів України. Високими художніми якостями відомі тканини із селища Дігтярі, що на Чернігівщині.

У давнину *Дігтярівська фабрика* створювала жіноче поясне вбрання – плахти, із характерним картатим візерунком. Спираючись на ці зразки, колектив фабрики створював цілі декоративні ансамблі килимів, покривал, порт'єр, подекуди і спідниць у стилі народного орнаменту. Виробам притаманна насичена кольорова гама: синій, помаранчевий, охристо-золотий, коричневий, пурпурно-вишневий і зелений. Основні мотиви – розети та ромби.

Історія *Олещівської майстерні* була дуже недовгою. Заснована у 1902 р. вона мала коротку історію, але залишила вагомий культурний спадок. У 1927 р., попри її успішність, майстерню закрили, а в період Другої світової війни її було знищено пожежею.

У другій половині ХХ ст. ще вкривали ліжником з білосніжними вишитими наволочками піл і ліжко, лави – вузькими налавниками, стіни оздоблювали великим килимом геометричного чи квіткового орнаменту, що гармонійно доповнювала вишита чи тканна скатертина на столі. Домоткані килими та рядна водночас виконували як естетичну, так і практичну функції. З 80-х років ХХ ст. доморобні рядна майже зникли з ужитку, натомість широкі увійшли в побут фабричні ткацькі вироби.

Найбільш улюбленим і розповсюдженим оформленням хатнього інтер'єру залишалися рушники – "кролевецькі", "роменські", рідше "гетьманські". Ними оббивали ікони, сімейні фотографії і хату на свята (Щербань, 1989).

Найпоширеніші "*Кролевецькі рушники*" – походять з міста Кролевець (тепер Сумська обл.), вони мали

¹ Всеукраїнський центр вишивки та килимарства. <https://aucecw.com.ua>

симетричні композиції з трьома основними смугами орнаменту, такі як рослинні мотиви (дерево життя, квіти, вазони, лінії, дубове листя). Часто зустрічається "берегиня" – жіноча фігура з піднятими руками, або фігури птахів. Традиційні кольори: насичений червоний на білому тлі, іноді з додаванням чорного, жовтого, зеленого, де червоний символізує життя, любов, силу, білий – чистоту і сакральність.

Кролевецька фабрика художнього ткацтва є найбільш відомою в Україні. Вона виготовляє тканини, як елемент етностилу що оздоблює сучасне, переважно, сільське житло. До її готової продукції входять декоративні рушники, покривала, скатертини, наволочки для диванних подушок, килими, серветки тощо.

Роменські рушники – це один із найвиразніших варіантів вишиваної традиції, що має особливу художню стилістику, яка відокремлює їх від інших. Рушники походять із міста Ромни (Сумщина) та його околиць. Вишивка щільна і зосереджена на кінцях рушника – середина залишається чистою, хоча іноді має вузьку смугу орнаменту. Композиція часто симетрична, а візерунки розташовані дзеркально з обох боків. Орнамент має геометризovanі рослинні мотиви, зокрема: "дерево життя", ромби, хрести, восьмипроменеві зірки. Традиційна гама: червоний + чорний – "де червоний – то любов, а чорний – то журба". Роменські рушники відображають ідентичність і традиції Наддніпрянщини, її пограничний характер між Лівобережжям і Слобожанщиною.

Гетьманські рушники – це умовна назва, що пов'язана з періодом Козацької доби (XVII–XVIII ст.). Таких рушників зберіглося небагато. Музей гетьманства¹ та Національний музей народного декоративного мистецтва² мають окремі зразки та реконструкції. Ці рушники виконували репрезентативну та сакральну функцію, відображали синтез народної та шляхетної культури. Використовувались виключно під час важливих церемоній і були вишукано оздоблені шовком або дорогими нитками. Вишивка пов'язана з козацькою символікою: хрести, списи, тризуби, птахи, дуби.

У сучасному сільському інтер'єрі кількість рушників скоротилася, проте вони не втратили своєї художньої, обрядової, символічної й ужиткової цінності.

Із 70-х років XX ст. виготовлення рушників проводиться залежно від їх призначення – для оформлення інтер'єрів на офіційні урочистості чи виставки. Якщо в минулому вишиваними рушниками оздоблювали портрети, вікна, двері, деталі кімнатного інтер'єру, то тепер вони виставляються як художньо-декоративні твори.

Розширюється і збагачується символіка оновленого традиційного рушника – старі функції рушника зникають. У традиційні геометричні або рослинні малюнки рушників вводяться вишивки радянської емблематики у вигляді п'ятикутних зірок, серпа і молота, державного герба, колосся (Келембетова, 1974, с. 83–88).

У цей час успішно розвивається *вишивка* – давній і улюблений засіб декорування інтер'єру, рушників, скатертин, одягу. Кожна область, а часто й окремі села Наддніпрянщини мають свої особливості і техніку виконання. Вишивка в селах Наддніпрянської України характеризувалася технікою занизування, набирування, гладі, хрестика, переважали червоно-чорні кольори з домішкою синього або білого. На Київщині домінує рослинний орнамент із гронами винограду, калини, у червоно-чорних кольорах. На Полтавщині – ніжні і світлі, або зовсім білі тони. Незважаючи на обмеженість кольорової гами, вишивка

славилася виразністю, лаконічністю, простотою і високою художністю. У деяких районах Полтавщини вишивали рушники "тамбурним" швом, "ціпковою гладдю" та гачком – такі рушники прикрашали дзеркало й ікони у хатах.

"Простирадла, завіси для ліжка та подушки в декорованих наволочках, прикрашали інтер'єр хати, і були вишиті різноманітними техніками" (Герасько, 2015, с. 43–50).

Узори на рушниках часто не були однаковими – менше вишиваними для будня і більше – для свята. Основним орнаментальним мотивом на них були прості і вишукані узори: "квітка", "дерево", "вазон". Зазвичай вишивали "хрестиком" червоним, чорним, синім кольорами, поєднуючи барвисті узори з білими мережками. Деякі частини узору застеляли щільною гладдю, що створювало своєрідний художній ефект.

Поруч із рушниками і серветками органічно доповнювали інтер'єр *гончарні вироби*. Гончарство – один із найдавніших видів народного ремесла. З другої половини XX ст. гончарство Наддніпрянщини, як складова етностилу оселі, перетворюється на важливий елемент інтер'єру – засіб самовираження й ідентичності.

У цей період активно діють потужні осередки в Опішні, Межиріччі, Диканьці, Новоселівці, Великій Багачці, що на Полтавщині. Тут переплітаються регіональні традиції із сучасними формами як у побутовому, так і декоративному керамічному мистецтві.

Визнана столиця українського гончарства та провідний центр художньої кераміки – *Опішня*. За ініціативою місцевих кустарів і мешканців навколишніх сіл у 1929 р. було засновано артіль "Художній керамік". У 1970-х рр. артіль зазнала реорганізації, перетворившись у завод з гончарних виробів. Майстри гончарної справи творили дива з глини, створюючи широкий асортимент речей щоденного вжитку – миски, глечики, супники, макітри, куманці, кухлі, тарелі, ковбасниці, свічники, дзбанки, барильця, тикви. Усе це використовували в повсякденному житті. Поряд із цим виготовляли й декоративні вироби: баранці, леви, коні, олені, птахи, дитячі свистунці, сюжетні набори скульптурок. Витвори гончарів отримали визнання, ними милувалися на численних виставках, конкурсах і фестивалях як в Україні, так і за її межами.

Серед яскравих представників різних поколінь опішнянських гончарів – *Гаврило Пошивайло (1909–1991)*, найвідоміший творець народної кераміки другої половини XX ст. У своїй творчості майстер основний акцент робив на ужитковому посуді, оздобленому традиційними орнаментами. Уміло поєднував традиційні мотиви Полтавщини з власним авторським баченням.

Олександра Селюченко (1921–1987) – українська гончарка, народна художниця декоративної кераміки, яка прославилася декоративними скульптурами з глини. Серед її гончарної пластики вирізняються фігурки людей (жінки з дітьми, наречені, господарі), фантастичні звіри та птахи, а також сюжетні композиції "мати з дітям", "козак і дівчина".

Майстри славилися як ужитковим, так і декоративним посудом, іграшками та кахлями. Їхні вироби є визнаними культурними символами України, які нині прикрашають музеї, виставки та приватні колекції.

У сільських хатах зберігалась давня традиція виставляти посуд на мисниках, полицях, етажерках або в сервантах, де він слугував не тільки для щоденного вжитку, а й виконував естетичну і прикрашальну функції в інтер'єрі. В осучаснених оселях сільського житла ці вироби набули суто декоративного значення. У виробках переважає

¹ Музей гетьманства. <https://hetmanmuseum.com.ua>

² Національний музей народного декоративного мистецтва. <https://www.mdmu.com.ua>

природна палітра – з коричневими, зеленими, жовтими, білими та синіми кольорами. Орнамента багата та різноманітна: серед мотивів зустрічаються рослинні орнаменти, хвилеподібні лінії, зображення тварин, птахів, сонячної символіки, а також поодинокі геометризовані елементи.

Київщина та Черкащина не були осередками масового гончарного виробництва, але існували локальні майстерні та приватні майстри. Відомими центрами були Дибинці на Київщині та Ічня на Чернігівщині.

Унікальне явище в українському гончарстві – *Дибинецька* кераміка. Гончарна традиція має історичне коріння. Місцеві майстри здавна виготовляли ужитковий посуд, такий необхідний у щоденному побуті. Окрасою дибинецьких виробів є декор, що вирізняється плавними лініями орнаменту. Особливою окрасою є штриховка у вигляді "гребінки", що зустрічається лише на Київщині. Розпис надзвичайно декоративний: рослинні та тваринні мотиви перетворилися на фантастичні істоти і нагадують казкові рослини, птахів, риб. Кожна деталь – квітка, листок, завиток передає глибоке відчуття та уяву майстра.

Поряд з ужитковим посудом майстри створювали й іграшки. Декоративні свищики або "свистунці" традиційно виготовляли на Київщині. Серед майстрів – *Омелян Железняк (1909–1963)* – видатний український художник-кераміст, який прославився не лише виготовленням традиційного посуду, а й декоративними виробами, зокрема "свищиками". Уміло поєднуючи класичні форми українського гончарства з індивідуальним підходом до орнаменту, його роботи відзначалися витонченістю форм, декоративністю та багатством кольорів.

Одна з найяскравіших представниць династії гончарів, дружина *Омеляна Пошивайла (1914–1989)*, званого кераміста, етнографа, дослідника і засновника Музею гончарства в Опішні¹ – *Марія Пошивайло (1923–2013)*. Родом з Полтавщини, українська народна майстриня мала вплив на розвиток глиняної іграшки та декоративної кераміки по всій території Наддніпрянщини, зокрема й на Київщині. Свистунці Марії – це не лише іграшки, а справжні витвори мистецтва у вигляді птахів, коників і "вигаданих істот". Разом із чоловіком вони утворили творчу родину, що зберігала і розвивала традиції українського гончарства. Свистунці й тепер виконують роль декоративного елемента в інтер'єрі – як прикраси сільської оселі.

Провідним центром художньої кераміки Лівобережної України була *Ічня*. Ічнянські майстри створювали розписний посуд і кахлі, що вирізнялися декоративністю та майстерністю виконання. Їхні вироби цінували, вони користувалися попитом не лише в рідному краї, а й далеко за її межами. Гончарне мистецтво Чернігівщини має глибокі традиції. Мистецтво роботи з глиною передавалось із покоління в покоління, створюючи місцевий стиль із характерними рисами, притаманними лише цьому краю.

Особливої уваги заслуговує ім'я *Якова Брюховецького (1931–2006)* – видатного майстра, творчість якого стала помітним явищем у сфері декоративно-ужиткового мистецтва України. Брюховецький уміло поєднував народні традиції із власною мистецькою манерою й особистим стилем.

Українське традиційне гончарство лягло в основу творчості художників *Васильківського майолікового заводу*. Їхні вироби прикрашені рослинними мотивами з елементами геометричного узору: крапинками та лама-ними лініями.

У другій половині ХХ ст. фабрично-заводське виготовлення багатьох речей поступово призводить до занепаду окремих галузей. Легка промисловість виготовляє

необхідні предмети побуту, і коли в хаті можна ще побачити розписаний гончарний посуд, то це данина традиції ніж практична потреба.

У виготовленні декоративного посуду набуло значного поширення мистецтво *кераміки*. Орнаментований кольоровий посуд – "глечики", "миски", "куманці", "баранці" – були прикрасою традиційного інтер'єру сільського дому. Серед більшості районів Наддніпрянської України керамічний посуд має темне, зазвичай теракотове або зелене тло, по якому зроблено яскравий багатобарвний орнамент.

"Завдяки контрастному співвідношенню з фоном стіни, посуд більш помітний в інтер'єрі житлового приміщення і набуває особливого – декоративного звучання" (Самойлович, 1989, с. 115–170).

Розписні "миски" зазвичай виставляли на полицях над віконними або дверними прорізами, як декоративний елемент. Їх прикрашали орнаментальними, тематичними або сюжетними малюнками, що відображали народну символіку та побутові сцени.

Зі спогадів респондента: "При вході в хату, ліворуч – мисник із фігурним різьбленням. У миснику – глиняні мальовані миски і фабричні полумиски Будянського фаянсового заводу. У кутку кімнати – ікона божої Матері, прикрашена білим мережаним рушником" (Зозуля, 2013).

Використання традиційного різноманітного керамічного посуду, як одного з елементів декоративного оздоблення сільського інтер'єру, залишається актуальним і донині. Найкращі зразки фабричного посуду, чи місцевого виготовлення мають традиційне орнаментальне оформлення і слугують гідною окрасою сучасного будинку. Художня кераміка, яку використовують для оздоблення сільського інтер'єру, зазвичай прикрашена народним орнаментом (Данченко, 1974).

Орнамент є одним із найпопулярніших засобів декоративного оздоблення інтер'єру. Він ніколи не є самоціллю, він не заважає користуванню виробом і не знижує його міцності, натомість підкреслює його форму і призначення. Той самий мотив у різних матеріалах, наприклад, у глині, дереві чи тканині, набуває специфічного чи живописного звучання, створюється багатство декоративної палітри. Це і зиг'заг, і хвиляста лінія, і різьбленням на дереві, вишиванням, різком на гончарній мисці або на писанці в різноманітних варіантах і поєднаннях. Види і форми орнаменту – це результат великого творчого досвіду, набутого народом на всіх етапах духовного розвитку. Особливості місцевого рослинного і тваринного світу впливають на характер орнаменту декоративного мистецтва і поєднання фарб.

Протягом останніх років у Наддніпрянській Україні **розпис** став самостійною галуззю декоративного мистецтва.

Настінний розпис як засіб декоративного оздоблення народного житла найбільш широко використовувався до середини 50-х років ХХ ст. Фактично він повторював орнаментику вишивок і килимів. Якщо в окремих селах настінний розпис мав масове поширення, то в інших зустрічався рідше; в одних селах переважали декоративний розпис фасадів, а в інших – інтер'єрів (Декоративний розпис та орнамента, 2025). З часом у деяких регіонах можна чітко простежити тенденцію заміни настінного розпису рельєфним орнаментом або штучної фактурою.

Використання кольору пов'язане з особливостями такого матеріалу, як глина, з її властивостями й обробкою. Каркасні, монолітні, в окремих випадках рубані з брусів стіни, обмазані шаром глини, можна було фарбувати у білий або інші світлі тони, що підвищувало естетичну

¹ Музей гончарства в Опішні. <https://opishne-museum.gov.ua>

якість споруди. Обмазування стін глиною створювало широкі можливості для декоративних композицій та стилювало до настінного розпису. Обмежені матеріальні можливості селян не давали змоги використовувати дорогі й довговічні матеріали для оздоблення, тому глина стала будівельною і художньою основою оформлення сільського інтер'єру.

Настінний розпис використовували як на глиняних, так і на дерев'яних стінах. Прикладом є рубані хати Київщини та Полтавщини, де інтер'єр залишався без обмазування глиною, а стіни прикрашали настінним розписом. Такі зразки збереглися дотепер і є цінним джерелом. Розписи стін наддніпрянців були поширені в тих регіонах, де глину використовували як основний будівельний матеріал. Гладка поверхня обмазаної і побіленої стіни давала можливість для художнього оформлення. Такі настінні розписи часто поєднувались з іншими видами народного мистецтва – гончарством, ткацтвом, вишивкою, килимарством – утворюючи єдину гармонійну атмосферу традиційної оселі.

Сестри *Ярина (Ірина) Гоменюк (1913–1989)* та *Софія Мельник-Гоменюк (1921–2001)* видатні художниці наївного мистецтва з села Війтівка (нині Родниківка), що біля Умані (Черкащина). Свою творчу діяльність сестри почали із розпису квітами сільських хат, використовуючи пензлики із трав. Згодом перейшли до гуаші на папері.

Уперше про сестер-художниць заговорили у 60-х роках, коли їхні роботи почали привертати увагу мистецтвознавців. Відомий український маляр, декоратор і мистецтвознавець *Нарцис Кочережко* писав: "Поміж квітами уплелися люди, якісь окрилені звірята, птахи, метелики. Якщо Ярина писала здебільшого на білому тлі, то в Софії – яскраві відкриті кольори: сині, червоні, зелені, жовті" (Ямборська, 2025). Стиль сестер вирізняється живописною барвистістю, казковою уявою і щирістю, що робить їх твори яскравим явищем наївного мистецтва.

Шамшур Микола Гаврилович (нар. 1948 р., в с. Поділля, що на Київщині) – маловідомий, але самобутній художник наївного мистецтва, чия творчість пов'язана з традиціями народного декоративного оформлення житла. Його стиль – орнаментальний розпис фасадів будинків, виконаний у власній манері. Основний елемент розпису – ромб із розширеними кінцями, що візуально нагадує знак риби або нескінченності. Кольорова палітра митця повторюється у вертикальних композиціях на світло-сірому тлі, заповнюючи простір червоно-коричневими геометризОВАНИМИ малюнками (Шамшур, 2022).

Мистецтво Миколи Шамшура не обмежувалося архітектурним розписом, серед його творчих робіт можна знайти живописні твори з побутово-сільською тематикою, де простежується той самий наївний погляд на світ. Його мистецький репертуар неодноразово експонувався на виставках у Баришівському (нині Бориспільському) районі, де митець здобув визнання серед місцевої громади як продовжувач традиційного сільського образотворення.

Із 70-х років для оброблення стін житлового приміщення активно використовували нові будівельні матеріали; після вирівнювання штукатуркою їх можна пофарбувати чи обклеїти шпалерами, покласти плитку.

В інтер'єрі сільських житлових осель другої половини ХХ ст. ще розписують печі, стіни, стельові балки, а в ряді районів – і меблі. Дослідники наголошують на тому, що в розписі митець виявляє не тільки свій талент, але й світосприйняття.

Для настінного розпису найбільш характерна рослинна орнаментика, що складається з квітів, листя, плодів, стебел й інших мотивів, пов'язаних яким-небудь загальним композиційним рішенням. Майстри часто

зображують форми живої природи у вигляді квітів, листя дуба, клена, барвінку, плодів винограду, вишень, слив, а іноді складовим елементом орнаментальної композиції є і зображення різних птахів. Геометричний орнамент зазвичай служить лише частиною загальної композиції. Іноді рослинний орнамент має явно виражені геометризОВАНІ форми. Теми із тваринного світу бачимо вкрай рідко. У цих прийомах відчувається вплив стародавніх, добре знайомих народному майстру мотивів різьби по дереву.

До середини ХХ ст. для настінного розпису найбільш часто застосовували земляні фарби, крейду, сажу, синьку та різноманітні рослинні фарби – відвари, соки, настоянки з ягід, трав, гілок.

У післявоєнний період починають використовувати анілінові фарби (що дають зазвичай більш яскраві забарвлення) або поєднання анілінових і рослинних фарб. У Дніпропетровській обл., наприклад, анілінові фарби розводили на яйці, причому в одних випадках використовували білок, який надає фарбам блиск, в інших – жовток, надаючи яскравості.

"Стіни в середині хати миті, долівка глиняна, трамбована, мазана, а по периметру підведена вохристою глиною" (Карандеева, 2017, с. 249–253).

Характерною рисою настінного розпису є те, що весь малюнок орнаменту, розгорнутий на стіні, має площинне зображення. Настінним розписом 60-х років прикрашають стіни житлового приміщення: це зазвичай традиційні композиції типу "Хмелик", що розміщується у верхній частині, у вигляді фриза, або "Вазон" – композиція у вигляді зростаючого з вазона стебла рослини з гілками, листям і квітками, яку наносять у простінках між вікнами.

Для Полтавської обл. настінний розпис не був типовим. Окремі випадки цього ми можемо пояснити впливом етнографічних районів України, як Поділля, Прикарпаття та Закарпаття. Переселенці з цих регіонів "приносили" із собою традицію прикрашати житло розписом, поширюючи цей звичай на Полтавщині.

З 70-х років широко застосовували розпис, що імітував навісні прикраси, такі як килими та вишивані рушники, букети квітів тощо. Наприклад, стіна, що не має віконних отворів, покривається розписом, який займає всю поверхню. Цей розпис має контури, що нагадують килим або шпалери. Отже, розпис великої рівної площини малюнком й орнаментом схожий на килимову композицію. Такий самий орнамент у формі рушника чи настінного вишитого рушника може обрамляти вікно, портрет або будь-який інший предмет.

З 80-х років ХХ ст. розпис стін житлових осель став надзвичайно рідким явищем, оскільки основним засобом оформлення інтер'єру стали сучасні елементи – фотопалери.

Характер *декоративних розписів* найкраще виявляється у прикрашенні хат рослинним орнаментом. На Полтавщині хати поодинокі прикрашали ніжним квітковим орнаментом – безкінечним хмеликом, що обрамляє вузькою стрічкою елементи грубки.

На Дніпропетровщині в Петриківці, утворилась оригінальна школа декоративного живопису, переважно на папері. У цій галузі існує ціла плеяда цікавих індивідуальностей: *Тетяна Пата (1884–1976)* – славетна народна малярка із с. Петреківці Дніпропетровської обл. З її ранніх робіт беруть початок такі провідні декоративні елементи і мотиви, як "цибулінка", "кучерявка", "виноград", "калина", "птаха на калині".

Українська майстриня декоративного живопису із с. Веселинівка Київської обл. – *Ганна Собачко-Шостак (1883–1965)* ще у дитинстві перейшла від традиційного народного розпису до декоративної графіки. Її композиції

асиметричні за формою з довільним малюнком рослинно-квіткових мотивів птахів, з буйним колоритом. По її малюнках вишивали килими та декоративні панно.

Значним явищем в українському мистецтві є творчість *Катерина Білокур (1900–1961)*, родом з с. Богданівки Київської обл. Українська художниця жанру наївного мистецтва, майстриня народного декоративного живопису, головною темою якої є природа: буйноквітуча, ніжна, вічна. Живопис Білокур – "вишивка" олійними фарбами на полотні. Тло просте, виконане чистим кольором, найчастіше синім або блакитним. Вона навіть не писала тло, а, радше, фарбувала полотно та вже поверх писала квіти.

Уміло застосувала тональну гаму двох-трьох кольорів авторка багатьох композицій із с. Болотня Київської обл. *Марія Примаченко (1909–1997)*, яка джерела і натхнення в настінних хатніх розписах прийняла з колісковою матері. Творчість Примаченко ввібрала багатотонну культуру народу: від медяників у вигляді тематичних чи фантастичних звірів, весільних виробів з тіста, якими славилася вона в селі, до старовинних тканин, килимів, вишивок, вибілок.

Декоративний розпис сільського житла районів Полтавщини прикрашався елементами різьблення на сволоках і меблях; фарбуванням печей, а також застосуванням кераміки. Найчастіше розписували дверцята шафи ("мисника") або його бічні стінки.

На Київщині декоративний розпис сільського житла вирізняється різноманітністю орнаментів і барвистістю кольорів. Широко використовуються рослинні візерунки, геометричні фігури та символічні елементи, які несли оберегове значення.

Оскільки *скриня* постає головним елементом в інтер'єрі українського житла, то її розпис має складнішу композицію орнаменту. Різноманітність декоративного оздоблення зумовлюється тональністю колірної гами, яке задає тон і впливає на художнє сприйняття. Скриня – справжня окраса хати, зазвичай виготовлена з дерева, іноді оздоблена різьбленням, художньою ковкою чи розписана яскравими кольоровими фарбами. Наприклад, у Чернігівській і частково в Полтавській обл. переважає розпис по темно-синьому або навіть чорному тлі, тоді як у Дніпропетровській обл. – на зеленому або жовтому.

На Полтавщині зустрічалися скрині із зображенням Козака Мамає – популярного героя народної картини. Постаць козака з бандурою, є одним із найпоширеніших фольклорних образів того часу, а його присутність на скрині надавала речі символічного змісту.

Серед прикрас скринь можна згадати і залізне окуття, що мало фігурні контури, або нескладний орнаментальний візерунок. Усе це створювало цілісне художнє оформлення, надаючи скрині декоративного вигляду.

У тих хатах, де зберіглися традиційні печі, для її фарбування застосовують два кольори: темні і світлі відтінки. Таке поєднання має естетичне і практичне значення. Світлі тони візуально розширюють простір і створюють відчуття чистоти. У темні тони забарвлюють нижні частини печі, які при топці швидко брудняться, це місця, де складають дрова, куди ставлять горщики і виставляють попіл, чи місце, де зберігають частину кухонного посуду. Особливо у старих хатах Наддніпрянщини існує традиція всю нижню частину печі забарвлювати глиною. Натомість верхню частину й інші площини, які менше забруднюються під час роботи, фарбують у світлі кольори: білий, світло-блакитний, світло-зелений. Це створює візуальну охайність і додає відчуття простору.

У кожному окремому випадку фарбування печей має свої особливості, що відображають місцеві художні традиції й індивідуальні уподобання і смак майстрів.

Кольоровий декор печі не лише прикрашає, але й підкреслює рельєфні елементи, роблячи їх виразнішими, оскільки в умовах недостатнього освітлення хати вони можуть бути майже непомітними. Ураховуючи це, майстер підбирає кольори для окремих площин печі, щоб підкреслити форму і декоративну виразність.

"На печі все білилося, крім припічка, запічка та черені, які мастили червоною або рудою глиною. Припічок особливо тримали у великій чистоті, підмашували майже щотижня, а деякі господині і щодня. Були давні традиції прикрашати печі кольоровими підводками, по карнизах комина малюванням квітів, вазонів" (Свирида, 2017, с. 406–414).

Про мальовані печі знаходимо інформацію у творах *Івана Нечуя-Левицького*: "Квіти кругом карниза на грубі і на комині розпочала малювати Настя, а скінчив Роман. Він [...] сам повимальовував смуги з хрестиків та зірок і над дверима, і кругом вікон" (1966, с. 301).

В експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України у Пирогові є інформація про традиційне оздоблення хат, зокрема малювання зубців червоною глиною по карнизах комина, під припічком. Як частина традиційного інтер'єру таке явище характерне у селах Білоцерківського р-ну Київської обл.

На Полтавщині, у старих хатах, на пічному комині виліплювали круг із зубцями й обводили червоною глиною. Мешканка с. Засулля Лубенського р-ну Полтавської обл. *Марія Андріївна Моринець, 1927 р., н.,* згадувала: "Розмальовувала на верхнім карнизі печі квіточки червоні і листочки зелені" (Свирида, 2017, с. 410).

Оздобленню печей народні майстри приділяли особливу увагу, використовували при цьому переважно мотив "вазона". Для прикраси карнизів служив орнамент "бігунець", який застосовували в декоративно-художніх рішеннях. Розпис, виконаний на невеличкому форматі паперу, називали "мальовка", він мав декоративне призначення і був поширений у Дніпропетровській області. Розписи, зроблені за допомогою "трафарету", набули найбільшого поширення в інших областях України.

У другій половині XX ст. в окремих регіонах Наддніпрянщини для облицювання печей з'являються **кахельні плити**. Кахлі відігравали важливу роль у декоративно-художньому вирішенні інтер'єру хат, додаючи їм особливого колориту. У Полтавській обл. застосовували однobarвні рельєфні кахлі, які виготовляли переважно в тих районах, де був розвинений гончарний промисел (с. Опішня, м. Миргород). Рисунок рельєфних кахлів складався з геометричних орнаментів, що пояснювали способом виготовлення плитки. Згодом печі облицюють керамічними плитками заводського виготовлення.

Для заможних селян на Полтавщині печі облицювали і прикрашали художніми малюнками – однотонними і різнокольоровими малюнками із сюжетами побутових сцен, частіше – квітами, птахами, тваринами. Стисла інформація про це частково відображена у роботах *Віктора Самойловича (1977, с. 208–215)* та *Петра Юрченка (1970, с. 168–169)*.

В оздобленні кахлем простежуються ті ж елементи орнаменту, що характерні і для вишивки, мотиви різних видів народного мистецтва – флори, фауни, природного ландшафту певного географічного регіону.

Зі зміною планування сільського житла в другій половині XX ст. відбулися зміни і в інтер'єрі оселі, зокрема, значно зменшується роль печі в архітектурно-мистецькому рішенні, що було зумовлено переходом до нового типу будівництва. Це помітно в повоєнні роки, у зв'язку з масовим будівництвом багатокімнатних будинків, де піч зазвичай встановлювали у літній кухні.

У зв'язку із цим підвищується роль декоративного оформлення "груби", що залишалась у житлових приміщеннях. Її оздоблення скромніше, але не втратило художнього значення: фарбування у світлі або пастельні тони, розпис (іноді трафаретний) і деякі елементи пластичної обробки. Усе це гармонійно вписувалось в оновлений сільський інтер'єр відповідаючи функціональним й естетичним вимогам часу.

Внутрішнє декоративно-художнє оформлення української хати Наддніпрянської України вражає розмаїттям візерунків і кольорів. Декоративне оздоблення вирізняється простотою, доцільністю, є зручним у користуванні, водночас стримане, проте виразне й художньо довершене.

"Інтер'єр української хати – відкрита сторінка українського народу, – це обладнання з характерними яскравими національними рисами, це простота, доступність, вигода, стриманість у поєднанні з художнім довершенням декоративного оздоблення" (Чайка, 2011).

Селяни прикрашали й інші конструктивні елементи: сволок, прилоки, ліштву, простінки. Орнаментальні мотиви могли бути мальованими, різьбленими, іноді доповнювались різнокольоровим фарбуванням. Це не лише збагачувало загальний вид житла, але й підкреслювало його індивідуальність.

З розповіді очевидця: "У середині хати розписами буває прикрашено майже все, згадує Галина Миколаївна, 1936 р. н. – піч, стіни вгорі, поміж вікнами, над дверима та над ліжком. Ще прикрашають сволок, а іноді малюють і на стелі. Гарна стеля може кардинально змінити зовнішній вигляд оселі" (Опанасенко, 2012).

Різьблення по дереву – один з найстаріших і найпоширеніших видів декоративного мистецтва. Його використовували як для прикрашання предметів побуту, так і для архітектурних елементів житла. У середині ХХ ст. особливого розвитку різьблення по дереву досягла Полтавщина. Саме цей регіон зберіг і примножив традиції тонкої, вишуканої різьби. Полтавські майстри прикрашали предмети домашнього вжитку (скрині, шафи, столи, полиці) різьбленими узорами, намагаючись підкреслити їх форму і призначення. Орнаментальні мотиви були рослинного характеру: квіти, гілки, листя, що гармонійно вписувалось у загальну композицію інтер'єру сільської хати.

Тут жили і працювали відомі українські майстри різьбярства – *Василь Гарбуз (1882–1972)* та *Яків Халабудний (1897–1949)*. Обидва майстри були продовжувачами традицій місцевого різьбярського мистецтва, надаючи своїм роботам витонченості та глибини. Василь Гарбуз – народний майстер, який оздоблював побутові предмети геометричним і рослинним орнаментом, створюючи шедеври з посвяжених речей. Його роботи відзначалися зосередженістю та увагою до деталей. Яків Халабудний був не лише різьбярем, але й майстром скульптури малих форм. Мініатюрні дерев'яні фігурки й декоративні композиції вирізнялись точністю ліній і витонченим стилем. Вироби майстрів прикрашали ярма, вози, сані, скрині, полиці, меблі та дрібні хатні речі, були позначені оригінальністю, тонким художнім смаком і вписувалися в традиційне селянське середовище.

Серед видатних майстрів дереворізьби були і досвідчені брати – *Григорій* і *Микола Майстренки* – гідні продовжувачі славетних традицій чернігівського різьбярства. Їхні роботи вирізнялися професійною майстерністю, художнім смаком і знанням орнаментальних традицій.

Їхню справу продовжив *Антон Штепа (1903–2005)* – легенда українського різьбярства, майстер дерев'яної скульптури, чиє життя було присвячено мистецтву. Він зміг створити персональний, упізнаваний стиль.

Майстер працював не лише з деревиною, а й із глиною та гіпсом. Проте найулюбленишим матеріалом залишалася деревина різних порід.

Плетені **вироби з лози** були невід'ємною частиною побутової культури сільського населення Наддніпрянщини. Такі вироби використовувалися як у господарстві, так і в оздобленні житла. Це ремесло займає важливе місце в системі народних промислів, має яскраво виражені регіональні традиції й успадковується наступними поколіннями. З лози виготовляли кошики різних форм і розмірів (для ягід, грибів, білизни, хліба), кошари та меблі (крісла, табурети, столи), бутлі, тарелі, підставки для вазонів, підносів. Вироби слугували для зберігання та транспортування продуктів, а також застосовували для виготовлення огорож, господарських споруд, меблів та іграшок.

Плетіння було глухе й ажурне. Майстри вміло грали з ритмом плетіння, поєднували тонкі та грубіші лози кольоровими відтінками природного матеріалу. Лозоплетіння розвивалося в тих місцевостях, де росла лоза. Відомі осередки лозоплетіння – Сумщина, Черкащина, Київщина, частково Полтавщина.

Плетені вироби з лози у традиційній селянській хаті були не лише господарськими предметами, а й декоративними акцентами – особливо кошики для хліба, страв чи квітів, які виставляли на видноті. Це приклад того, як народні майстри створювали функціональні і художньо цінні предмети, що гармонійно вписувалися у традиційний сільський інтер'єр Наддніпрянської України.

На Київщині та Черкащині лозоплетіння було найбільш розвинене. У сільських місцевостях навколо Канева, Богуслава, Ржищева діяли цілі родинні майстерні. Полтавщина відома не тільки гончарством, ткацтвом, а й лозоплетінням. Тут були сприятливі умови для зростання лози, тож і майстрів було чимало. Дніпропетровщина теж мала своїх майстрів, особливо у районах уздовж Дніпра.

Майстри лозоплетіння з Наддніпрянщини були самоучками. Більшість з них не залишила по собі імен, однак їхні вироби зберігаються в краєзнавчих музеях та музеях народного побуту і декоративно-ужиткового мистецтва. Сучасні майстри лозоплетіння працюють у ремісничих осередках при музеях, етноцентрах, виставкових галереях.

У другій половині ХХ ст. великого розвитку набуло мистецтво **гутного скла**. Вироби зі скла – різнокольорові пляшки, вази, куманці ставили на підвіконня чи полиці, де вони виблискували на світлі й оживляли інтер'єр сільської хати.

Нашадки майстрів-гутників зуміли зберегти і пронести протягом століть давні традиції склоробства. Майстри та художники *Київського заводу* продовжують розвивати мистецтво, використовуючи прийоми вільного видування, характерне для старовинної української гуті. Роботи вирізняються яскравим стилем, функціональною різноплановістю та художньою виразністю.

Фарфоро-фаянсова галузь у другій половині ХХ ст. зазнала великих змін. **Фарфор** активно входить у побут сільського населення. Фарфорові вироби стали частиною оздоблювального елементу інтер'єру – вази, столи, чайні, кофейні сервізи, тарілки – розміщували на відкритих полицях, сервантах чи у "стінках-гірках". Посуд мав округлі, пластичні форми, орнаментовані підглазурними чи надглазурними розписом. Наявність у сільських хатах фарфорових сервізів свідчила не лише про естетичні уподобання господарів, а й символізувала рівень добробуту.

Виробництвом такої продукції займалися численні підприємства України, зокрема Київський (м. Київ), Баранівський (м. Баранівка, Житомирської обл.),

Коростенський (м. Коростень, Житомирської обл.), Полтавський (м. Полтава, Полтавської обл.). Майстри та художники цих заводів розробляли нові форми виробів і намагалися розкрити красу через різні форми декорування. Завдяки цьому вироби набули художньої виразності та стали елементами інтер'єру сільської оселі, надаючи хатам вишуканості й індивідуальності.

Використання фарфорових виробів в оселях Наддніпрянщини мало певні регіональні особливості. На Черкащині та Полтавщині, зокрема, фарфор виконував декоративну функцію. Сервізи та декоративні тарілки виставляли на полицях або в сервантах, у так званих "чистий" кімнати, призначені для прийому гостей. Це символізувало статок родини, традиційну гостинність і прагнення до облаштування житла на міський лад.

Ближче до Київської та Житомирської обл. спостерігалось дещо стримане ставлення до подібного декору. Тут фарфорові вироби мали практичне значення. Хоча окремі елементи, такі як вази, статуєтки або тарілки з ручним розписом усе ж використовували для прикрашання хатнього інтер'єру. Такі відмінності зумовлювалися як звичаями, так і рівнем доступності заводської фарфорової продукції.

Особливу увагу привертають твори митців *Київського експериментального кераміко-художнього заводу*. Вони застосовували традиції народного малювання й упровадили використання петриківського розпису на порцеляні, що стало важливою інновацією середини ХХ ст.

Серед найстаріших порцелянових підприємств в Україні виділяється *Баранівський*. Завод випускав вишукані столові сервізи, гарнітури, декоративні вироби та повсякденний посуд – чашки, тарілки, які ставали декоративно-художнім елементом інтер'єру сільської хати.

Коростенський порцеляновий завод спеціалізувався на виготовленні "білого посуду" з нефарбованої порцеляни. Значною подією у 1972 р. стало впровадження автоматизованого виробництва тарілок.

Вагомий внесок у побутове та декоративне застосування порцеляни зробив і *Полтавський порцеляновий завод*. У 1980 р. завод виготовив партію сувенірної продукції із символікою Олімпіади 1980, а також колекційний пам'ятний посуд, який широко розповсюдився серед населення Наддніпрянщини, прикрашаючи серванти, буфети й полиці сільських осель.

З другої половини ХХ ст. інтер'єрні рішення часто оформлювали за зразками загальнонародянських стилів, однак мали виразну регіональну стилістику, що формувалась під впливом місцевих майстрів і художньо-промислових комбінатів.

Дискусія і висновки

Декоративно-художнє оформлення інтер'єру сільського житла Наддніпрянщини у другій половині ХХ ст., зазнаючи впливу індустріалізації та масового виробництва, зберігало зв'язок із народною естетикою. У цей період сільські інтер'єри втрачали частину первісної етнографічної виразності, однак зберігали ключові традиційні декоративні елементи.

Основу художнього декору становили рушники, килими, настінний та орнаментальний розпис, дерев'яне різьблення, розписані печі, скрині, художня кераміка, лозоплетіння. Ці елементи не тільки прикрашали оселю, а й відображали систему уявлень про красу, демонструючи добробут і смаки господарів.

У сільський побут активно проникали вироби масового фабричного виробництва – порцеляна, гутне скло, декоративний посуд, які виконували як утилітарну, так і репрезентативну функцію, вказуючи на рівень культури і достатку. Мешканці сіл прагнули зберегти культурну

самобутність через інтер'єрне оздоблення, що відображало звички, смаки і уподобання народу.

Поєднання традиційних і сучасних елементів в оздобленні інтер'єрів стало важливим чинником формування регіональної культурної ідентичності наддніпрянців. Усупереч процесам уніфікації, інтер'єри сільських хат зберігають самобутність та індивідуальність, а огляд інтер'єрних рішень дає змогу простежити художні тенденції та соціокультурні трансформації, що відбувалися в сільському середовищі Наддніпрянщини в другій половині ХХ ст.

Список використаних джерел

- Герасько, М. О. (2015). Житло, як основа життєдіяльності українців. *Сумський історико-архівний журнал*, XXIV, 44–50. <https://oajj.net/articles/2015/667-1436265271.pdf>
- Глухенька, Н. (1971). Декоративно-ужиткове мистецтво Дніпропетровщини. *Народна творчість та етнографія*, 5, 51.
- Данченко, Л. С. (1974). *Народна кераміка середнього Придніпров'я*. Мистецтво.
- Декоративний розпис та орнаментика*. (2025, 16 квітня). https://pidru4niki.com/istoriya/dekorativnyi_rozpis_ornamentika
- Зеленчук, В. С. (1968). *Народное декоративное искусство Молдавии*. Карта молд.
- Зозуля, А. І. (2013). *Додаток 3: Список респондентів*. Ф. 59 (П. 1, Од. зб. 4, Арк. 4). Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
- Карандеева, Т. (2017). Традиційний український інтер'єр як відображення традиційно-звичаєвої культури українців (на матеріалах експедиційних досліджень). *Наукові записки НІЕЗ "Переяслава"*, 12(14), 249–253.
- Келембетова, В. Ю. (Ред.). (1974). *Побут і релігійні пережитки*. Наукова думка.
- Килими в сучасному інтер'єрі*. (2025, 14 травня). <https://umk.ua/2023/12/05/mebli-ta-vnutrishnye-ozdobleniya-ukrayinskoji-tradycijnoi-haty>
- Коломієць, М. С. (1994). Про національні і регіональні особливості архітектури України. У В. Тимофієнко (Ред.). *Архітектурна спадщина України*: Вип. 1. Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування (с. 209–214). Інститут теорії та історії архітектури.
- Лоліна, Н. А. (2015). Традиційна українська писанка: генеза та особливості геометричного орнаменту. *Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство*, 33, 75–83. <https://doi.org/10.31866/2410-1176.33.2015.158291>
- Масненко, В. В. (2012). *Українська хата*. Брама-Україна.
- Музей українського народного декоративного мистецтва*. (2009). <https://lib.nmu.org.ua/books/muzejni-podorozhi/muzej-ukrayinskogo-narodnogo-dekorativnogo-mystetstva-album/>
- Опанасенко, Г. М. (2012). *Додаток 3: Список респондентів*. Ф. 59 (П. 1, Од. зб. 3, Арк. 18). Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
- Нечуй-Левицький, І. С. (1966). Не той став. У *Зібрання творів* (Т. 6). Наукова думка.
- Оборська, С. В. (2018). Декоративно-художні особливості оформлення сільського житла Наддніпрянщини (кінець XIX – початок XX ст.). *Культура і мистецтво у сучасному світі*, 19, 41–51. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kmss_2018_19_6
- Саєнко, Т. В., & Завийборода, А. М. (2019). *Регіональні особливості оздоблення вишуканою комплексою народного вбрання на Україні*. <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%A1%D0%B0%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE,%D0%97%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B9%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0.pdf>
- Самойлович, В. П. (1972). *Українське народне житло*. Наукова думка.
- Самойлович, В. П. (1977). *Народное архитектурное творчество*. Будівельник.
- Самойлович, В. П. (1989). *Народное архитектурное творчество Украины*. Будівельник.
- Свирида, Р. (2017). Традиційні печі Полісся та Наддніпрянщини. *Наукові записки НІЕЗ "Переяслава"*, 406–410.
- Скуратівський, В. Т. (1970). Колице – попіл і рушник. *Народна творчість та етнографія*, 3, 54–60.
- Ткацтво в Україні*. (2025, 10 березня). Етнохата. <https://etnohata.com.ua/stati/traditsiji/tkatstvo-na-ukrajini/>
- Шамшур, М. Г. (2022). *Додаток 3: Список респондентів*. Ф. 59 (Оп. 1, Од. зб. 3, Арк. 11). Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
- Щербань, С. (1989). *Тематико-експозиційні плани експозиції "Полтавщина, Слобожанщина"* (XIX – поч. XX ст.).
- Чайка, О. (2011, 11 березня). Етноелементи в сучасному інтер'єрі. *Наше слово*. <https://nasze-slovo.pl/etnoelementi-v-suchasnomu-interieri>
- Чорношюков, А. Є., Бабенко, О. О., & Батієвська, Т. В. та ін. (2019). *Українське декоративно-ужиткове мистецтво*. ПНПУ імені В. Г. Короленка. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14820/1/Українське%20декоративно-ужиткове%20мистецтво.pdf>
- Щербань, С. (1989). *Тематико-експозиційні плани експозиції "Полтавщина, Слобожанщина"* (XIX – поч. XX ст.). <https://etnoua.info>

Юрченко, П. Г. (1970). *Дерев'яна архітектура України*. Будівельник.
Юрченко, П. Г. (Упоряд. і авт. тексту), & Міндель, Б. О. (Фотогр.). (1967). *Народне мистецтво. Україна. Кераміка. Декоративний розпис. Різблення на дереві. Вишивки. Килими. Тканини. Гутне скло. Художнє скло. Художній метал*. (Фотонарис). Мистецтво.
Ямборська, І. (2025, 16 травня). *Великі жінки Черкащини: історії вида-тних українок XX століття*. <https://18000.com.ua/strichka-novin/veliki-zhinki-cherkashini-istoriyi-vidatnix-ukrayinok-xx-stolittya>

References

- Chaika, O. (2011, March 11). *Ethnoelements in a modern interior*. Our word [in Ukrainian]. <https://nasze-slowo.pl/etnoelementy-v-suchasnomu-interieri>
Chornoschokov, A. E., Babenko, O. O., & Batiyevska, T. V., et al. (2019). *Ukrainian decorative and applied art*. V. G. Korolenko National Polytechnic University. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14820/1/Українське%20декоративно-ужиткове%20мистецтво.pdf> [in Ukrainian].
Danchenko, L. S. (1974). *Folk ceramics of the middle Dnieper region*. Art [in Ukrainian].
Decorative painting and ornamentation. (2025, April 16) [in Ukrainian]. https://pidru4niki.com/istoriya/dekorativnyi_rozpis_ornamentika
Builder [in Russian]. (2025, May 14) [in Ukrainian]. <https://umk.ua/2023/12/05/mebli-ta-vnutrishnye-ozdobleniya-ukrayinskoyi-tradycijnoyi-haty/>
Gerasko, M. O. (2015). Housing as the basis of the life of Ukrainians. *Sumy Historical and Archival Journal*, XXIV, 44-50 [in Ukrainian]. <https://oaji.net/articles/2015/667-1436265271.pdf>
Glukhenka, N. (1971). *Decorative and Applied Art of the Dnipropetrovsk Region*. *Folk Art and Ethnography*, 5, 51 [in Ukrainian].
Karandeeva, T. (2017) Traditional Ukrainian interior as a reflection of the traditional and customary culture of Ukrainians (based on materials from expeditionary research). *Scientific notes of the National Institute of Environmental Research "Pereyaslav"*, 12(14), 249–253 [in Ukrainian].
Kelembetova, V. Yu. (Ed.). (1974). *Everyday life and religious relics*. Scientific opinion [in Ukrainian].
Kolomyets, M. S. (1994). On the national and regional features of the architecture of Ukraine. In V. Tymofienko (Ed.). *Architectural heritage of Ukraine*: Vol. 1. Little-studied problems of the history of architecture and urban planning (pp. 209–214). Institute of Theory and History of Architecture [in Ukrainian].
Lolina, N. A. (2015). Traditional Ukrainian Pysanka: Genesis and Features of Geometric Ornament. *Bulletin of KNUKIM. Series: Art Studies*, 33, 75–83 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31866/2410-1176.33.2015.158291>
Masnenko, V. V. (2012). *Ukrainian hut*. Brama-Ukraine [in Ukrainian].
Museum of Ukrainian Folk Decorative Art. (2009) [in Ukrainian]. <https://lib.nmu.org.ua/books/muzejni-podorozhi/muzej-ukrayinskogo-narodnogo-dekorativnogo-mystetstva-albom>
Nechuy-Levytsky, I. S. (1966). The Wrong One Became. In *Collected Works*: Vol. 6. Scientific Thought [in Ukrainian].
Oborska, S. V. (2018). Decorative and artistic features of the design of rural housing in the Dnieper region (late 19th - early 20th centuries). *Culture*

and art in the modern world, 19, 41–51 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kmss_2018_19_6

Opanasenko, G. M. (2012). *Appendix 3: List of respondents*. F. 59 (P. 1, Od. zb. 3, Ark. 18)? Archives of the Department of Ethnology and Local History, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Samoilovich, V. P. (1977). *Narodnoe architectural creativity*. Builder [in Russian].

Samoilovich, V. P. (1989). *Narodnoe architectural creativity Ukraine*. Builder [in Russian].

Samoilovich, V. P. (1972). *Ukrainian People's Housing*. Scientific Opinion [in Ukrainian].

Sayenko, T. V., & Zavyboroda, A. M. (2019). *Regional features of embroidery decoration of folk costume complexes in Ukraine: methodological recommendations for students (Fine Arts)* [in Ukrainian]. <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%A1%D0%B0%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE,%D0%97%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B9%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0.pdf> [in Ukrainian].

Shamshur, M. G. (2022). *Appendix 3: List of respondents*. F. 59 (Op. 1, Od. zb. 3, Ark. 11), Archives of the Department of Ethnology and Local History, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Shcherban, S. (1989). *Thematic and exposition plans of the exposition "Poltava, Slobozhan Region" (19th - early 20th centuries)* [in Ukrainian].

Skurativsky, V. T. (1970). The heap – ashes and a towel. *Folk art and ethnography*, 3, 54–60 [in Ukrainian].

Svyryda, R. (2017). Traditional stoves of Polissya and the Dnieper region. *Scientific notes of the National Research Institute of Environmental Sciences "Pereyaslav"*, 1 [in Ukrainian].

Weaving in Ukraine. (2025, March 10). Etnokhata [in Ukrainian]. <https://etnoxata.com.ua/statyi/traditsiji/tkatstvo-na-ukrajini>

Yamborska, I. (2025, May 16). *Great Women of Cherkasy Region: Stories of Prominent Ukrainian Women of the 20th Century*. [in Ukrainian]. <https://18000.com.ua/strichka-novin/veliki-zhinki-cherkashini-istoriyi-vidatnix-ukrayinok-xx-stolittya>

Yurchenko, P. G. (Editor and author of the text), & Mindel, B. O. (Photographer). (1967). *Folk art. Ukraine. Ceramics. Decorative painting. Wood carving. Embroidery. Carpets. Fabrics. Blown glass. Art glass. Art metal*. (Photo essay). Art [in Ukrainian].

Yurchenko, P. G. (1970). *Wooden Architecture of Ukraine*. Builder [in Ukrainian].

Zelenchuk, V. S. (1968). Folk decorative art of Moldova. *Kartya mold* [in Russian].

Zozulya, A. I. (2013). *Appendix 3: List of respondents*. F. 59 (P. 1, Od. zb. 4, Ark. 4), Archives of the Department of Ethnology and Local History, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 27.04.25

Прорецензовано / Revised: 25.06.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.06.25

Iryna SYMONENKO, Senior Specialist (History)

ORCID ID: 0009-0008-6654-5819

e-mail: iryna.symonenko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DECORATIVE AND ARTISTIC INTERIOR DESIGN OF THE DNIPRAN REGION IN THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY

Background. In the second half of the 20th century, the design of rural residential interiors in the Dnieper region in a decorative and artistic style influenced the formation of the cultural identity of the Ukrainian people. The article examines the features of the design of the interior of dwellings, the influence of factors on the formation of interior solutions, decorative elements and color scheme. The main stylistic directions are analyzed: a combination of traditional artistic techniques with new materials and forms, which was the result of the preservation of folk traditions in the design of rural residential space.

Methods. The following methods were used in the study: to study the socio-cultural processes that influenced the formation of interiors in the Dnieper region - historical and cultural analysis; to compare the features of interior design in the second half of the 20th century – a comparative method; to reproduce the artistic design of interiors - analysis of archival materials and periodicals; descriptive method – to record decorative elements and materials; field research method (survey and photofixation of interiors) – to identify preserved interior solutions in private spaces.

Results. The decorative and artistic design of the interior of the Dnieper region in the second half of the 20th century underwent changes, as a result of which the styles of the "Soviet" Empire were intertwined with elements of the Ukrainian Baroque and folk ornament. The collected testimonies of respondents confirm the use of wall paintings, decorative fabrics, carpets, tapestries, towels in the dwellings of peasants. Since local artists and art and industrial complexes played a leading role, rural interiors began to be decorated using modern and new materials, preserving ethnic motifs.

Conclusions. The combination of traditional and modern approaches in the decorative design of interiors is an important stage in the development of the regional national culture of the Dnieper region. The second half of the 20th century allows us to trace cultural changes that contributed to the preservation of the tangible and intangible cultural heritage of this region.

Keywords: Dnieper region, decorative and artistic design, interior, decor, house, rural aesthetics.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК [930.1+341.218](477)"1917/1921"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.14>

Антон ТИМКІВ, магістр

e-mail: nonameartist7@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КОНЦЕПЦІЇ "КОРЕНІВ" УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Вступ. Присвячено дослідженню концепцій, що були застосовані діячами й урядами доби Української революції як засіб обґрунтування права на існування Української державності. Проаналізовано, як усі державні утворення використовували історичні наративи, символи та термінологію для утвердження своєї легітимності. Особливу увагу приділено концепціям "Русі" та "козацького міфу", що відігравали ключову роль у формуванні національної ідентичності.

Розглянуто роль символів, зокрема тризубу, термінології та їхньої інтерпретації. Також порушено питання візуальної репрезентації Гетьманату й УНР: проєкти гербів, прапорів, печатки, використання історичних постатей, гетьманів і формування національного пантеону.

Методи дослідження. Методологічною основою статті є принцип історизму, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний методи. Використано міждисциплінарний підхід, стилістичний та іконологічний аналіз для дослідження візуальних джерел і символіки.

Результати. Проаналізовано використання історичних наративів, символів і термінології всіма державними утвореннями періоду Української Революції. Значну увагу приділено концепціям "Русі" та "козацького міфу". Розглянуто проєкти гербів, прапорів, печатки, з'ясовано роль історичних постатей гетьманів і створення національного пантеону.

Висновки. З'ясовано, що попри суперечності та конфлікти, усі державні утворення прагнули легітимізації України, використовуючи надбання минулого різних періодів для досягнення спільної мети утвердження української державності.

Ключові слова: УЦР, УНР, Українська Держава, Скоропадський, Грушевський, козацький міф, Русь, Гетьманщина, "Історія Русів".

Вступ

Після Лютневої революції та початку розпаду Російської імперії перед Україною відкрився "вікно можливостей" для утвердження власної державності. Володимир Винниченко зазначав: "Бути українцем – значить бути постійно в стані доказування свого права на існування". Україна опинилася перед викликом довести свою легітимність як самостійний політичний суб'єкт.

Актуальною в цьому контексті є концепція поділу націй на "історичні" та "неісторичні", що була сформульована Геґелем і згодом адаптована різними мислителями (Палько, 2012, с. 263). За Ф. Енгельсом, "неісторичні народи" – це етноси, що не змогли зберегти державну тяглість і перебували під владою європейських династій (Степико, 2011, с. 14). Україна, на думку Енгельса, є характерним прикладом цього явища, оскільки, попри наявність державних утворень, вони не мали безперервної традиції, що "дожила" б до XIX ст.

Дослідження культурно-мистецької політики Української Народної Республіки (УНР; Українська Центральна Рада – УЦР; Директорія) й Української Держави Павла Скоропадського засвідчує їхню спільну тенденцію до пошуку історичної легітимзації. З початком революції в публічному просторі активізувалося обговорення історичних наративів, що слугували основою для утвердження легітимності державних інституцій. Важливим аспектом стало осмислення історичної спадкоємності, яку різні уряди трактували по-своєму.

Мета пропонованої публікації – проаналізувати концепції історичної спадщини, що використовували уряди доби Української Революції для обґрунтування права на державність, та дослідити їхні вияви у символіці й політичному дискурсі.

- дослідити використання образу Русі як легендарної основи української державності в ідеології УНР та з'ясувати роль М. Грушевського у впровадженні відповідної символіки;

- порівняти підходи УНР та Гетьманату Павла Скоропадського до використання "козацького міфу", дослідивши його трансформацію від романтично-егалітарного до елітарно-державницького наративу;

- вивчити візуальну репрезентацію державної ідеології через аналіз проєктів державних гербів і печаток авторства Георгія Нарбута та інших митців періоду Української Держави.

Методи

Методологічну основу статті становлять принципи історизму та об'єктивності. Застосовано комплекс спеціально-історичних методів: *історико-порівняльний* для зіставлення підходів УНР і Гетьманату до використання минулого; *історико-типологічний* для класифікації ключових історичних концептів ("Русь", "козацтво"); *історико-системний* для розгляду процесу націєтворення як цілісної системи. Ключовим для вивчення візуальних джерел (проєктів гербів, печаток) та їх символічного навантаження став *іконологічний аналіз*.

Результати

УНР зверталася до історії через два основні концепти: легендарний (Русь) і романтичний (козацький міф). У своїй багатотомній праці "Історія України-Руси" Михайло Грушевський позиціонував Русь як початок української державності. Ця ідея набула популярності наприкінці XIX – початку XX ст., що підтверджується, зокрема, працею М. Аркаса "Історія України-Руси". Однак поняття "Україна" суттєво відрізняється від терміна "Русь", що спричинило конкуренцію за історичну спадщину між українським і російським національними проєктами. Е. Сміт наголошував "Колективні назви мають важливе значення для етнічного і національного самовизначення", а відсутність назви може свідчити про брак "національного існування" як такого" (Сміт, 2010, с. 58). УНР прагнула довести, що Русь є першоджерелом української державності, а Росія – її пізнішим утворенням.

Попри це, в українському революційному дискурсі Русь постає радше як легендарний період, аналогічний Давньому Риму для США (Grossman, n. d.; Kochinyan, 2017). За визначенням братів Грімм, легенда – це "фольклор, що ґрунтується на історичності" (Jasen, 1968). Отже, Русь, попри свою очевидну історичність, через відсутність державної тяглістості, у свідомості діячів УНР сприймалася не як безпосередня політична спадщина, а як історичний міф, що не суперечив тогочасним

демократичним ідеям і слугував міцним опертям для обґрунтування "історичності" української державності.

Одним із важливих аспектів формування української національної ідентичності в добу революції стала символіка, що відсилає до історичної спадщини Русі. Михайло Грушевський відіграв ключову роль у "відкопуванні" та популяризації цих символів, зокрема тризуба – особистого знака Володимира Великого, що став гербом УНР (Грушевський, 1917а, с. 1). Цікаво, що Грушевський спершу пропонував альтернативні, модерністські варіанти герба: золоті літери "У" або "У.Н.Р." за зразком Франції, чи золоті зірочки, що символізували б українські землі. Також він пропонував зобразити плуг як знак "творчої мирної праці в новій Україні" (Грушевський, 1917b, с. 1). Ця ідея базувалася на прагненні створити щось принципово нове, а не відроджувати "старе". Однак Грушевський сам собі суперечив. Територіальний поділ УНР, розроблений Грушевським, спирався на історичні назви, пов'язані з княжою добою, у складі УНР, зокрема, мали бути: Болохівська, Деревська, Дреговицька, Половецька земля (Верстюк та ін., 1997, с. 182). Ці топоніми відсилали до племен й етнічних груп, що існували в середньовічний період, а отже, "відроджували старе" ще старше, ніж символіка Гетьманщини. Ця ж подвійність простежується у випадку з тризубом. Якщо слідувати логіці "неповернення до старого", тризуб навряд чи відповідав би концепції нової держави. Проте для діячів Центральної Ради він не був "старим", а радше віднайденим і тому "сучасним". Русь дійсно була далекою та легендарною, як згаданий давній Рим. Саме "відкриття" тризуба зробило його новим символом: монети Київської Русі з тризубом були знайдені лише наприкінці XVIII ст., а термін "тризуб" уперше вжив історик М. Карамзін у 1815 р. (Завітій, 2021).

Другим головним історичним конструктом УНР був романтичний "козацький міф", що сформувався під впливом "Історії Русів" – містичного історичного тексту початку XIX ст. Як зазначає С. Плохій у книзі "Козацький міф. Історія і націєтворення в епоху імперій" (Плохій, 2019, с. 364), основна ідея "Історії Русів" полягала в "опорі централізованій імперській владі та спробі легітимізувати українську шляхту (старшину) як частину загальноросійської аристократії". Документи, грамоти, універсали, згадані в пам'ятці, мали слугувати доказом шляхетного статусу козацької старшини. Однак текст набув власного життя та інтерпретацій. Якщо сама по собі "Історія Русів" – це аристократична або ж старшинська візія української історії (Плохій, 2019, с. 345), то для Костомарова, Куліша та Шевченка вона уособлювала козацьку егалітарність. Згодом Михайло Драгоманов називав її "першим виявом української ліберальної ідеології", вважаючи, що козацтво було носієм демократичних інституцій і політичних практик (Плохій, 2019, с. 400).

Не усвідомлюючи цього, народна уява створила козаків такими, як їх побачили М. Драгоманов зі співавторами в "Історії Русів". Козаки – це демократична сила, борці за незалежність, захисники волі. І хоча багато із цих уявлень не відповідали історичній реальності, образ козацтва закріпився саме таким, а протистояти йому було марно. УНР, визнавши цей феномен, використала концепцію егалітарного козацтва, хоча й несистематично. Козацька тематика виникла одразу після демократичної революції – стихійно з'явилося "Вільне козацтво". Українська Центральна Рада також упроваджувала козацькі терміни: Грушевський пише у своїх "Споминах" про "магічне слово" універсал, котре "несподівано винесене на поверхню демократичного, селянського, соціалістичного, давало задоволення всім, хто прагнув

демонстрації української суверенності. Се слово ставило на порядок дня спомин української державності колишньої гетьманщини..." (Грушевський, 1988). У згаданому універсалі було утворено Генеральний секретаріат, варіацію кабінету міністрів. У назві якого використано слово "Генеральний", що традиційно асоціювалося з Гетьманщиною. У соціалістично налаштованому суспільстві слово "міністр" сприймалося неприязно, тому нове поняття відповідало революційній ідеології. Нове словосполучення відповідало ідеї "перетопленого і о[чи]щеного в огні нового революційного руху" (Грушевський, 1988). Українізація армії також демонструвала вплив романтизованого сприйняття козацтва. Перший українізований підрозділ отримав назву на честь гетьмана Богдана Хмельницького, у Сімферополі сформували полк імені гетьмана Петра Дорошенка, з'явився "Другий український імені гетьмана Павла Полуботка козацький полк". Також створювали сердюцькі та гайдамацькі частини, а Симон Петлюра очолював "Гайдамацький Кіш Слобідської України". Паралельно набув поширення титул "отаман", що завершилося появою Головного отамана військ і флоту УНР.

Гетьмани, іменами яких називали військові частини, мали виразно романтичний образ. Богдан Хмельницький – лідер повстання, яке, за популярною легендою, спричинило викрадення його дружини. Петро Дорошенко, знаний як "Сонце Руїни", не зміг зберегти єдність Гетьманщини. Павло Полуботок, який очолював Лівобережну Україну в 1722–1724 рр., був ув'язнений і загинув у Соловецькому монастирі. Останній особливо цікавий, адже за "значенням" Полуботка не можна поставити в ряд з цими гетьманами, що ж його вирізняє? Широка згадка в "Історії Русів". У ній він зображений як ідеальний представник української еліти, що виступає перед Петром I з промовою про історичні права українців. Він визнає легітимного монарха, але й просить того про визнання прав свого народу. Під час різноманітних маніфестацій 1917 р. від людей лунали згадки про права українського народу, що були закріплені "з давніх-давен" (Плохій, 2019, с. 202), тобто за підсумками Переяславської ради 1654 р. Оскільки, на відміну від Мазепи, його образ не був заплямований "бунтом", він поставав мучеником за національні права (Плохій, 2019, с. 204). Отже, у суспільстві, Полуботок став "альтернативою" Мазепі для тих, хто уникав його згадок. Відповідно, у 1917 р. його ім'я використовували для назви Військового клубу та полку, які невдовзі взяли участь у самостійницькому (можна трактувати як "мазепинському" (Любченко, 2009)) повстанні проти УЦР (Плохій, 2019, с. 208). Зникнення провладної династії, котрій "приносили клятву", означало втрату чинності цих зобов'язань. УЦР і громадськість посилювалися на Переяславську угоду як на основу для вимог автономії: "Ми не просимо нічого більше, ніж раніше було домовлено" (Лозовий, 2015, с. 39–48). У цьому контексті моральний авторитет Полуботка відіграв важливу роль. Його образ трансливався більшістю політичних сил як символ вимог до нового російського уряду про надання Україні автономії. Загалом ідеї "Історії Русів" мали значний вплив на формування політичного дискурсу УНР. У творі наголошувалося на негативному впливі Росії на Україну, що перегукується з публіцистичними творами Володимира Винниченка, зокрема романом "Хочу!" (1915), де російські персонажі зневажливо ставляться до України. Попри усвідомлення шкоди від Росії, діячі УНР, як і автор "Історії Русів", фактично несвідомо продовжували риторичку Полуботка: Україна не відмовляється від союзу з Росією, але вимагає автономії та поваги до своїх прав.

Отже, історична легітимація УНР вибудовувалася на двох рівнях: легендарному спадкоємстві Русі та романтичному образі козацтва. Київську Русь трактували як "давноминулий" період, а її символи, зокрема тризуб, "перевідаходились" на новий лад. Натомість козацький міф поставав як джерело демократичної традиції, що надихала творців УНР.

Тріумфом елітарного варіанту "козацького міфу" став переворот 29 квітня 1918 р. та прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського. Це було не лише використання міту, а значною мірою реалізація історичного досвіду, зокрема прямих ідей, викладених в "Історії Русів" (Плохій, 2019, с. 178). 29 квітня 1918 р. перший офіційний документ гетьмана Скоропадського – "Грамота до всього українського народу" – розпочинався словами: "Громадяне України! Всім Вам, козаки..." (Грамота Гетьмана всієї України..., 1918). Відсилання до козацької термінології було традиційним для того часу, але Скоропадський надавав цьому особливого значення. У перший час після перевороту постало "Питання о назвах[ред.] всіх посад, а рівно о переіменованні теперішньої міліції повинно бути вирішено [відповідно до] старінної української термінології" (Протокол засідання Ради..., 1918). Буквально в перші тижні правління 18 травня 1918 р. Ради Міністрів Української Держави видає "Тимчасову постанову про зміну існуючих законів про міліцію і утворення державної варті" (Тимчасова постанова..., 1918). Отже, позбувається "російської" назви правоохоронних органів.

Промовистим документом про ставлення П. Скоропадського до найменувань є Лист Голови Ради Міністрів Української Держави Ф. Лизогуба до Державної канцелярії щодо написів на бланках і печатках міністерств Української Держави. 22 липня 1918 р. документ, написаний через три місяці від захоплення влади, містив зауваження "Пан Гетьман звернув увагу на те щоб на бланках та печатках деяких міністерств є надпись Народне Міністерство. З огляду на те що зараз є тільки Міністерства Української Держави а не народні, прохаю Вашу Вельможність зробити розпорядження щоб наперед як печати так і бланкі були-б з надписью від Української Держави" (Лист Голови..., 1918).

Найменування в цьому випадку слугувало механізмом маркування державної присутності. Центральна Рада також вдавалася до цього, однак її дії мали несистемний характер. Скоропадський, навпаки, прагнув до цілеспрямованого впровадження історичних назв. 16 жовтня 1918 р. він видав "Універсал Ясновельможного пана Гетьмана всієї України та військ козацьких", який фактично проголошував відродження козацького стану (Закон про відновлення українського козацтва, 1918). У козацькому стані було зареєстровано близько 150 тис. сімей, однак це "нове козацтво" не мало тотожності з історичним.

Особливу увагу привертає ст. 14 Універсалу, де зазначено, що "зразки козачого одягу назначаються окремою інструкцією". Отже, одяг ставав елементом ідентичності. Сам Скоропадський ставився до цього скептично, зазначаючи, що "старі люди охоче приставали до козацтва заради шапок і жупанів", а більш свідомі – через романтичні уявлення про минуле" (Савченко, 2008).

Можна згадати й Івана Полтавця-Остряницю – Генерального писаря Української Держави, наближеної до Скоропадського постаті. Скоропадський, проте, вважав, що костюмованість Полтавця є надлишковою. Оскільки гетьман або теж не зумів втекти від маскарадності, або вважав себе "більш свідомим", коли, окрім косметичних змін, ухвалював більш конкретні рішення. "Положенням про генерального бунчукового товариша

ясновельможного пана гетьмана" створюють посаду бунчукового товариша, відповідна назва відома з часів Гетьманщини (Положення про генерального..., 1918). У Скоропадського було два бунчукових товариші, хоча в Гетьманщині їх могло бути багато. Проте основні риси бунчукових товаришів було збережено, вони виконували функції такого ж змісту та корились виключно власнику бунчука, тобто гетьману (Панашенко, 2004). При гетьманові було також 11 гетьманських осавулів: 5 старших і 6 молодших. Вони виконували також різні доручення але загалом військового спрямування (Гай-Нижник, 2010). У Гетьманщині функціонал був схожий, хоча їх було лише два, але поділ на молодших і старших осавулів також звідти (Кононенко, 2010; Панашенко, 1995). Важливою була також роль отаманських структур: у 1917 р. Вільне козацтво обрало Скоропадського почесним отаманом, а в 1918 р. він призначив Ф. Лизогуба Отаманом Ради Міністрів (Наказ Гетьмана..., 1918). Було утворене Київське міське отаманство (Галатир, 2011, с. 332), що відсилає до періоду Гетьманщини, хоча адміністративне значення цього терміна було дещо призабуте (Словник української мови, б. д.), і в популярній уяві це лише військовий термін.

Отже, політика Скоропадського щодо використання козацької термінології та традицій мала символічний і практичний характер. Вона слугувала інструментом формування української державності, водночас відображаючи обмежені можливості відродження козацької системи в умовах початку ХХ ст.

Особливістю Гетьманату є його візуальне представлення, зокрема проект герба Української Держави авторства Георгія Нарбута. Загальновідомим є зображення козака з мушкетом у картуші з тризубом. Однак менше уваги приділяється тому, що герб розміщено у спеціальному "альбомі", де з одного боку представлені герби всіх гетьманів, а з іншого – чоловік із тризубом на щиті.

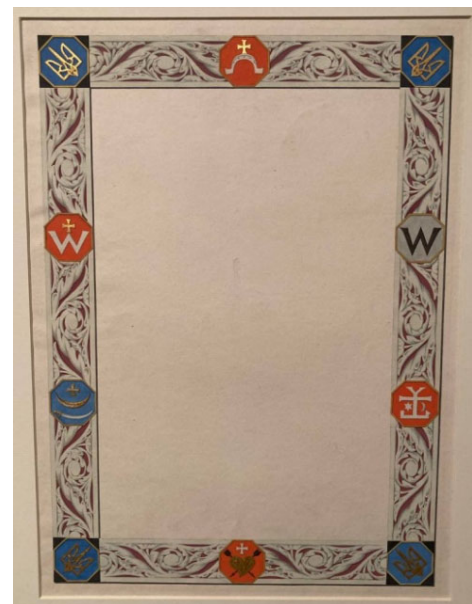

Рис. 1. Нарбут Георгій. Проект Державного Герба України. Декоративна рамка. 1918.

Експозиція Національного художнього музею України в межах виставки "В епіцентрі бурі. Сецесія в Україні" (фото А. Тимківа)

На аркуші з рамкою в чотирьох кутах розміщено тризуб, а по всій рамці рівномірно розташовані шість гербів козацьких гетьманів: Петра Конашевича-Сагайдачного,

Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи та Павла Полуботка. Ці гетьмани – своєрідний канон "добрих гетьманів". Згадка про герб Полуботка викликає питання щодо впливу "Історії русів" на Г. Нарбута. Однак в "Історії русів" деякі з цих гетьманів, як Виговський, мають переважно негативну характеристику. Про Дорошенка, наприклад, зазначено: "Народ не втратив свого глузду і добрих звичаїв, він усіма силами віддалявся від лиходійств Дорошенкових" (Історія Русів, 1991, с. 214). Іван Мазепа також постає спірною постаттю: хоча ідеї Мазепи мали підтримку, методи та збройне повстання були неприязно сприйняті, а церковна анафема додавала ще більше суперечностей. Уряд, реагуючи на питання молебня на роковини смерті Мазепи, постановив, що "день пам'яті гетьмана Мазепи, національно-патріотична роль якого в історії України є спірною, національним святом бути не може" (Ковалевська, 2018). У своїх спогадах гетьман також згадував Мазепу досить неоднозначно, відзначаючи, що "в будинку висіли старі портрети гетьманів і політичних діячів, серед яких був і портрет Мазепи, ненависний росіянам" (Скоропадський, 2018).

Окрему увагу варто приділити трьом печаткам, що зустрічаються на деяких документах. Перша з них належить бунчуковому товаришу при Гетьманові всієї України і розміщена на одному з посвідчень, які видавав товариш (Посвідчення, видане Бунчуковим..., 1918). Печатка привертає увагу через специфічне зображення тризуба, який на середньому зубі містить хрест. Це, ймовірно, творчість Георгія Нарбута, хоча прямих підтверджень немає. Перша згадка тризуба з хрестом пов'язана з банкнотою 100 карбованців, дизайн якої також розробив Нарбут. Згодом у статті "Український державний герб", М. Грушевський критикував це рішення, зазначаючи, що додавання хреста було зайвим (Грушевський, 1918). Грушевський, прихильник модерністичних поглядів, віддавав перевагу Кричевському, з яким Нарбут конкурував. Знову тризуб із хрестом з'явиться на прапорі Флоту УНР та Української Держави. Лейтенант Святослав Шрамченко (активний учасник розбудови українського флоту) в одному з багатьох своїх мемуарів подає таку причину появи там "хрестика" "Яко традиція, що походить від того хреста, який був на запорозьких прапорах, під якими вони плавали на чайках Чорним морем у дні далекої славної минувщини" (Шрамченко, 1930, с. 124). Герб із "хрестиком" виявився неочікуваним поєднанням Козацького та Руського в Українському гербі. Наступна печатка належить Гетьманській похідній канцелярії, і хоча її важко атрибуувати Нарбуту (Свідство осавула..., 1918), на ній зображено Архангела Михаїла з тризубом над ним. Вибір цього символу має вагомий значення, оскільки Архангел Михаїл був символом Київського Воеводства та Києва в часи Російської Імперії. Грушевський і його коло критично ставилися до використання цього символу, пов'язуючи його з Росією та Польщею (Грушевський, 1917). У статті Нарбута та Модзалевського вони також відкидали використання Архангела як герба України, хоча пряме заперечення щодо його використання в державних установах не було (Модзалевський, & Нарбут, 1918, с. 119). Урешті, не вдалося встановити авторство "Державної печатки гетьмана Павла Скоропадського" (Заповіт Гетьмана..., 1918), що зображена на заповіті гетьмана та "Грамоті Українському університету в Кам'янці-Подільському". Печатка містить герб Скоропадських у гетьманській шапці з тризубом під ним. У державному архіві Хмельницької обл. зберігається грамота, оформлена художником

Шершніним (Вітальна Грамота..., 1918), але ймовірно, він не є автором печатки через відмінності в стилістичному оформленні. У будь-якому разі, Нарбут й анонімні автори цих печаток були під впливом загального дискурсу про "Козацький міт", і домінувала версія, що підкреслювала егалітарний, або "унрівський" підхід, навіть попри те, що проєкт був створений для гетьмана Скоропадського.

М. Драгоманов зазначав, що автор "Історії русів" був великим політичним патріотом "Малоросійського Отечества", автономістом, але не сепаратистом, та більше прагнув ідеалізувати порядок козацької "Малоросії", вважаючи, що конституційна Росія стане її продовженням. У "Грамоті про федерацію" Скоропадський обґрунтовує місце України в новій Всеросійській Федерації, надаючи їй одне з провідних місць, оскільки вона була джерелом порядку та законності в країні. Ідеї, висловлені в цьому документі, нагадують погляди "Історії русів", де Україна, хоч і є автономією, постає як "старший брат" у відносинах із Московією (Плохій, 2019, с. 178). Під час урочистого в'їзду Директорії УНР до Києва було поставлено вітальну виставу "Гетьман Дорошенко". Для членів Директорії Дорошенко був трагічною постаттю, який через прагнення підписати угоду про протекторат з іншою державою призвів до розколу в українському суспільстві. Не може не пригадати ситуацію з Гетьманом Павлом Скоропадським, що також стикався з подібними проблемами.

Дискусія і висновки

У підсумку можна зробити висновок, що, незважаючи на відмінності між республікою та гетьманатом, егалітарними й елітарними концепціями, УНР і Українська Держава не були взаємовиключними. Обидві сторони прагнули подолати бездержавність і знайти шляхи для демонстрації історичної значущості українського народу та його держави, хоча й тлумачили минуле по-різному. Якщо символ чи назва не суперечили основним принципам лідерів, вони зберігались. Генеральний суд, заснований ще Центральною Радою в 1917 р., наприклад, залишився при Скоропадському. 2 червня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави видала постанову щодо змін до статей закону УЦР, однак сама ідея козацької спадщини залишалася (Постанова Ради Міністрів..., 1918). Для Скоропадського минуле було "живим досвідом", який він прагнув відродити, а для УНР – це був "давноминутий" і легендарний час. УНР використовувала у своїй історіографії тільки окремі легендарні або трагічні постаті, як Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Павло Полуботок. Усі вони символізують трагічність, романтизацію історії та служать своєрідною індульгенцією для інших вчинків цих осіб. Крім того, ці постаті були згадані в тексті "Історії русів", що містить багато історичних неточностей, вигадок і навіть брехні, але цей текст мав значний вплив на народні уявлення про історію, незважаючи на скепсис науковців.

Список використаних джерел

- Вітальна грамота гетьмана України П. Скоропадського [Фотокопія документа]. (1918). Державний архів Хмельницької області. <https://dahmo.gov.ua/news.php?new=848>
- Верстюк В. Ф. та ін. (Упорядн.). (1997). *Українська центральна рада: Документи і матеріали: Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 2018 р.* Наукова думка.
- Гай-Нижник, П. П. (2010). Особисті ад'ютанти й секретарі П. Скоропадського (до історії функціонування Головної квартири гетьмана України). *Український історичний журнал*, 6, 106–126.
- Галатир, В. В. (2011). Становлення та функції місцевих органів державної влади на Правобережній Україні у період Гетьманату П. Скоропадського. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, 4, 332–333.
- Грамота Гетьмана всієї України Павла Скоропадського "До Всього Українського Народу". (1918). Ф. 4000 (Оп. 1, Спр. 16, Арк. 35),

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Грушевський, М. С. (1917а, 3 вересня). Державний герб України. *Народна воля*, 1, 1.

Грушевський, М. С. (1917b, 3 вересня). Про гербові знаки України. *Народна воля*, 101, 1.

Грушевський, М. С. (1918, 28 лютого). Український Державний герб. *Народна воля*, 19, 1.

Грушевський, М. С. (1988). Спомини (С. Білоконь, Публ. та прим.). Київ, (7), 5–20.

Завітій, Б. (2021, 21 лютого). *Українські державні герби: феномен тризуба*. Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/29515084.html>

Закон про відновлення українського козацтва. (1918). Ф. 905 (Оп. 2, Спр. 1387, Арк. 32 зв.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Заповіт Гетьмана всієї України Павла Скоропадського. (1918). Ф. 3766, (Оп. 3, Спр. 10, Арк. 3), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Історія Русів. (1991). (І. Драч, Пер.). Радянський письменник.

Ковалевська, О. (2018, 5 жовтня). *Панахида по Мазепі: чому гетьман Скоропадський чинив спротив*. Історична Правда. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/10/5/153094/>

Кононенко, В. П. (2010). Осаул. В *Енциклопедія історії України* (Т. 7). Інститут історії України НАН України. <http://www.history.org.ua/?termin=Osavul>

Лист Голови Ради Міністрів Української Держави Ф. Лизогуба до Державної канцелярії щодо написів на бланках і печатках міністерств Української Держави. (1918). Ф. 1064 (Оп. 1, Спр. 32, Арк. 184), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Лозовий, В. (2015). Українська інтерпретація Переяславського договору як чинник легітимізації національного державотворення в період революції (1917 р.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 1, 39–48. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2015_1_7

Любченко, В. Б. (2009). Мазепинство. В *Енциклопедія історії України* (Т. 6). Інститут історії України НАН України. <http://www.history.org.ua/?termin=Mazepynstvo>

Модзалевський, В., & Нарбут, Г. (1918). До питання про державний герб України. *Наше минуле*, (1), 119–128.

Наказ Гетьмана всієї України Павла Скоропадського про призначення Отаманом Ради Міністрів Федора Лизогуба та затвердження складу Кабінету Міністрів [Копія]. (1918). Ф. 1216 (Оп. 1, Спр. 16, Арк. 30), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Палько, О. П. (2012). Еволюція концепції "історичних" і "неісторичних" народів у європейській соціалістичній думці. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 1, 263–271.

Панашенко, В. (1995). *Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.)*. Інститут історії України НАН України.

Панашенко, В. (2004). Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині. В *Істину встановлює суд історії* (Т. 2, с. 150–165). Київський університет.

Плохий, С. (2019). *Козацький міф. Історія і націєтворення в епоху імперії*. Клуб сімейного дозвілля.

Положення про генерального бунчукового товариша ясновельможного пана гетьмана. (1918). (Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 15, Арк. 32), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Повіднення, видане Бунчуковим товаришем при Гетьманові всієї України. (1918). Ф. 2090 (Оп. 1, Спр. 294, Арк. 24), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Постанова Ради Міністрів Української Держави про зміну арт. I-го від 2 грудня 1917 року про Генеральний суд. (1918). Ф. 1064 (Оп. 1, Спр. 77, Арк. 1), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Протокол засідання Ради Міністрів Української Держави [Машинопис. Засвідчена копія]. (1918). Ф. 1064 (Оп. 1, Спр. 6, Арк. 29–31), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Савченко, В. А. (2008). *Павло Скоропадський – останній гетьман України*. Фоліо.

Свідцтво осавула І. І. Смольського з печаткою Гетьманської похідної канцелярії. (1918). Ф. 2469 (Оп. 1, Спр. 7, Арк. 8 зв.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Скоропадський, П. (2018). *Моє дитинство в Україні. Українська культура*, 5/6, 24–29.

Словник української мови. (б. д.). *Отаман*. <http://ukrlit.org/sloynyk/%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BD>

Сміт, Е. (2010). *Культурні основи нації: ієрархія, завіт та республіка* (П. Тарашук, Пер.). ЕСЕМ Медіа Україна.

Степико, М. Т. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування*. НІСД.

Тимчасова постанова Ради Міністрів Української Держави про зміну існуючих законів про міліцію і утворення державної варту. (1918). Ф. 1064 (Оп. 1, Спр. 78, Арк. 1), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Шрамченко, С. (1930). Піднесення Українського прапора в Чорноморській Флотії. *За державність*, 2, 124.

References

Certificate Issued by the Bunchuk Comrade to the Hetman of All Ukraine. (1918). F. 2090 (Op. 1, Spr. 294, Ark. 24), Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Certificate of Osaul I. I. Smolskyi with the Seal of the Hetman's Field Chancellery. (1918). F. 2469 (Op. 1, Spr. 7, Ark. 8v), Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Charter of the Hetman of All Ukraine Pavlo Skoropadskyi "To the Entire Ukrainian People". (1918). F. 4000 (Op. 1, Spr. 16, Ark. 35), Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Decree of the Hetman of All Ukraine Pavlo Skoropadskyi on the Appointment of Fedir Lyzohub as Otaman of the Council of Ministers and the Approval of the Cabinet of Ministers [Copy]. (1918). F. 1216 (Op. 1, Spr. 16, Ark. 30), Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Greeting Charter of the Hetman of Ukraine P. Skoropadskyi [Photocopy of a document]. (1918), State Archive of Khmelnytskyi Region [in Ukrainian]. <https://dahmo.gov.ua/news.php?new=848>

Greeting Charter of the Hetman of Ukraine P. Skoropadskyi [Photocopy of a document]. (1918). State Archive of Khmelnytskyi Region [in Ukrainian]. <https://dahmo.gov.ua/news.php?new=848>

Law on the Restoration of the Ukrainian Cossacks. (1918). F. 905 (Op. 2, Spr. 1387, Ark. 32v), Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Letter from the Head of the Council of Ministers of the Ukrainian State F. Lyzohub to the State Chancellery Regarding Inscriptions on Letterheads and Seals of Ministries of the Ukrainian State. (1918). F. 1064 (Op. 1, Spr. 32, Ark. 184), Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].

Protocol of the Meeting of the Council of Ministers of the Ukrainian State [Typescript, certified copy]. (1918). F. 1064 (Op. 1, Spr. 6, Ark. 29–31), Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Regulation on the General Bunchuk Comrade of His Excellency the Hetman. (1918). F. 1064 (Op. 1, Spr. 15, Ark. 32), Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian State on Amending Article I of December 2, 1917, on the General Court. (1918). F. 1064 (Op. 1, Spr. 77, Ark. 1), Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Temporary Decree of the Council of Ministers of the Ukrainian State on Amending Existing Laws on the Militia and the Formation of the State Guard. (1918). F. 1064 (Op. 1, Spr. 78, Ark. 1), Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Will of the Hetman of All Ukraine Pavlo Skoropadskyi. (1918). F. 3766 (Op. 3, Spr. 10, Ark. 3), Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. P. (2010). Personal adjutants and secretaries of P. Skoropadsky (to the history of the functioning of the Hetman of Ukraine's Headquarters). *Ukrainian Historical Journal*, 6, 106–126 [in Ukrainian].

Halatyr, V. V. (2011). Formation and functions of local state authorities in Right-Bank Ukraine during the Hetmanate of P. Skoropadsky. *Bulletin of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko: Historical Sciences*, 4, 332–333 [in Ukrainian].

Hrushevskyi, M. S. (1917a, September 3). The State Emblem of Ukraine. *People's will*, 1, 1 [in Ukrainian].

Hrushevskyi, M. S. (1917b, September 3). [On the heraldic symbols of Ukraine. *People's will*, 101, 1 [in Ukrainian].

Hrushevskyi, M. S. (1918, February 28). The Ukrainian State Emblem. *People's will*, 19, 1 [in Ukrainian].

Hrushevskyi, M. S. (1988). *Memoirs* (S. Bilokon, Ed.). Kyiv, 7, 5–20 [in Ukrainian].

Jason, H. (1968). *About the "historical" and "local" legend and their relatives*. RAND Corporation. <https://www.rand.org/pubs/papers/P3839.html>

Kochinyan, A. (2017, June 24). *Roman ideas, heritage and symbolism in the USA*. The Enlight. <https://enlightngo.org/language/en/post/4172>

Kononenko, V. P. (2010). Osavul. In *Encyclopedia of the History of Ukraine* (Vol. 7). Institute of History of Ukraine, NASU [in Ukrainian]. <http://www.history.org.ua/?termin=Osavul>

Kovalevska, O. (2018, October 5). Memorial service for Mazepa: Why Hetman Skoropadsky resisted. *Istorychna Pravda*. [in Ukrainian]. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/10/5/153094>

Liubchenko, V. B. (2009). Mazepynstvo. In *Encyclopedia of the History of Ukraine* (Vol. 6). Institute of History of Ukraine, NASU [in Ukrainian]. <http://www.history.org.ua/?termin=Mazepynstvo>

Lozovyi, V. (2015). Ukrainian interpretation of the Pereiaslav Agreement as a factor in legitimizing national state-building during the revolution (1917). *Scientific notes to the Institute of Political and Ethnic Studies*. I. F. Kuras NAS of Ukraine, 1, 39–48 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2015_1_7

Modzalevskiy, V., & Narbut, H. (1918). On the question of the state emblem of Ukraine. *Our past*, 1, 119–128 [in Ukrainian].

Palko, O. P. (2012). Evolution of the concept of "historical" and "non-historical" peoples in European socialist thought. *Scientific notes to the Institute of Political and Ethnic Studies. I. F. Kuras NAS of Ukraine*, 1, 263–271 [in Ukrainian].

Panashenko, V. (1995). Social elite of the Hetmanate (second half of the 17th–18th centuries). Institute of History of Ukraine, NASU [in Ukrainian].

Panashenko, V. (2004). Bunchuk, military, and insignia comrades in the Hetmanate. In *Truth is established by the court of history* (Vol. 2, pp. 150–165). Kyiv University [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2019). Cossack myth: History and nation-building in the age of empires. *Knyzhkovyi Klub "Klub Simeinoho Dozvillia"* [in Ukrainian].

Savchenko, V. A. (2008). Pavlo Skoropadsky – the last Hetman of Ukraine. *Folio* [in Ukrainian].

Shramchenko, S. (1930). Raising the Ukrainian flag in the Black Sea Fleet. *For statehood*, 2, 124 [in Ukrainian].

Skoropadskyi, P. (2018). My childhood in Ukraine. *Ukrainian culture*, 5/6, 24–29 [in Ukrainian].

Dictionary of the Ukrainian Language. (n.d.). Otaman [in Ukrainian]. <http://ukrlit.org/slovnnyk/%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BD>

Smith, A. D. (2010). *Cultural foundations of nations: Hierarchy, covenant, and republic* (P. Tarashchuk, Trans.). ESEM Media Ukraina [in Ukrainian].

Stepyko, M. T. (2011). Ukrainian identity: Phenomenon and principles of formation. *NISS* [in Ukrainian].

Verstyuk V. F. and in. (Ordered). (1997). Ukrainian Central Rada: Documents and materials: Vol. 2. December 10, 1917–April 29, 1918. (1997). *Naukova dumka* [in Ukrainian].

Zavitiy, B. (2021, February 21). Ukrainian state emblems: The phenomenon of the trident. *Radio Svoboda* [in Ukrainian]. <https://www.radiosvoboda.org/a/29515084.html>

Отримано редакцією журналу / Received: 25.03.25
Прорецензовано / Revised: 19.04.25
Схвалено до друку / Accepted: 17.05.25

Anton TYMKIV, Master's Student
e-mail: nonameartist7@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CONCEPTS OF THE "ROOTS" OF UKRAINIAN STATEHOOD DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION

Background. This article explores the concepts employed by political actors and governments during the era of the Ukrainian Revolution as a means of legitimizing the existence of Ukrainian statehood. The author analyzes how all state formations utilized historical narratives, symbols, and terminology to affirm their legitimacy. Particular attention is paid to the concepts of "Rus'" and the "Cossack myth," which played a crucial role in shaping national identity.

Methods. The methodological framework of the article is based on the principle of historicism, as well as historical-comparative, historical-typological, and historical-systemic methods. An interdisciplinary approach is applied, including stylistic and iconological analysis, particularly in the study of visual sources and symbolic representations.

Results. The study examines how all state formations during the Ukrainian Revolution employed historical narratives, symbols, and terminology. Special attention is given to the concepts of "Rus'" and the "Cossack myth" as central elements in the construction of national identity. The article also analyzes the role and interpretation of symbols – especially the tryzub (trident)–terminology, and their visual representation in the Hetmanate and the Ukrainian People's Republic. It covers projects of coats of arms, flags, seals, the use of historical figures such as hetmans, and the formation of a national pantheon.

Conclusions. The study concludes that despite internal contradictions and conflicts, all state entities during the revolutionary period strove to legitimize Ukraine's existence by drawing on the legacy of various historical periods to pursue a common goal – the affirmation of Ukrainian statehood.

Keywords: Ukrainian Central Rada, Ukrainian People's Republic, Ukrainian State, Skoropadskyi, Hrushevskyi, Cossack myth, Rus', Hetmanate, History of the Ruthenians.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 930.85:[7.032+75.055](38)Бізлі Д
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.15>

Нікіта ФЕДОСЕЄВ, асп.
ORCID ID: 0009-0003-2333-525X
e-mail: nikitafedosieiev@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЧАТКИ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО ВАЗОПИСУ: СТАНОВЛЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ І ВНЕСОК ДЖОНА БІЗЛІ

Вступ. Давньогрецький вазопис нині є однією з ключових тем в історії мистецтва, хоча тривалий час залишався поза центром наукової уваги. Інтерес до нього виник ще в добу Відродження, однак систематичне вивчення розпочалося лише в ХІХ ст. в контексті археологічних відкриттів. У цей період дослідження мали переважно описовий і каталогізаційний характер. Революцію у вивченні вазопису здійснив Джон Девідсон Бізлі, який розробив метод типологізації й атрибуції, що допоміг виділити індивідуальні манери художників і художні школи на основі стилістичного аналізу.

Методи. Методологічною базою дослідження є підходи інтелектуальної історії, що дають змогу простежити розвиток наукових ідей у контексті формування академічної традиції вивчення вазопису. Застосовано історіографічний, компаративний і контекстуальний аналіз для критичної оцінки еволюції методів атрибуції, класифікації й інтерпретації. Джерельну базу становлять тексти ХVІІІ–ХХ ст. і сучасні дослідження, зосереджені на реконструкції зміни інтелектуальних стратегій у вивченні давньогрецької кераміки.

Результати. Історія вивчення вазопису засвідчило еволюцію підходів до вивчення давньогрецького вазопису – від описової каталогізації у ХVІІІ–ХІХ ст. до теоретичного аналізу у ХХ ст. Джон Бізлі започаткував атрибутивний метод, що допоміг ідентифікувати художників за стилістичними рисами, а Григорій Павлуцький розвинув культурно-історичний підхід через іконографію та контекстуальну інтерпретацію зображень. Разом ці підходи формують цілісну методологічну базу для дослідження вазопису.

Висновки. Історія вивчення вазопису ілюструє поступовий перехід від емпіричного опису до аналітичного міждисциплінарного аналізу. Послання методів інтелектуальної історії та формального аналізу відкриває нові перспективи для глибшого осмислення античного мистецтва.

Ключові слова: Джон Бізлі, Григорій Павлуцький, вазопис, антична Греція, історіографія, історія мистецтва.

Вступ

Вивчення давньогрецького вазопису наразі є однією з найбільш досліджуваних тем в історії мистецтва, проте так було не завжди. Дослідження давньогрецького вазопису, як і мистецтва давньої Греції загалом, почали привертати увагу дослідників ще з початку епохи Відродження, коли відновився інтерес до культури та історії античного світу. Проте наукове вивчення почалося вже значно пізніше, в епоху великих археологічних відкриттів в ХІХ ст. Проте всі практики другої половини ХІХ і початку ХХ ст. можна назвати майже виключно каталогізацією й описом, адже аналітика зображень як така ще була в зародковому стані. Відчутний прорив у цій галузі здійснив дослідник давньогрецького вазопису Джон Бізлі, який створив систему типологізації та атрибуції давньогрецького вазопису. Саме він ідентифікував велику кількість окремих художників та художніх шкіл з усієї маси накопленого під час археологічних розкопок ХІХ і початку ХХ ст.

Мета і завдання дослідження. Професор Дж. Д. Бізлі є одним із найвизначніших дослідників давньогрецького вазопису. Його наукова діяльність, що припадає на початок ХХ ст., справила суттєвий вплив на розвиток вивчення античного мистецтва загалом і вазопису зокрема. До появи його праць дослідження в цій галузі переважно мали описовий і каталогізаційний характер і зазвичай зводилися до іконографічної атрибуції зображень на вазах міфологічних сцен.

Бізлі докорінно змінив підхід до аналізу вазопису, започаткувавши нову наукову школу, що набула широкого визнання та мала численних послідовників. Його внесок полягає не лише у систематизації матеріалу, а й у розробленні атрибутивного методу, що дав змогу ідентифікувати індивідуальні манери вазописців, навіть за відсутності підписів. Завданням пропонованої статті є комплексне дослідження історії вивчення давньогрецького вазопису як окремої дисципліни в межах історії мистецтва. Мета роботи – простеження еволюції наукових підходів – від первинної описової каталогізації у ХVІІІ–ХІХ ст. до формування

складних методологій атрибуції й іконографічного аналізу у ХХ ст. Особливу увагу приділено порівнянню методологічних стратегій Дж. Бізлі та Г. Павлуцького як репрезентативних прикладів формально-стилістичного та культурно-історичного підходів відповідно.

Методи

Методологічною основою пропонованої статті є підходи інтелектуальної історії, що передбачають дослідження розвитку наукових ідей, концепцій і методів у контексті їхнього виникнення й еволюції. Такий підхід дає змогу простежити, як змінювалося розуміння давньогрецького вазопису в академічному середовищі від описових каталогізацій до формування аналітичних інструментів, таких як атрибутивний метод Дж. Бізлі. Особливу увагу приділено вивченню інтелектуального спадку попередників Бізлі, а також способам, якими знання про вазопис оформлювалося та транслювалося в межах дисципліни історії мистецтв й археології.

У роботі застосовано елементи історіографічного аналізу, компаративний підхід і метод контекстуалізації, які дають змогу критично оцінити інтелектуальні рамки, в яких формувалися ключові підходи до вивчення вазопису. До джерельної бази належать як класичні тексти ХVІІІ–ХХ ст., так і сучасні наукові інтерпретації. Основну увагу зосереджено на реконструкції методологічної еволюції поглядів на вазопис як окрему галузь досліджень, зокрема через аналіз способів атрибуції, класифікації та символічного інтерпретації візуального матеріалу.

Результати

Систематичне вивчення сюжетів давньогрецького вазопису бере свій початок ще в кінці ХVІІ – на початку ХVІІІ ст. Першу художню оцінку та спробу систематизації вазопису як виду мистецтва здійснив Й. Вінкельман у ХVІІІ ст. (Вінкельман, 1933), тоді як перші спроби опису та каталогізації були зроблені Б. де Монфоконом ще наприкінці ХVІІ ст. (Montfaucon, 1719).

Б. Монфокон переважно займався філологічними дослідженнями античних пам'яток писемності, однак у його

© Федосєєв Нікіта, 2025

працях також зустрічаються описові згадки про вази. Як зазначав Дж. Веджвуд, Монфокон згадував Портлендську вазу. Проте його опис ваз був досить поверхневим, адже тогочасна наукова спільнота більше цікавилася посудинами, виконаними в стилі камео-гласс, тоді як розписані вази не мали такого ж авторитету. У фокусі досліджень того періоду перебували переважно архітектура та скульптура (Montfaucon, 1719).

Й. Вінкельман зробив першу узагальнену оцінку грецького мистецтва у своїй відомій праці "Історія мистецтва давнини" (1749), де, зокрема, згадував вазопис. Вінкельман працював з обмеженим обсягом мистецьких пам'яток, що зумовило еkleктичність його книги – в одному розділі можуть поєднуватися скульптура, архітектура й інші види мистецтва. Він ще не досліджував еволюцію цих напрямів окремо, хоча й виокремлював їх як автономні форми. Для Вінкельмана мистецтво було цілісною системою, у якій усі види мають спільні вектори розвитку (Вінкельман, 1933, с. 194–223).

Розвиток мистецтва Вінкельман умовно класифікував за такими стилями: "Давній стиль", "Високий стиль", "Прекрасний стиль" і "Занепад". Ці категорії, хоча й доволі умовні, частково співвідносяться із сучасною періодизацією: "Давній стиль" – з архаїкою, "Високий стиль" – із класикою, "Прекрасний стиль" – із пізньою класикою й еллінізмом, "Занепад" – із пізнім еллінізмом і подальшими періодами.

У своїх працях Вінкельман часто вдавався до довільних порівнянь. Він зіставляв твори античного мистецтва з роботами епохи Відродження та ранньомодерного часу, а також співвідносив стилі між собою. Наприклад, "Прекрасний стиль" він порівнював з творами Гвідо Рені та Рафаеля, акцентуючи на спільній рисі – "граційності", яка, на його думку, виявляється в м'якості форм, відсутності кутів і плавній лінії. У цих паралелях майже не простежується методологічна строгість чи історизм (Вінкельман, 1933, с. 209).

Невдовзі після цього почалася активна фаза дослідження античних пам'яток, яку умовно можна охарактеризувати як період каталогізації грецького мистецтва. Європейські дослідники, зокрема британські, дедалі частіше відвідували Грецію, зосереджуючи увагу на її материковій частині, зокрема Афінах. У праці "The Antiquities of Athens" (1762) Дж. Стюарта та Н. Ревета зафіксовано перші спроби каталогізації античних об'єктів. Як і в інших ранніх каталогах, тут відсутня систематизація, а представлені переважно фрагментарні замальовки пам'яток. Основну увагу приділено архітектурі та скульптурі, тоді як вазопис згадується лише побіжно (The Antiquities of Athens, 1762, р. 8).

Після масового вивезення античних пам'яток з Греції до європейських музеїв інтерес до античного мистецтва посилюється. Особливо це стосується Британського музею, фонди якого починають активно поповнюватися скульптурою, рельєфами, торевтикою, ювелірними виробами. Проте вазопис і надалі залишається в тіні – в каталогах він зустрічається рідко. Це відповідає також й оцінкам Вінкельмана, який не приділяв йому великої уваги (British Museum..., 1812, р. 3).

Грунтовне вивчення аттичного посуду розпочалося з розвитком систематичних археологічних розкопок на теренах Середземномор'я, що припадає на середину XIX ст. Проте перші наукові публікації мали випадковий характер і не відзначалися методологічною чіткістю. Згодом популярність розписної кераміки починає зростати. Деякі археологи починають розглядати мистецтво як джерело історичної інформації, що відображається в листах, лекціях і працях таких науковців, як А. Конце

(Conze, 1869), Е. Гергард (Gerhard, 1846), О. Ян (Jahn, 1846), А. Фуртвенглер (Furtwängler, & Loeschke, 1886) тощо. У другій половині XIX ст. пріоритет надавали саме каталогізації й типологізації, тоді як аналітичний підхід до мистецтва ще не був належно розвиненим.

Наприкінці XIX ст. спостерігаємо стрімке зростання інтересу до грецького мистецтва та вазопису. З'являються періодичні видання, присвячені цьому напрямку. У 1880 р. виходить перший номер журналу "The Journal of Hellenic Studies", де, зокрема, публікується стаття С. Колвіна "On Representations of Centaurs in Greek Vase-Painting" (Colvin, 1880, р. 107–167). Хоча аналітика у таких статтях поглиблюється, вона залишається недостатньо системною. Часто автори розглядають вазопис у зв'язку з античною літературою, прагнучи зіставити зображення на вазах із міфологічними текстами, не беручи до уваги конкретно-історичний контекст (Gardner, 1887, р. 119–121; Harrison, 1887, р. 268).

Журнал "American Journal of Archaeology", заснований у 1885 р., також публікує матеріали про вазопис, зазвичай описового характеру. У цих статтях переважає поверхневий аналіз і каталогізація нововиявлених ваз. Основний науковий інтерес зосереджувався на вивченні грецької міфології та філології. Вазопис залишався об'єктом вторинного інтересу, і його аналіз часто обмежувався лише археологічною типологією (Gardner, 1889, р. 331–344).

Дослідження сюжетів і стилістичних еволюцій у вазописі були обмежені переважно підписаними зразками. Учені ще не опанували методів атрибуції творів без авторських підписів. Також неточність датування ускладнювала аналіз художніх стилів.

У згаданих періодичних виданнях більшість статей присвячено неопублікованим пам'яткам. Це свідчить про те, що на той час вазопис ще не був повністю каталогізованим і глибоко проаналізованим. Упродовж усього XIX ст. археологи активно знаходили нові зразки кераміки, що зумовлювало потребу в постійному оновленні наукового корпусу публікацій.

Інтерес до Греції та її художньої спадщини не зменшувався і на початку XX ст. Згадає епоха великих археологічних відкриттів, натомість зростає культурний інтерес до античного мистецтва як серед широкої публіки, так і серед науковців. Журнал "The Journal of Hellenic Studies", наприклад, який раніше виходив раз на рік, із 1920 р. починає публікуватися двічі на рік. Також з'являється нова хвиля періодичних видань, присвячених вивченню античної культури й історії.

Серед дослідників, які заслуговують особливої уваги, варто згадати проф. Г. Павлуцького. У своїй докторській дисертації "Про жанрові сюжети у грецькому мистецтві до епохи еллінізму" (1897) він детально аналізує зображення на вазах. Його дослідження мають описовий характер: переважно Павлуцький описує сюжети, інтерпретуючи їх у контексті міфів, обрядів, культів і побуту. Попри це, його робота виявляє елементи новаторства – він намагається виявити символіку й індекси зображень, що передають значення через знакові деталі, наприклад: "риба або дельфін позначають море, птах – повітряний простір" (Павлуцький, 1897, с. 184). В основі його підходу лежать принципи історизму та позитивізму, хоча інтерпретація зображень іноді має ознаки вільного трактування.

Павлуцький зосереджував увагу на інтерпретації сюжетів вазопису в контексті історичних, культурних і побутових умов їхнього створення. Він критикував ідею "героїзованого жанру", яка передбачала, що побутові сцени на вазах підписували іменами богів для підвищення їхньої значущості. Натомість Павлуцький вважав, що художники свідомо надавали міфологічним сюжетам

актуальності, адаптуючи їх до сучасних реалій, що свідчить про прагнення до реалізму та самостійного мислення митців (Павлуцкий, 1897, с. 285).

Учений розглядав вазопис як джерело для реконструкції духовного та побутового життя античної Греції, особливо акцентуючи увагу на взаємодії міфологічних і жанрових сцен. У своїх роботах він підкреслював зв'язок між міфологічними сюжетами та реальними ритуалами, такими як діонісійські свята, що відображено в описах сцен жертвоприношень, симпозіонів і комосів (Павлуцкий, 1897, с. 97–101).

На початку XX ст. значна частина археологічного матеріалу вже була каталогізована й оприлюднена, що стало передумовою до формування теоретичного осмислення зібраного корпусу артефактів. У цьому контексті визначну роль відіграв британський дослідник Дж. Д. Бізлі, який ініціював новий етап у вивченні давньогрецького вазопису. Деякі дослідники вважають, що його методологія була натхненна принципами Дж. Мореллі. Суть методу Мореллі полягала у фіксації незначних, але стабільно повторюваних деталей, які могли виявляти "почерк" митця навіть у разі стилістичної імітації чи копіювання (Morelli, 1890–1893). Подібно до ідентифікації за відбитками пальців, Мореллі вважав, що риси, які художник зображує несвідомо (напр., форма носа, вуха або завитки волосся), є ключем до розпізнавання авторства.

Проте сам Бізлі ніколи безпосередньо не посилався на Мореллі у своїх працях. Імовірно, він перейняв методологічні принципи від представників німецької школи, зокрема від П. Гартвіга. Аналіз його ранньої публікації про так званого художника Клеофрада (Beazley, 1910, с. 38–68) у порівнянні з роботою "Die griechischen Meisterschalen" Гартвіга (Hartwig, 1893) підтверджує наявність ідейної спадковості (Williams, 1996). У зазначеній статті Бізлі відкрито визнає вплив Гартвіга, а також Хаузера і Фуртвенглера, що дає змогу розглядати його метод у контексті німецької традиції атрибуції ваз, яка бере початок ще із середини XIX ст.

До появи праць Бізлі спроби атрибуції зазвичай обмежувалися лише підписаними творами. Ідентифікація майстрів за стилістичними ознаками була поодиноким, а не підписані вази рідко розглядали як об'єкти серйозного дослідження. Бізлі радикально змінив цю практику: він розробив системний підхід до атрибуції, заснований на стилістичному аналізі. Завдяки вивченню манери зображення, включно з дрібними деталями облич, постав, складок одягу тощо, він зміг приписати тисячі ваз конкретним художникам або майстерням.

Зазначимо, що деякі елементи такого підходу з'являються ще до Бізлі. Зокрема, в 1902 р. М. Л. Ніколс у статті "The Origin of the Red-Figured Technique in Attic Vases" (Nichols, 1902, р. 327–337) також звертається до стилістичного аналізу. Вона намагається виявити характерні риси творчості окремих майстрів, як-от Андокід, і припускає належність не підписаних ваз тим чи іншим художникам. Проте її висновки є менш аргументованими, а аналіз – обмеженим, без уваги до мікродеталей, які Бізлі незабаром вважав вирішальними.

Справжній прорив стався у 1918 р. з публікацією праці "Attic Red-figured Vases in American Museums" (Beazley, 1918). Ця робота не лише узагальнила колосальний масив розписаних посудин в американських музеях, але й встановила нові стандарти для їхньої систематизації. Завдяки цій праці метод Бізлі набув широкого визнання в міжнародній академічній спільноті. Він зробив можливим простеження еволюції стилів окремих майстрів і майстерень, а також сприяв виокремленню вазопису як окремої підгалузі античнознавства.

Вплив Бізлі на подальшу наукову традицію був глибоким. Його методологія стала основою більшості сучасних досліджень давньогрецької кераміки. У 1923 р. англо-американська дослідниця Г. Ріхтер у статті для журналу "American Journal of Archaeology" наголошувала: "Вивчення афінських ваз отримало величезний розквіт в останнє десятиліття. Час, коли інтерес зосереджувався виключно на інтерпретації декорацій, уже минув, і нові дослідження додали життєвості та різноманітності цій галузі. Тепер, коли Бізлі показав нам, що ми не обмежені кількома майстрами з підписами, вивчення стилів і традицій стало майже таким же активним, як вивчення мистецтва епохи Відродження" (Richter, 1923, р. 265–285).

Деякі дослідники, які не володіють навичками атрибуції, схильні редуccionістськи трактувати методологію Дж. Бізлі, зводячи її до елементарного порівняння окремих анатомічних елементів зображень (Shanks, 1996, р. 109). Частково це пов'язано з тим, що сам Бізлі ніколи не залишив після себе фундаментального теоретичного дослідження, присвяченого виключно викладові методичних засад його підходу. У пізніших роботах дослідника (Beazley, 1929, р. 361–367; Beazley, 1944, р. 38–57) метод подано імпліцитно, що ускладнює його чітке реконструювання. Натомість більш цілісне уявлення про принципи атрибуції, якими керувався Бізлі, можна отримати, звернувшись до його ранніх публікацій, орієнтованих на конкретних майстрів вазопису – зокрема статей про Берлінського художника (Beazley, 1911, р. 276–295), художника Ахілла (Beazley, 1914, р. 179–226) й Антимена (Beazley, 1927, с. 63–92).

Ці праці демонструють, що дослідник вивчав повторювані формальні елементи – не лише одну або дві характеристики, а цілі системи ознак, які формують індивідуальний стиль митця. Аналіз охоплював не тільки анатомічні деталі, а й манеру зображення драпірування, дрібних побутових предметів (*realia-antiquaria*), а також композиційних і лінійних рішень. Атрибуція, згідно з Бізлі, є складним і візуально аналітичним процесом, що потребує тривалої практики, великого обсягу емпіричних знань і виняткової зорової пам'яті. Це не проста процедура, доступна будь-якому досліднику без відповідної підготовки. Водночас атрибутивна методологія Бізлі сприяла не лише персоналізації вазопису через виявлення художників, а й стала ефективним інструментом для ширшого аналізу грецької кераміки – її виробництва, поширення, торгівлі й іконографічних сюжетів.

Одним із важливих аспектів методології Бізлі було поєднання іконографічного аналізу з епіграфічним. У своїх роботах дослідник неодноразово наголошував на тому, що не всі написи на вазах мають семантичний зміст: у деяких випадках вони є суто декоративними. Зокрема, у праці (Beazley, 1950, р. 310–322) він описує шість амфор архаїчного періоду зі сценами народження Афін, смерті Пріама, героїчних боїв та атлетичних перемог. На всіх цих вазах зафіксовано написи, що візуально подібні до грецького письма, однак не формують осмислених слів. Часто це комбінації типу EIO+EIO, ELO+EIO+EIO або EIOIOAEIO, які, на думку Бізлі, є орнаментальними псевдоінскрипціями, призначеними для стилістичної імітації справжнього письма. Така інтерпретація суперечила поглядам деяких інших дослідників, зокрема М. Пікарда-Кембриджа, який припускав змістовність окремих таких написів, можливо, запозичених з інших контекстів. Проте аргументація Бізлі була переконливою: він окреслив використання псевдоінскрипцій як характерну ознаку продукції окремих майстерень архаїчного періоду (Beazley, 1929, р. 361–367), зробивши при цьому суттєвий внесок у розвиток античної епіграфії.

Метод Бізлі знайшов продовження і розвиток завдяки численним його учням і послідовникам, серед яких однією з найвідоміших є Гізела Ріхтер. Протягом понад дев'яноста років життя вона опублікувала понад 600 наукових праць, як самостійних, так і в співавторстві. Вона активно використовувала методологію Бізлі для атрибуції великої кількості ваз, а також для виділення окремих художників і шкіл вазопису. Ріхтер поєднала класичну археологічну підготовку з практичними знаннями гончарного ремесла, що допомогло їй з високим рівнем точності реконструювати технологію виготовлення давньоафінської кераміки. Завдяки цьому вона стала однією з піонерок дослідження технічних аспектів античного вазопису, заклавши підґрунтя для подальших студій у цій сфері.

Дискусія і висновки

У ході дослідження історії вивчення давньогрецького вазопису було встановлено, що ця галузь науки розвивалася поступово – від описової каталогізації у XVIII–XIX ст. до глибшого теоретичного аналізу у XX ст. Перші дослідники, такі як Б. де Монфокон та Й. Вінкельман, зробили важливі кроки у систематизації античного мистецтва, хоча й зосереджувались переважно на архітектурі та скульптурі. І лише з другої половини XIX ст. вазопис почали розглядати як важливе джерело для вивчення культури Давньої Греції.

Особливе значення має діяльність Дж. Д. Бізлі, який запропонував революційну методику атрибуції на основі стилістичного аналізу, що допомогла ідентифікувати окремих вазописців і художні майстерні. Його методологія значно вплинула на сучасне розуміння давньогрецької кераміки та стала основою для подальших досліджень у галузі. Водночас внесок Г. Павлуцького, який досліджував іконографію та культурні контексти античних зображень, залишається вагомим у розвитку інтерпретаційного підходу до вазопису. Павлуцький і Бізлі представляють два різні, але взаємодоповнювальні підходи до вивчення давньогрецького вазопису: перший – культурно-історичний та іконографічний, другий – формально-стилістичний та атрибуційний. Обидва внесли вагомий внесок у розуміння античного мистецтва та його контексту.

Узагальнюючи, можемо стверджувати, що історія вивчення давньогрецького вазопису є прикладом еволюції гуманітарного знання – від емпіричного опису до аналітичного і міждисциплінарного осмислення. Поєднання формального аналізу з методами інтелектуальної історії, запропонованими в цій статті, відкриває нові перспективи для подальших досліджень у сфері античного мистецтва.

Список використаних джерел

- Вінкельман, Й. І. (1933). *История искусства древности* (С. Шаровой, & Г. Янчевецкий, Пер. с нем.; А. А. Сидоров, & С. И. Радзиг, Ред.). ИЗОГИЗ: ОГИЗ.
- Павлуцкий, Г. (1897). *О жанровых сюжетах в греческом искусстве*. Типография С. В. Кульженко.
- Beazley, J. D. (1910). Kleophrades. *The Journal of Hellenic Studies*, 30, 38–68.
- Beazley, J. D. (1911). The Master of the Berlin Amphora. *The Journal of Hellenic Studies*, 31, 276–295.
- Beazley, J. D. (1914). The Master of the Achilles Amphora in the Vatican. *The Journal of Hellenic Studies*, 34, 179–226.
- Beazley, J. D. (1918). *Attic red-figured vases in American museums*. Harvard University Press.
- Beazley, J. D. (1927). The Antimenes Painter. *The Journal of Hellenic Studies*, 47(1), 63–92.
- Beazley, J. D. (1929). Some Inscriptions on Vases-II. *American Journal of Archaeology*, 33(3), 361–367.
- Beazley, J. D. (1944). Groups of Early Attic Black-Figure. *Hesperia*, 13(1), 38–57.
- Beazley, J. D. (1950). Some Inscriptions on Vases: V. *American Journal of Archaeology*, 54(4), 310–322.

- British Museum. Department of Greek and Roman Antiquities. (1812). *A Description of the Collection of Ancient Marbles in the British Museum*.
- Colvin, S. (1880). On Representations of Centaurs in Greek Vase-Painting. *The Journal of Hellenic Studies*, 107–167. London.
- Conze, Alexander. (1869). *Ueber die Bedeutung der classischen Archæologie*. Universität Wien.
- Furtwängler, A., & Loeschke, G. (1886). *Mykenische Vasen. Vorhellenische Thongefässe aus dem Gebiete des Mittelmeeres*. Asher.
- Gardner, E. A. (1887). Two Naucratic Vases. *The Journal of Hellenic Studies*, 8, 119–121.
- Gardner, E. A. (1899). Vase in Chicago Representing the Madness of Athamas. *American Journal of Archaeology*, 3(4/5), 331–344.
- Gerhard, E. (1846). *Apulische Vasen*.
- Harrison, J. E. (1887). Vases Representing the Judgment of Paris. *The Journal of Hellenic Studies*, 8, 268.
- Hartwig, P. (1893). *Die griechischen Meisterschalen der Blüthezeit des strengen rothfigurigen Stiles*. W. Spemann.
- Jahn, O. (1846). *Die hellenische Kunst*.
- Montfaucon, B. de. (1719). *L'antiquité expliquée et représentée en figures / Antiquitas explanatio et schematibus illustrata*. Paris.
- Morelli, G. (1890–1893). *Kunstkritische Studien über italienische Malerei*.
- Nichols, M. L. (1902). The Origin of the Red-Figured Technique in Attic Vases. *American Journal of Archaeology*, 6(3), 327–337.
- Richter, G. M. A. (1923). Red-Figured Athenian Vases Recently Acquired by the Metropolitan Museum of Art. *American Journal of Archaeology*, 27(3), 265–285.
- Shanks, M. (1996). *Classical Archaeology of Greece: Experiences of the Discipline*. Routledge.
- The Antiquities of Athens*. (1762). Printed by J. Haberkorn.
- Williams, D. (1996). *Refiguring Attic Red-Figure*. A Review Article.

References

- Beazley, J. D. (1910). Kleophrades. *The Journal of Hellenic Studies*, 30, 38–68.
- Beazley, J. D. (1911). The Master of the Berlin Amphora. *The Journal of Hellenic Studies*, 31, 276–295.
- Beazley, J. D. (1914). The Master of the Achilles Amphora in the Vatican. *The Journal of Hellenic Studies*, 34, 179–226.
- Beazley, J. D. (1918). *Attic Red-Figured Vases in American Museums*. Harvard University Press.
- Beazley, J. D. (1927). The Antimenes Painter. *The Journal of Hellenic Studies*, 47(1), 63–92.
- Beazley, J. D. (1929). Some Inscriptions on Vases-II. *American Journal of Archaeology*, 33(3), 361–367.
- Beazley, J. D. (1944). Groups of Early Attic Black-Figure. *Hesperia*, 13(1), 38–57.
- Beazley, J. D. (1950). Some Inscriptions on Vases: V. *American Journal of Archaeology*, 54(4), 310–322.
- British Museum. Department of Greek and Roman Antiquities. (1812). *A Description of the Collection of Ancient Marbles in the British Museum*.
- Colvin, S. (1880). On Representations of Centaurs in Greek Vase-Painting. *The Journal of Hellenic Studies*, London.
- Conze, Alexander. (1869). *On the Significance of Classical Archaeology*.
- Furtwängler, A., & Loeschke, G. (1886). *Mycaean Vases: Pre-Hellenic Pottery from the Mediterranean Region*. Asher.
- Gardner, E. A. (1887). Two Naucratic Vases. *The Journal of Hellenic Studies*, 8, 119–121.
- Gardner, E. A. (1899). A Vase in Chicago Representing the Madness of Athamas. *American Journal of Archaeology*, 3(4/5), 331–344.
- Gerhard, E. (1846). *Apulian Vases*.
- Harrison, J. E. (1887). Vases Representing the Judgment of Paris. *The Journal of Hellenic Studies*, 8, 268.
- Hartwig, P. (1893). *The Greek Master Cups of the Classical Period of the Strict Red-Figure Style*. W. Spemann.
- Jahn, O. (1846). *Hellenic Art*.
- Montfaucon, B. de. (1719). *Antiquity Explained and Represented in Figures / Antiquitas Explanatio et Schematibus Illustrata*. Paris.
- Morelli, G. (1890–1893). *Critical Studies on Italian Painting*.
- Nichols, M. L. (1902). The Origin of the Red-Figured Technique in Attic Vases. *American Journal of Archaeology*, 6(3), 327–337.
- Pavlutsky, G. (1897). *On Genre Subjects in Greek Art*. S. V. Kulzhenko Typography [in Russian].
- Richter, G. M. A. (1923). Red-Figured Athenian Vases Recently Acquired by the Metropolitan Museum of Art. *American Journal of Archaeology*, 27(3), 265–285.
- Shanks, M. (1996). *Classical Archaeology of Greece: Experiences of the Discipline*. Routledge.
- The Antiquities of Athens*. (1762). Printed by J. Haberkorn.
- Vinckelmann, J. J. (1933). *The History of Ancient Art* (Trans. from German by S. Sharova, & G. Yanchevetsky; A. A. Sidorov, & S. I. Radzig, Eds.). IZOGIZ: OGIZ [in Russian].
- Williams, D. (1996). *Refiguring Attic Red-Figure*. A Review Article.

Отримано редакцією журналу / Received: 29.05.25

Прорецензовано / Revised: 23.06.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.06.25

Nikita FIEDOSIEIEV, PhD Student
ORCID ID: 0009-0003-2333-525X
e-mail: nikitafiedosieiev@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**THE BEGINNINGS OF THE SCHOLARLY STUDY OF ANCIENT GREEK VASE PAINTING:
THE FORMATION OF THE DISCIPLINE AT THE TURN OF THE 19th–20th CENTURIES
AND THE CONTRIBUTION OF JOHN BEAZLEY**

Background. *Today, ancient Greek vase painting is one of the central subjects in art history, although for a long time it remained outside the focus of scholarly attention. Interest in this art form emerged during the Renaissance; however, systematic study began only in the 19th century, amid a wave of major archaeological discoveries. At that time, research was predominantly descriptive and limited to cataloguing. A true scientific breakthrough was made by John Beazley, who developed a method of attribution and typology, distinguishing numerous vase painters and workshops through stylistic analysis.*

Methods. *The methodological framework of this study is based on the principles of intellectual history, which enable the tracing of how academic interpretations of vase painting evolved within broader scholarly contexts. The research employs historiographical, comparative, and contextual analysis to critically evaluate the development of methods for attribution, classification, and symbolic interpretation. The source base includes 18th–20th century classical texts as well as contemporary scholarship focused on the methodological transformation of ancient Greek ceramic studies.*

Results. *The study revealed the evolution of approaches to the study of ancient Greek vase painting – from descriptive cataloging in the 18th–19th centuries to theoretical analysis in the 20th century. John Beazley pioneered an attribution method based on stylistic analysis, allowing for the identification of individual painters and workshops, while Hryhorii Pavlutskyi developed a cultural-historical approach through iconographic and contextual interpretation of imagery. Together, these approaches form a comprehensive methodological foundation for the study of vase painting.*

Conclusions. *The history of vase painting research illustrates a gradual shift from empirical description to analytical and interdisciplinary interpretation. The combination of intellectual history methods and formal analysis offers new perspectives for a deeper understanding of ancient art.*

Keywords: *John Beazley, Hryhorii Pavlutskyi, vase painting, Ancient Greece, historiography, art history.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 069.5:391(=161.2):746.3](477.61+477.54/.62):341.324
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.16>

Володимир ЩИБРЯ, канд. іст. наук
e-mail: volodshch@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-0918-7724

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Оксана ОВЕРЧУК, канд. філол. наук, доц.
e-mail: o.overchuk@knu.ua
ORCID ID: 0000-0002-8228-6043

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МАРКЕРИ УКРАЇНСТВА: ВИШИТІ СОРОЧКИ ЛУГАНЩИНИ ІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ

Вступ. Обґрунтовано наукову релевантність дослідження феномена народного вбрання Луганщини як вагомого чинника конструювання української національної ідентичності в умовах російської військової агресії, ескалація якої відбулася у 2014 та 2022 рр. Аргументовано деструктивний вплив окупаційних сил на культурну спадщину зазначеного регіону, що визначає нагальну потребу в документуванні та науковій інтерпретації специфіки традиційного одягу.

Методи. Артикульовано застосування комплексного наукового підходу, що передбачає інтегративний аналіз опублікованих праць профільних вітчизняних науковців, первинних польових етнографічних матеріалів (зокрема нара- тивних джерел) і фондів колекцій профільних музейних інституцій. Особливу увагу сфокусовано на вивченні корпусу вишитих сорочок Луганщини, що зберігаються в Національному музеї народної архітектури та побуту України. Застосовано описово-аналітичний, компаративний та історико-етнографічний методи з метою ідентифікації регіональної специфіки та загальноукраїнських типологічних ознак народного вбрання.

Результати. Представлено систематизований аналіз кількісних і якісних характеристик колекції вишитих сорочок Луганщини, репрезентованої у зібранні Національного музею народної архітектури та побуту України (НМНАПУ). Здійснено виокремлення домінантних рис крою, орнаментальних мотивів, технік вишивки, колористики жіночих і чоловічих сорочок на основі експонатів НМНАПУ. Охарактеризовано колористичну палітру, локалізацію вишивальних елементів на структурних частинах одягу та зафіксовано спектр застосовуваних швів. Встановлено кореляцію локальних слобожанських традицій з елементами, властивими іншим етнокультурним регіонам України, зокрема Київщині, Полтавщині та Чернігівщині, що є відображенням міграційних процесів.

Висновки. Резюмовано значущість народного вбрання Луганщини як невід'ємної складової національної культурної спадщини та важливого ідентифікаційного маркера регіону. Акцентовано імперативність його збереження та подальшого наукового студіювання, особливо в умовах деструкції культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях. Сформульовано висновок щодо автохтонності та водночас інтегрованості традиційного одягу Луганщини в загальноукраїнський культурний континуум.

Ключові слова: народне вбрання, Луганщина, Слобожанщина, українська ідентичність, російська агресія, культурна спадщина, вишивка, музейна колекція, етнографія.

Вступ

Народне вбрання – один з особливо значущих маркерів українства, саме тому окупанти, як і середньовічні інквізитори, перетворюють у руїни музеї й нищать артефакти української культури (Скляр, 2024, с. 66–79). Особливо гостро та болюче ця трагедія виявила себе на землях Донецької та Луганської обл., де росія (збережено орфографію авторів) розпочала загарбницьку криваву війну ще 2014 р.: не припиняючи геноциду українців, фізично знищуючи мирних мешканців, випалюючи міста та села, цілеспрямовано викоринюючи українську мову, культуру й ідентичність тих, хто не полишив рідної землі та й досі проживає на окупованій ворогом території.

Нині, на жаль, не існує комплексного дослідження, що повною мірою висвітлює ансамблі народного вбрання тимчасово окупованих територій, зокрема Луганщини. Проте, починаючи з XIX ст., існують певні зафіксовані дані про народний одяг цього краю. Особливий інтерес становить праця "Життя і творчість селян Харківської губернії: Нариси з етнографії краю" за ред. В. Іванова, у першому тому якої міститься цінна інформація про елементи вбрання жителів різних сіл Старобільського повіту Харківської губернії (Іванов, 1898).

Народний одяг Слобожанщини був предметом досліджень сучасних вітчизняних науковців: Н. Радченко (2006, с. 189–200), Т. Віхрової (2013а, с. 4–6; 2013b, 16–52; 2013с, с. 222–242), Н. Каплун (2013, с. 53–95) та О. Мельник (2012, с. 6). Їхні напрацювання, що

стосуються проблематики, пов'язаної з традиційним вбранням, містяться у збірнику праць "Традиційно-побутова культура Луганщини кінця XIX – початку XX століття" (Луганський обласний краєзнавчий музей, 2013). В. Скляр у статті "Народне вбрання Луганщини: етнічна традиція, ідентифікаційні коди" простежив українську етнічну традицію у різних видах і типах вбрання, виявив локальні риси, спільність з іншими етнографічними регіонами (Скляр, 2024, с. 66–79).

Польові етнографічні матеріали у вигляді записів спогадів про народний одяг Луганської обл. були зібрані й опубліковані у 10 томі "Традиційне повсякденне та обрядове вбрання" багатотомної праці "Етнографічний образ сучасної України" (Скрипник, 2018).

Мета пропонованої публікації – дослідити народне вбрання Луганщини, зокрема вишиті сорочки із фондової колекції Національного музею народної архітектури та побуту України, як важливий маркер української ідентичності в контексті російської військової агресії та руйнування культурної спадщини України.

Досягнення окресленої мети передбачало необхідність розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати стан наукового дослідження народного вбрання Луганщини;
- охарактеризувати фондову колекцію вишитих сорочок Луганщини Національного музею народної архітектури та побуту України (кількісний склад, хронологія надходження, географічне походження);

- виявити й описати характерні риси народного вбрання Луганщини, зокрема крій, орнаментику, техніки вишивки та колористику жіночих і чоловічих сорочок на основі музейних експонатів;

- простежити вплив міграційних процесів на формування особливостей народного вбрання Луганщини, зокрема виявити спільні та відмінні риси з іншими етнографічними регіонами України;

- підкреслити значення збереження та дослідження народного вбрання Луганщини як важливого елемента української культурної спадщини та маркера національної ідентичності в умовах війни й окупації.

Методи

У процесі дослідження вишитих сорочок Луганщини було застосовано комплексний науковий підхід, що поєднував аналіз опублікованих наукових праць вітчизняних етнографів, присвячених традиційному одягу Слобожанщини та суміжних регіонів, із вивченням первинних джерел. До останніх належали польові етнографічні матеріали, представлені опублікованими записами спогадів мешканців Луганської обл., а також ключовий масив досліджуваного матеріалу – фондова колекція вишитих сорочок Луганщини, що зберігається у фондах НМНАПУ. Для всебічного аналізу емпіричних даних було використано описово-аналітичний метод, що дав змогу ідентифікувати та систематизувати основні характеристики досліджуваних артефактів. Порівняльний метод застосовували для виявлення локальних особливостей народного вбрання Луганщини та встановлення його зв'язків із традиційним одягом інших етнографічних регіонів України. Історико-етнографічний підхід забезпечив розуміння формування й еволюції досліджуваних елементів культури в контексті історичних і соціально-культурних процесів, що відбувалися на території Луганщини.

Результати

До початку російсько-української війни (2014 р.) значна кількість предметів народного одягу зберігалася в збірці Луганського обласного краєзнавчого музею, районних і зрідка сільських музеях області, доля яких станом на початок 2025 р. залишається невідомою. Після повномасштабного вторгнення та майже повної окупації росіянами Луганщини для дослідників народного вбрання єдиним в Україні державним музеєм, де представлене вбрання Східної Слобожанщини, є Національний музей народної архітектури та побуту України у місті Києві. Збірка вишитих сорочок групи зберігання "Тканина та одяг" фондів цього музею з території Луганської обл. нараховує 96 од. Безпосередньо на Луганщині були створені 87 із них, інші 9 – походять зі Сумської, Полтавської та Київської обл. і були привезені на територію Луганської обл. у зв'язку з міграційними процесами в різні часові періоди. У гендерному співвідношенні – 82 жіночі та 5 чоловічих сорочок.

Перші зразки народного одягу з Луганської обл. надійшли до музею в 1970 р. із с. Рудівка Сватівського р-ну, практично відразу з моменту його створення в 1969 р. Останні надходження датують 2008 р. з експедиції до с. Булавінівка Новоковського р-ну. Окрім сорочок, фондова збірка містить елементи поясного одягу: спідницю ("шарафанів") та фартухів ("завісок"), нагрудного та верхнього одягу, поясів, головних уборів, прикрас й аксесуарів. Над збором матеріалу в різний час у польових експедиціях Луганщиною працювали знані етнографи – Світлана Щербань, Олексій Доля, Надія Зяблюк та ін.

Територіальні межі побутування охоплюють сім районів Луганщини: Біловодський (6 од.), Білокуракинський (35 од.),

Кремінський (7 од.), Новоайдарський (2 од.), Новоковський (16 од.), Сватівський (18 од.) та Старобільський (3 од.). Згідно з етнографічним районуванням вони належать до Східної Слобожанщини. Представленою є лише північна частина області, що й не дивно, адже південні райони належать до Донецького вугільного басейну, де процеси індустріалізації й урбанізації активно відбувалися ще наприкінці XIX ст. та не сприяли збереженню традиційної культури, зокрема одягової.

Більшість населених пунктів, з яких походять артефакти, були засновані в межах Острогозького полку Слобідської України вихідцями з Правобережжя, Лівобережжя та Чернігівщини. Після ліквідації московитським урядом козацького самоврядування в Слобідській Україні у 1765 р. територія полку увійшла до складу Острогозької провінції Слобідсько-Української губернії, перейменованої в 1835 р. на Харківську. У 1819 (1824) р. було утворено Старобільський повіт, куди й належали землі північної частини сучасної Луганської області. У листопаді 1917 р. – у складі УНР відповідно до III Універсалу УЦР. З 1919 р. з приходом радянських окупантів територія краю увійшла до Донецької губернії (із центром у м. Луганську), з 1932 р. – Донецької обл. У 1938 р. Донецьку обл. було розділено на Сталінську (Донецьку) та Ворошиловградську (у 1958–1970 рр. Луганську), з 1990 – знову повернуто назву Луганська.

Компактне заселення краю українцями (із середини XVII століття) сприяло тому, що на землях Східної Слобожанщини встиг сформуватися свій виразний стиль у народному одязі, зокрема у вишивці, який дає можливість говорити про регіональну самобутність і відмінності з іншими регіонами України, звідки відбувалося заселення краю.

Оздоблення натільного одягу вишивкою – це багатовікова традиція, що розвивалася та вдосконалювалася протягом століть. На вишитих сорочках Луганщини можна побачити поєднання особливостей крою, орнаментів, технік вишивки, які були принесені переселенцями з Київщини, Полтавщини та Чернігівщини, але у таких комбінаціях не траплялися на батьківщині їхніх предків. Упродовж трьохсотрічної еволюції народного одягу Слобідщини маємо чудову "гримучу суміш", яка не є банальною еkleктикою, а представлена повноцінними довершеними самодостатніми мистецькими зразками, що належать до загальноукраїнської та світової спадщини.

До середини XX ст. для пошиття чоловічих і жіночих сорочок жителі Слобожанщини послуговувалися переважно домотканим конопляним полотном, виготовленим власноруч, зрідка – купованою бавовняною тканиною ("миткаль"). Ширина полотна сягала близько 50 см, тому всі полотняні жіночі сорочки з музейної колекції НМНАПУ пошиті з трьох полотнищ.

За кроем і способами з'єднання конструктивних складових елементів на Луганщині маємо різноманітні типи, що трапляються у різних районах центральної частини України. Побутували сорочки додільні та з підтичкою, коли верхня частина шилася з полотна кращої якості, а нижня – відповідно, з менш якісного. Рукави жіночих сорочок були як уставкового типу, так і суцільні від коміра до манжета та пришивалися до основи чи підкання полотна. Комір оформляли у вигляді обшивки або невисокого коміра-стійки. Манжети існували як вузькі, так і широкі. Гудзики використовували рогові, перламутрові, ковані, а також плели з домопрядених ниток.

На буденних сорочках як уставкових, так і безуставкових вишивкою оздоблювали плечову частину – лінійним горизонтальним орнаментом різної ширини, а сам

рукав зазвичай був невишитим. Святкові ж сорочки відрізнялися наявністю орнаментів по всьому рукаву або його верхній частині. Це була геометрична смуга різної ширини у верхній частині, окремі фрагменти, розміщені в шаховому порядку, стилізовані вертикальні деревця тощо.

Рис. 1. Сорочка вишита жіноча

Домоткане полотно, бавовняні нитки, ґудзики; хрестик, пряма гладь, ретязь, виколювання, шеляжок, змережувальний шов, вишивка по брижах, зубцювання, мережка, прутик. Початок XX ст., с. Нещеретове Білокуракинського р-ну Луганської обл. О-5568

На вишитих сорочках другої половини XX ст. домінували геометричні орнаменти (хрест, ромб, трикутник, безкінечник тощо), на пізніших зразках переважали рослинні та рослинно-геометризовані узори (ружі, гвоздики, виноград, калина тощо) (рис. 1, 2).

Рис. 2. Сорочка вишита жіноча

Домоткане полотно, бавовняні нитки; настилування, виколювання, ретязь, шеляжок, вишивка по брижах, змережувальний шов, набирування, штапівка, мережка, зубцювання, прутик. Початок XX ст., с. Лизине Білокуракинського р-ну Луганської обл. НД-11738

Кольорова гама вишивки Луганської обл., як і Слобожанського краю загалом, представлена органічним поєднанням червоної та синьої барв, що до середини XIX ст. було характерним явищем для багатьох теренів України (рис. 3). Наприкінці XIX – на початку XX ст., коли синій колір був практично витіснений чорним, червоно-синя гама вишивки

збереглася лише у деяких місцевостях Закарпаття, на Поліссі та Східній Слобожанщині. Досить часто на місцевих сорочках бачимо поєднання червоного, синього та білого або червоного, чорного та білого, на пізніших зразках – чорного та червоного кольорів. Також є кілька сорочок, вишитих лише білими нитками (рис. 4).

Рис. 3. Сорочка вишита жіноча

Домоткане полотно, бавовняні нитки; хрестик, занизування, заволокання, штапівка, змережувальний шов, обметувальний шов, зубцювання. Кінець XIX ст., с. Можняківка Новопсковського р-ну Луганської обл. О-6199

Рис. 4. Сорочка вишита жіноча

Домоткане полотно, бавовняні нитки; вирізування, пряма гладь, ретязь, занизування, вишивка по брижах, змережувальний шов, зубцювання, прутик. Кінець XIX ст., с. Бунчуківка Білокуракинського р-ну Луганської обл. НД-11731

На жіночих сорочках вишивка була розміщена на плечових частинах, рукавах, манжетах, комірі, а також по низу сорочки, який виглядав з-під поясного одягу.

Чоловічі зразки представлені сорочками пізнього крою, де вишивка має місце на нагрудній частині (маніжка), комірі, зрідка на манжетах (рис. 5).

Рис. 5. Сорочка вишита чоловіча

Домоткане полотно, бавовняні нитки, ґудзики; пряма гладь, виколювання, штапівка, зубцювання, прутик. Початок XX ст., с. Луб'янка Білокуракинського р-ну Луганської обл. НД-9281

Жителі Луганщини для оздоблення сорочок використовували кілька десятків технік: від однієї-двох, а часто поєднували до десяти в одному виробі, переважно на святкових сорочках. Це були: пряма гладь, штапівка, вирізування, ретязь, набирування, шеляжок, занизування, вишивка по брижах, хрестик, різного роду мережки; меншою мірою використовували верхоплут, виколювання, курячий брід, півхрестик. Поодинокі зразки містять тамбурний шов, болгарський хрестик, шов "козлик", косу гладь і заволікання. Характерною особливістю швів сорочок є вдале використання змережувального шва, а також змережувального шва безчисною мережею для з'єднання конструктивних деталей сорочки, що також є типовим для багатьох місцевостей Правобережжя України, зокрема Київщини та Поділля, та практично невідомим для Полтавщини та Чернігівщини. Низ сорочки здебільшого оздоблювали прутиком, а комір та манжети – зубцюванням, зрідка обметувальним швом.

Поверх вишитої сорочки одягали спідницю, яку на Луганщині називають шарафаном. Більш давній одяг у вигляді плахт і запасок (обгортки) вийшов з ужитку ще наприкінці XIX ст., чому маємо підтвердження у праці Л. Чижикової "Російсько-українське пограниччя: історія та долі традиційно-побутової культури XIX–XX століть" (1988) та у згаданій праці В. Іванова (1898). Із шарафаном жінки носили білий вишитий фартух, який мав

локальну назву "завіска". Фіксували поясний жіночий одяг зазвичай плетеним поясом. Нагрудним безрукавим одягом слугувала керсетка, що мала локальні відмінності залежно від ареалу побутування. Головними уборами були очіпки, часто парчеві, та хустки. Верхній одяг краю представлений прямоспинними свитами, вишитими з білого та сірого сукна. Нашийними прикрасами були коралове і скляне намисто та дукачі. У теплу пору року ходили босоніж, а в прохолодну – взували черевики та чоботи.

Дискусія і висновки

Резюмуючи проведені наукові дослідження, маємо констатувати виразну репрезентацію української етнічної традиції у різноманітних зразках народного вбрання Луганщини, причому найбільш показово ця тенденція артикулюється у вишитих сорочках регіону. Зазначені артефакти демонструють не лише автохтонні локальні слобожанські риси, що сформувалися під впливом специфіки географічного та соціокультурного контексту, але й чітку генетичну спорідненість із традиційним одягом інших етнографічних регіонів України. Особливої уваги заслуговує збереження та трансформація елементів традиційного костюма, інкорпорованих переселенцями з Полтавщини, Київщини та Чернігівщини (Скляр, 2024, с. 66–79), що засвідчує складні процеси культурного обміну й інтеграції.

В умовах російської військової агресії, спрямованої на деструкцію української національної ідентичності, наукове дослідження та збереження цих унікальних зразків матеріальної культури набуває особливої теоретичної та практичної значущості. Втрата значної кількості культурних цінностей у музейних фондах тимчасово окупованої Луганщини актуалізує імперативність документування та наукової інтерпретації вцілілих колекцій. Комплексний аналіз вишитих сорочок Луганщини не лише поглиблює академічне розуміння регіональних особливостей української культури, але й постає важливим інструментом у збереженні національної пам'яті та протидії спробам нівелювання української ідентичності в умовах гібридної війни.

Перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямі вбачаються в розширенні джерельної бази дослідження, залученні верифікованих польових матеріалів з деокупованих територій, а також у застосуванні міждисциплінарного підходу до вивчення феномена народного вбрання у контексті соціально-економічних, політичних і культурних трансформацій. Системне дослідження народного вбрання Луганщини є важливим кроком у збереженні та популяризації національної культурної спадщини, сприяючи поглибленому розумінню регіональної автентичності та загальнонаціональної ідентичності в умовах глобалізаційних викликів.

Внесок авторів: Володимир Щибря – концептуалізація, методологія; підготовка оригінальної чернетки, написання (перегляд і редагування), валідація даних; Оксана Оверчук – формальний аналіз; підготовка оригінальної чернетки, написання (перегляд і редагування), валідація даних.

Список використаних джерел

- Віхрова Т. В. (2013а). Вступ. У Т. В. Віхрова (Ред.), *Традиційно-побутова культура Луганщини кінця XIX – початку XX століття. Серія "Краєзнавчі записки"*, VI, 4–6. Луганський обласний краєзнавчий музей.
- Віхрова, Т. В. (2013б). Формування етнічної структури Луганщини (XVII – поч. XX ст.). У Т. В. Віхрова (Ред.), *Традиційно-побутова культура Луганщини кінця XIX – початку XX століття. Серія "Краєзнавчі записки"*, VI, 16–52. Луганський обласний краєзнавчий музей.
- Віхрова, Т. В. (2013с). Особливості українського костюма. У Т. В. Віхрова (Ред.), *Традиційно-побутова культура Луганщини кінця XIX – початку XX століття. Серія "Краєзнавчі записки"*, VI, 222–242. Луганський обласний краєзнавчий музей.
- Іванов, В. В. (Ред.). (1898). Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края (Т. 1. Типография Губ. Правления. Каплун, Н. Н. (2013). Поселення, побут і заняття запорозького, донського і слобідського козацтва. У Т. В. Віхрова (Ред.), *Традиційно-побутова культура Луганщини кінця XIX – початку XX століття. Серія "Краєзнавчі записки"* (VI, с. 53–95). Луганський обласний краєзнавчий музей.

Луганський обласний краєзнавчий музей. (2013). *Традиційно-побутова культура Луганщини кінця XIX – початку XX століття. Серія "Краєзнавчі записки"*, VI. Прес-експрес.

Мельник, О. Ю. (2012, 21 липня). Жіночий костюм Новопсковщини кінця XIX – початку XX століть. *Перемога*, 6.

Радченко, Н. (2006). Колекція народного костюма Луганського обласного краєзнавчого музею як джерело вивчення культури регіону. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 13, 189–200.

Скляр, В. (2024). Народне вбрання Луганщини: етнічна традиція, ідентифікаційні коди. *Українознавство*, 2(91), 66–79.

Скрипник, Г. (Гол. ред.). (2018). *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів: Т. 10. Традиційне посвячення та обрядове вбрання*. НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.

Чижикова, Л. Н. (1988). *Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры XIX–XX века*. Наука.

References

- Chizhikova, L. N. (1988). *Russian-Ukrainian borderland: history and fates of traditional everyday culture of the 19th–20th centuries*. Nauka [in Russian].
- Ivanov, V. V. (Ed.). (1898). *Life and creativity of peasants of Kharkiv Governorate: Essays on the ethnography of the region* (Vol. 1). Publishing House of the Kharkiv Governorate Statistical Committee [in Russian].
- Kaplun, N. N. (2013). Settlements, everyday life and occupations of the Zaporozhian, Don, and Sloboda Cossacks. In T. V. Vikhrova (Ed.), *Traditional and everyday culture of Luhansk region in the late 19th – early 20th centuries. Series "Local history notes"* (VI, p. 16–52). Luhansk Regional Museum of Local Lore [in Ukrainian].
- Luhansk Regional Museum of Local Lore. (2013). *Traditional everyday culture of Luhansk region in the late 19th – early 20th centuries. Series "Local Lore Notes Series"*, VI. Pres-ekspres [in Ukrainian].
- Melnyk, O. Yu. (2012, July 21). Women's costume of Novopskov region in the late 19th – early 20th centuries. *Victory*, 6 [in Ukrainian].
- Radchenko, N. (2006). Collection of folk costume of the Luhansk Regional Museum of Local Lore as a source for studying the culture of the region. *Special Historical Disciplines: Issues of Theory and Methodology*, 13, 189–200 [in Ukrainian].
- Skliar, V. (2024). Folk clothing of Luhansk region: Ethnic tradition, identification codes. *Ukrainian Studies*, 2(91), 66–79 [in Ukrainian].
- Skrypnyk, H. (Chief Ed.). (2018). *Ethnographic image of modern Ukraine. Corpus of expeditionary folklore and ethnographic materials: Vol. 10. Traditional everyday and ritual clothing*. National Academy of Sciences of Ukraine; M. T. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology [in Ukrainian].
- Vikhrova, T. V. (2013a). Introduction. In T. V. Vikhrova (Ed.), *Traditional everyday culture of Luhansk region in the late 19th – early 20th centuries. Series "Local Lore Notes Series"*, VI, 4–6. Luhansk Regional Museum of Local Lore [in Ukrainian].
- Vikhrova, T. V. (2013b). Formation of the ethnic structure of Luhansk region (17th – early 20th centuries). In T. V. Vikhrova (Ed.), *Traditional everyday culture of Luhansk region in the late 19th – early 20th centuries. Series "Local Lore Notes Series"*, VI, 16–52. Luhansk Regional Museum of Local Lore [in Ukrainian].
- Vikhrova, T. V. (2013c). Features of the Ukrainian costume. In T. V. Vikhrova (Ed.), *Traditional everyday culture of Luhansk region in the late 19th – early 20th centuries. Series "Local Lore Notes Series"*, VI, 222–242. Luhansk Regional Museum of Local Lore [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 22.04.25

Прорецензовано / Revised: 29.04.25

Схвалено до друку / Accepted: 17.05.25

Volodymyr SHCHYBRIA, PhD (History)

ORCID ID: 0000-0003-0918-7724

e-mail: volodshch@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Oksana OVERCHUK, PhD (Philology), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-8228-6043

e-mail: o.overchuk@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MARKERS OF UKRAINIAN IDENTITY: EMBROIDERED SHIRTS OF THE LUHANSK REGION FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND FOLKWAYS OF UKRAINE

Background. *The scientific relevance of the study of the phenomenon of folk attire of the Luhansk region as a significant factor in the construction of Ukrainian national identity within the context of the ongoing Russian military aggression, the escalation of which occurred in 2014 and 2022, is substantiated. The destructive impact of the occupation forces on the cultural heritage of the specified region is argued, which determines the urgent need for documentation and scholarly interpretation of the specifics of traditional clothing.*

Methods. *The application of a complex scientific approach is articulated, involving an integrated analysis of published works by relevant domestic scholars, primary field ethnographic materials (in particular, narrative sources), and archival collections of pertinent museum institutions. Particular attention is focused on the study of the corpus of embroidered shirts from the Luhansk region, preserved in the National Museum of Folk Architecture and Folkways of Ukraine. Descriptive-analytical,*

comparative, and historical-ethnographic methods were employed to identify the regional specifics and pan-Ukrainian typological features of folk attire.

Results. *A systematized analysis of the quantitative and qualitative characteristics of the collection of embroidered shirts from the Luhansk region, represented in the holdings of the NMFAPU, is presented. The dominant features of the cut, ornamental motifs, techniques of ornamental sewing (geometric, phytomorphic, and syncretic) of women's and men's shirts are identified. The color palette, the localization of embroidery elements on the structural parts of clothing, and the range of applied stitches are characterized. The correlation of local Slobozhanshchyna traditions with elements characteristic of other ethno-cultural regions of Ukraine, particularly Kyiv region, Poltava region, and Chernihiv region, which reflects migration processes, is established.*

Conclusions. *The significance of the folk attire of the Luhansk region as an integral component of the national cultural heritage and an important identification marker of the region is summarized. The imperative of its preservation and further scholarly investigation, especially in the context of the destruction of cultural values in the temporarily occupied territories, is emphasized. A conclusion is formulated regarding the autochthony and, at the same time, the integration of the traditional clothing of the Luhansk region into the pan-Ukrainian cultural continuum.*

Keywords: *folk attire, Luhansk region, Slobozhanshchyna, Ukrainian identity, Russian aggression, cultural heritage, embroidery, museum collection, ethnography.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Барсуков Олександр – аспірант, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: sashoman@knu.ua

Barsukov Oleksandr – PhD Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: sashoman@knu.ua

Береговий Владислав – аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: fili.dwarf.vladislav@gmail.com

Beregovyi Vladyslav – PhD Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: fili.dwarf.vladislav@gmail.com

Грищенко Тарас – доктор історичних наук, доцент, кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: hryshchenko@knu.ua

Hryshchenko Taras – DSc (History), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: hryshchenko@knu.ua

Гуменний Сергій – доктор філософії в галузі історії, асистент, кафедра історії Центральної та Східної Європи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: serhii.humennyi@knu.ua

Humennyi Serhii – PhD (History), Assist., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: serhii.humennyi@knu.ua

Данилевич Аліса – кандидат історичних наук, асистент, кафедра етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: danilevich_78@ukr.net

Danylevych Alisa – PhD (History), Assist., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: danilevich_78@ukr.net

Іваницька Лілія – кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії мистецтва, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: ivanytska2007@ukr.net

Ivanytska Liliia – PhD (History), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: ivanytska2007@ukr.net

Калитенко Таміла – магістр історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: kalytenko714@ukr.net

Kalytenko Tamila – Master's Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: kalytenko714@ukr.net

Колесник Віктор – доктор історичних наук, професор, кафедра давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: kolesnykvf@ukr.net

Kolesnyk Viktor – DSc (History), Prof. Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: kolesnykvf@ukr.net

Коломієць Наталія – кандидат історичних наук, асистент, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: ndmukh@ukr.net

Kolomiets Nataliia – PhD (History), Assist., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: ndmukh@ukr.net

Лавренчук Тимур – магістр, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: tymur.lavrenchuk@gmail.com

Lavrenchuk Tymur – Master's Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: tymur.lavrenchuk@gmail.com

Маглакелідзе Давід – магістр, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: davmaglakelidze@gmail.com

Maglakelidze David – Master's Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: davmaglakelidze@gmail.com

Миронюк Олена – доктор філософії в галузі історії, асистент, кафедра історії мистецтв, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

Myroniuk Olena – PhD (History), Assist., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: olena.myroniuk@knu.ua

Оверчук Оксана – кандидат філологічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: o.overchuk@knu.ua

Overchuk Oksana - PhD (Filology), Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: o.overchuk@knu.ua

Руккас Андрій – кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії Центральної та Східної Європи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: rukkas@knu.ua

Rukkas Andrii – PhD (History), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: rukkas@knu.ua

Романченко Карина – магістр, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: karina.romanchenko@gmail.com

Romanchenko Karyna – Master's Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: karina.romanchenko@gmail.com

Сергієнко Всеволод – аспірант, історичний факультет Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Харків, Україна

Контактна інформація: vsserhiienko@gmail.com

Serhiienko Vsevolod – PhD Student, Faculty of History, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

Contact information: vsserhiienko@gmail.com

Симоненко Ірина – провідний фахівець, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: iryna.symonenko@knu.ua

Symonenko Iryna – Senior Specialist (History), Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: iryna.symonenko@knu.ua

Тимків Антон – магістр, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: nonameartist7@gmail.com

Tymkiv Anton – Master's Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: nonameartist7@gmail.com

Фєдосєєв Нікіта – аспірант, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: nikitafiedosieiev@knu.ua

Fiedosieiev Nikita – PhD Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: nikitafiedosieiev@knu.ua

Чеберяко Оксана – доктор історичних наук, професор, кафедра фінансів, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: cheberyako@ukr.net

Cheberiako Oksana – DSc (History), Prof. Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: cheberyako@ukr.net

Щибря Володимир – кандидат історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: volodshch@ukr.net

Shchybria Volodymyr – PhD (History), Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: volodshch@ukr.net

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1(160)

Редактор Т. Гуз

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Обл.-вид. арк. 18,64. Ум. друк. арк. 14,0. Наклад 300. Зам. № 224-11129.

Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № I-1.

Підписано до друку 15.09.24

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02